

A jogváltás a jog létrejöttével egyidős jelenség. Összetettsége áttekintésére vállalkozik a jelen tanulmánykötet, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete 2022-ben záruló kutatási programja elvi alapjainak – történeti dimenzióinak és elméleti-jogi háttérének – feltárását tűzve célul. Hangsúlyosan tárgyalja a jogváltás formális és informális csatornáit, egyes további tanulmányaiban pedig a kodifikációnak, a történelmi és jelenkori jogátvételeknek, az alkotmányossági ellenőrzésnek a jogváltásban játszott szerepét csakúgy, mint a jog átalakulása lehetőségeinek eddig kialakult modelljeit és a tudományos-technikai továbbfejlődés során a jog lényegi jegyeiben várható hangsúlyeltolódások és módosulások elgondolható irányait.

Ft

ISBN 978-963-454-831-7

9 789634 548317

MeRSZ.hu

JOGVÁLTÓZÁS

Varga Csaba

Varga Csaba

JOGVÁLTÓZÁS

AKADÉMIAI KIADÓ

Varga Csaba

JOGVÁLTOZÁS

Varga Csaba

JOGVÁLTOZÁS

Társadalomtudományi
Kutatóközpont tk

AKADÉMIAI KIADÓ

A kéziratok előkészítését és a kötet megjelenését támogatta:

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

NKFIH FK 129018. sz. A magyar jogrendszer reakcióképessége 2010 és 2018 között projekt

ISBN 978 963 454 831 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó és a Társadalomtudományi Kutatóközpont
1117 Budapest, Budafoki út 187–189. A. ép. III. em.
www.akademiai.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2022

© Varga Csaba, 2022
© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2022
© Akadémiai Kiadó, 2022

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Füzi Péter
Olvasószerkesztő: Kutas Éva
Korrektor: Rácz Attila
Termékmenedzser: Egri Róbert
Nyomdai előkészítés: Berkes Tamás
Fedélterv: Bajnok Anna
Megjelent 18,95 (A/5) ív terjedelemben
Nyomdai munkálatok: Sowa Sp. z o.o.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Poland

Tartalomjegyzék

Előszó	7
1. Jogváltozás a jogban és a jogi folyamatokban	15
1.1. A jog	15
1.1.1. A jog és társadalmi környezete	15
1.1.2. A jog mint változás tárgya	21
1.2. A jogváltozás	26
1.2.1. A jog és változása	26
1.2.2. A jog és körülményekhez szabása	35
1.3. Formális jogváltoztatás	49
1.3.1. Általában	49
1.3.2. Jogalkotás	51
1.3.3. Bírói jogfejlesztés	56
1.4. Informális jogváltoztatás	59
1.5. Jogváltozás és társadalmi-jogi változás: összefoglalás	75
2. Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában	78
2.1. Az újraaktualizálás szükségessége	78
2.2. Kiábrándultság a kodifikáció eszközéből	79
2.3. A kodifikáció új útjai	83
2.4. <i>Civil law</i> és <i>common law</i> változatlanul?	88
2.5. A múlt újrakérdezése	93
2.6. A kodifikáció kérdése ma	99
2.7. A jövő egyik lehetséges perspektívája	102
3. Jogátvételek: a jogátvitel gyakorlata és dilemmái ma	104
3.1. Terminusok	105
3.1.1. Recepció, octroi, jogexport	105
3.1.2. Jogátvitel, jogkölszönzés	127
3.1.3. Jogátültetés	108

3.1.4. Piacgazdaság megteremtése, demokrácia és joguralom építése, emberi jogok biztosítása, európai (magán)jogkodifikáció, Law and Development, Modernization and Law, droit du développement . . .	111
3.1.5. Jogi segítség[nyújtás], jogi tanácsadás	112
3.2. Technikailitás	113
3.3. Kontrasztok a jogátvitelekben és megítélésükben.	122
4. A jog táguló terei, versengéssel a jog meghatározásáért	129
4.1. Fogalmi előjáték	129
4.2. A jog mint részkomplexumok versengése és mint merő réteghalmazban történő meghatározódás.	129
4.3. A tények és a jog hatalma: a jog és kultúrája	134
4.4. Extra culturam nihil datur	138
4.5. A jog fluktuációja múltban és jelenben	139
4.6. Kihívás és válaszadás: ami a jogtudományra s ami az államra hárul	143
5. A tudományos-technikai fejlődés és várható kérdőjelei	146
5.1. Normalitás és képzelőerő a mindenkor fennálló rendgondolatban	146
5.2. Közvetlenül megválaszolandó kérdések	148
5.3. A jogi jelenség lehetséges új dimenziói	151
5.4. A jognak magának előrelátható alakmódosulásai	154
5.5. Paradigmaváltás jogfelfogásunkban	156
5.6. A ma körképe.	158
6. Átalakulóban a jog?	161
6.1. A jog és fejlődési típusai	161
6.2. A jog és változó szerveződése	164
6.3. Selznick és Nonet típusjellemezése	166
6.3.1. Represszív jog.	166
6.3.2. Autonóm jog	169
6.3.3. Reszponzív jog	173
6.4. Instrumentális tipológiák és a jog gyakorlati fejlesztése.	176
Irodalom	177
Tárgymutató	203
Jogszabálymutató	205
Névmutató	207

Előszó

Jogváltozás? Nyelvünkben nem a leggyakrabban előforduló szavaink egyike, noha angol változatai mintegy 350 milliószor bukkannak fel az elektronikus világ internetes szöveganyagában.¹ És mégis megkockáztatható egy afféle becslés, miszerint a hatalmas jogászi, következésképpen és nem kis részben jogtudományi szakirodalomnak akár a fele pontosan ezzel, a jogváltozással foglalatoskodik. Persze nem általában, mint ahogyan mi itt és most használjuk e terminust, vagyis a jogot megjelenítő normaszövegekben vagy a jog mikénti értelmezésében és érvényre juttatásában rövid vagy hosszú távon beálló módosításokkal s módosulásokkal foglalkozva, hanem egy-egy új rendelkezés kapcsán, avagy konkrét szabályozási kérdésekről vagy területekről szólva, ahol rossznak véljük a meglévőt, vagy éppen kívánatosnak látnánk valamiféle többletújítást.

A jog szabályozó erő, így hát egy ilyen érdeklődés magától értetődik. Ámde a jogváltozásról magáról, e könyvben a tárgyunkról, tehát arról, hogy a jogban miként s miért következik be változtatás vagy változás, s történelmi általánosságban ennek milyen gyakorisága, mélysége szolgálhatja és szolgálja azt, hogy a jog kellően tölthesse be társadalmi szerepét, már nincs – mert nem is lehet – mondanivalója. Így hát következtetésként is levonható az, ami kutatói tapasztalatból, bibliográfiai adattömegek áttekintéséből már eleve kiviláglik, nevezetesen hogy a ‘jogváltozás’ kifejezéssel a tárgyalás okát vagy folyamatát jelölő mindenkori irodalmi bőség még hallatlan tömegében sem fedi le azt az ismerettárgyat, amit maga a jogváltozás-jelenség teoretikus monografizálásának kell felvállalnia. Más tárgyak, eltérő érdeklődési területek ezek; az előbbi bármely jogágban az újdonságot illető kíváncsiságé, az utóbbi a jog elméleti-történeti megközelítésében végzett adott nézőpontú általánosításé. Amely megközelítés

¹ Google-kereséssel 2022. május 16-án a ‘change of law’ 176 millió, a ‘change in law’ 28 millió, a ‘change of the law’ 41 millió, a ‘change in the law’ pedig 101 millió alkalommal fordult elő.

és monografizálás amúgy, gyakoriságát tekintve, a jogtudományi irodalomban világszerte a fehér hollóéhoz közelinek tetszik.²

Mi hát a jogváltozás? Amerikai kifejezését tekintve egyszerűbb a válasz, amióta ROSCOE POUND látszólag pongyola általánosságú, mégis világos és éles terminológiai különbséget tett a könyvekben leírt és a hivatalos eljárásokban érvényesített jog között,³ amit az ismertebb nyelvek többsége látszólag azonos kifejezés alig érzékelhető eltérő változatainak sorában tud kifejezni.⁴ E ponton túl a jogról adott meghatározásunktól, tehát kialakult jogi kultúránktól függ már az, hogy miben kell változásnak bekövetkeznie ahhoz, hogy jogváltozásról beszélhessünk. Annak a keretnek a határait pedig, amelyen belül egyáltalán lehet és szabad jogról beszélnünk, a társadalmi lét természete szabja meg, vagyis annak kemény ontológiai ténye, hogy társadalmilag létezésre csakis olyan jelenség tehet szert, amely hatást gyakorolva jelenik meg a társadalmi valóságban.

Am ugyanaz a társadalomontológia, amelynek e felismerést köszönhetjük,⁵ abban is egyértelmű, hogy a létrejött világgal adott első természetnek s az ember alkotta második természetnek egyaránt a mozgás a létformája, amelyhez képest bármiféle nyugalom, mozdulatlanság, önmagában megállás csakis elvonatkoztatás képzete, azaz mesterkélt gondolati kivétel, fogalmi ellentét gondolati konstrukciója, a *mintha* világa szimbolizmusának⁶ a terméke lehet. És ráadásul mindez attól függetlenül és annak ellenére van így, hogy csecsemőkorunk megtapasztalásától kezdve nyelvünk az érzékelt én és a külvilág megkülönböztethető dolgainak és vonatkozásainak a megnevezésére épül, diszkrét, azaz különálló entitásokként úgyszólván megragadhatóvá téve dolgokat s aztán általánosítóan

² Nyugat-Európa különféle nyelvi kultúráiban, így gyakorlatilag – németül vagy franciául, a példa kedvéért – nemigen található olyan mű, amely valóban e kérdéses tárgy monografizálására vállalkozna. Angol nyelvterületen is csupán az eredetileg az európai magánjog alakulására szakosodott skót jogtörténész, Alan Watson (University of Edinburgh, majd University of Georgia) bizonyult kivételnek, amennyiben alaptanaként a jogfejlődés tanulmányozását a jogváltozások összevetésével és értékelésével, gazdag irodalomelemzéssel és adathűen, mérész teoretikus következtetésekhez elérkezve végezte. Az olyan sokat sejtető címmel ellátott feldolgozások viszont, mint – példa kedvéért – a *The Philosophy of Legal Change Theoretical Perspectives and Practical Processes*, (ed.) Maciej Chmieliński – Michał Rupniewski (Abingdon & New York: Routledge 2020) xiii + 269 címmel incselkedő mű már kiesik a számba jöhető művek sorából, mert végső soron s hivatása szerint történetesen nem más, mint alkalmazott liberális politikai filozófia.

³ Roscoe Pound 'Law in Books and Law in Action' *American Law Review* 44 (1910) 1, 12–36.

⁴ Mint háromféleképpen, de részben eltérő jelentéssel kifejezhető lehetőségként: 'change of the law', 'change of law' és 'change in law', illetőleg 'changement du droit' (540 ezer), 'changement de droit' (6730 ezer) és 'changement en droit' (szintén 2022. május 16-án 130 ezer e-előfordulással).

⁵ Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Magvető 1976) és Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 (Gyorsuló idő) <https://bit.ly/3MLOWMo>.

⁶ Vö. *Jogváltozás a jogban és a jogi folyamatokban* a jelen kötetben, 1.4 fejezet.

fejezve ki ennek eredményét.⁷ Tudjuk, hogy nem egy filozófiai gondolkodásmódnak pontosan ez, valamiféle legáltalánosabb értelemben vett *Ding an sich* végtelen halmazából előálló világ az előfeltevése, háttérként szolgáló alapszemlélete, merthogy szerkezetileg nyelvünk eleve ezt tudja kifejezni. Azaz a világnak önmagukban álló dolgok úgyszólván kaleidoszkopikus sokaságként történő látását és láttatását, nem pedig meghatározhatatlanságok, viszonylagosságok kizárólagosságát, a folyvást átmenetben levés állandóságát.

Márpedig ha a mozgás az az egyedüli létforma, amelynek a való létben nincs alternatívája, úgy ennek ellentéte, a mozdulatlanul önmagában való lét csak képes kifejezés lehet, mesterséges gondolati konstrukció, egy ellenfogalmiasítás⁸ mesterkéltisége. Mégis élünk vele, hogy gondolkodásunk kereteit meggrajzolhasuk, s hogy mintegy két, absztrakció eredményeként nyert véglet között már fokozatszerűségeket is jellemezhesünk.

Nos, erre épül egyszerre valós jegyeket mutató és mindazonáltal szintén képes kifejezésként az a két poláris mező, amelyet egy rendszer, egy összefüggő jelenség-halmaz *statikus* vagy *dinamikus* természetének és/vagy állapotának szoktunk nevezni. Mert statikum voltaképpen nincs. Pontosabban csupán emberi léptékben és az emberi gyakorlat és használat körében s számára gondolható – mint egy ház, amelyet jól megalapoztak, vagy mint egy emberi rend, amely belső vagy külső tényezőkkel való kölcsönhatásban napról napra reprodukálni tudja önmagát anélkül, hogy a folyvást érkező kihívásokra adott eseti válaszai megbontanák ennek önazonosságát.

Évezredek egymásnak feszülésben így alakult mindvégig a jog sorsa is. Írott jogtörténelmünket végigkíséri az írott jog, a törvényként való rendelkezés hamarosan formalizmusokkal kísért elsősege. Ez az, aminek vitatható helyzete alkalmankor nemcsak egy Antigoné SZOPHOKLÉSZi alakjának és szembeszegülésének a természetjogisága áll ellen, de minden jogi kultúra bármely korszakában az ellentétes irányokban történő eljárás lehetőségeinek rejtett vagy nyílt egymásnak feszülése úgyszintén.⁹ Olyannyira, hogy amikor adott idő és feladat ilyen vagy

⁷ Vö. George Lakoff *Cognitive Sciences and the Law* (a paper presented at the Yale Law School Legal Theory Workshop on April 27, 1989) (soksz.) 49, ill. Varga Csaba *A bírói ténymegállapítási folyamat természete 2.*, jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2001 [32003]) 210 <http://mek.oszk.hu/14400/14489>.

⁸ Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) <https://bit.ly/3kEvXxK>, 463–464.

⁹ A jogtechnikák lényege, hogy a szöveggént objektivált jog nyelvi tételezettségének látszólagos formalizmusát oldva annak értelmezésében önmagukban ellentétes irányú érveléseket s ezzel választható – adott keretek közt kellő indokolással, de szabadon eldönthető – alkalmi végrehajtást vagy kikényszerítést tesznek lehetővé. Vö. Varga Csaba 'Célok és eszközök a jogban' in Varga *A jogi gondolkodás paradigmái* (2004), 467–479 <https://bit.ly/3McVqtf>. Idősíkoknak (így pl. a szocialista jognak és a Szovjetunió megszűnte utáni nemzeti újrakezdésnek) a neutrális, minden feltételek közt újraalakuló jogtechnikákra alaptalanul kivetített úgynevezett ellentmondásosságára pedig ld. Varga Csaba 'Múltkutatás, jövőkeresés Közép-Európa jogában'

olyan támogatást kíván, az ezzel azonosuló progresszivitás gyakran degresszivitásként ítéli meg a másik oldalról vagy irányból felbukkanó erőfeszítéseket. Olyan hallatlan árulásként, amelyre úgymond még nem volt példa – persze csupán egy, a saját jelenére fixáló csőlátás számára. Pedig évszázados perspektívában gyakorlatilag minden jogi kultúrában ezek harca nemcsak a jelen idők része, de a múlt nagy jogirányainak – a zsidó, az arab, a római jogban az úgynevezett értelmezési iskoláknak –, s így a mindenkori saját hagyományoknak a megalapozója is.¹⁰ Időben és térben, bizonyos távolságból, azaz történelmi alakulásban szemlélve ki-ki megtalálhatja ezt saját körében és idejében, saját kultúrájában.

Innen nézve az, amit jogváltozásnak nevezünk, csaknem azonosul bármiféle jogfilozofálás, azaz jogi módszertan, joglogika, jogszociológia, jogantropológia, vagy éppen nemzeti vagy egyetemes jogtörténet¹¹ művelésének állandó problematikájával. A jogváltozás ugyanakkor úgyszólván teljességgel lefedi annak a területnek a jó részét is, amely egyáltalán bármiféle jogtudomány-művelésnek a tárgya, hiszen a jogot érintő reflexió – akár a meglévőre vonatkozó, azaz *de lege lata*, akár egy, az erről elmélkedő szerző szeme előtt lebegő funkcionális ideálhoz viszonyított, azaz *de lege ferenda* igényét úgyszintén magában foglalva – maga is egy olyan tér-idő része, amely a történelmi forgandóságából egyetlen kiragadott szeletet vagy időmetszetéből kivethető állapotot vallat.

A jelen kötetben mégis többről és másról van szó. A Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetében a jogtudományon belül interdiszciplinárisan elvégzett általános elméleti, ugyanakkor a mai magyar valóság feltérképezésére és értékelésére koncentrálnak a kulcsfogalmát mint önmagában is teoretikus vizsgálódásra érdemes tárgyat kívánja körbejárni. Eközben óhatatlanul láttatva, hogy a klasszikus értelemben vett jogfilozófia és jogelmélet úgyszólván összes nagy kérdése ismét – bár a maga módján – felvetődik a jogváltozás kapcsán, miközben maga a jogváltozás-tematika önmagában is

Valóság 58 (2015) 7, 1–18 <https://bit.ly/3OTMyeP>. A XIX. század közepe óta tartó fejlemények mint egymásra halmozódó ellentétes irányok küzdelmét érzékelteti kontinentális vonatkozásban *Legal Philosophy in the Twentieth Century The Civil Law World*, (ed.) Enrico Pattaro – Corrado Roversi, Tome 1: Language Areas (Dordrecht: Springer 2016) xxxix + 1062 & Tome 2: Main Orientations and Topics (Dordrecht: Springer 2015) xxvi + 827 (A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence 12) <https://bit.ly/3Q3IO9O>, amerikai vonatkozásban pedig Henry Steele Commager *The American Mind An Interpretation of American Thought and Character since the 1880's* (New Haven: Yale University Press 1950) ix + 476 és David Dyzenhaus *Legality and Legitimacy* Carl Schmitt, Hans Kelson, and Hermann Heller in Weimar (Oxford: Oxford University Press 1997) xiv + 283.

¹⁰ Ld. pl. Varga Csaba 'Jogi hagyományok? Jogesaládok és jogi kultúrák nyomában' in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004) (Jogfilozófiák) <https://bit.ly/3yafglJ>, 47–66.

¹¹ Ld. erre különösen Varga Csaba 'Összehasonlító módszer és jogelmélet' in Varga Csaba *Útkeresés Kísérletek – kéziratban* (Budapest: Szent István Társulat 2001) 167 (Jogfilozófiák) <https://bit.ly/3zexNOj>, 97–101.

megfogalmaztat olyan felismeréseket, amelyeknek tanulságai egy makroszintű jogszociológia alapköveiként szolgálnak.¹²

A jelen kötetnek az első és egyben maga a kutatási projekt keretében és számára született fejezete – *Jogváltozás a jogban és a jog folyamataiban* – a jogváltozást a társadalmi környezethez való viszonyában elemzi, bemutatva egy-szersmind a körülményekhez szabás állandó feladatában a különféle elméleti modelleket. A formális jogváltoztatás elemzését már megszületett elemzések szintetizálásával végzi el, míg az informális jogváltoztatás megértetéséhez a hermeneutika e körbe eső tanulságait tárgyalja. Mindennek konklúziója azonban józanságra és önmérsékletre int. A jognak mint végső társadalomintegráló eszköznek a védelme érdekében ugyanis óv mind a kizárólagos, mind az egyoldalú terheléstől, aminek leginkább meghökkentően visszás példatárát éppen az Amerikai Egyesült Államok szolgáltatja az 1968-as diáklázadásoktól máig terjedő időben.¹³

Az erre épülő, ennek gondolatrendszere további csomópontjait kibontó további hat fejezet a jogváltozás szemléleti keretét és irányát, minőségét, tartalmát, lehetőségeit és nem utolsósorban ma látható jövőjének döntő vonásait meghatározó topikákban kísérli meg a továbblépést.

A jognak kódexek korpuszába foglalása változatlanul aktuális témájában *A kodifikáció múltja és jelen állása* fejezet régi kérdésekre adott mai válaszok újdonságát boncolgatja, az eszközből magából történő kiábrándultságtól a múlt újrakérdezésén át új utak keresésének kísérleteiig. Szembetűnő, hogy ezek egy-szersmind valamiféle szintézisbe foglaló folyamateredményt is sugallnak, mert-hogy a megszüntetve megőrzés megújító jövőjét vetítik előre, egy olyan állapotét, amelyben a kérdésfeltevések, az alapjukul szolgáló paradigmatis megközelítések esetleg éppen ellentétes pólusukba fordulnak át, miközben maga a kódexszerű jogösszefoglalás ősi eszméjét és kívánalmát változatlanul fenntartják.

A jogfejlődésnek/jogfejlesztésnek mindig is része volt a jogkölcsonzés. Ez napjaink globalizációjában felgyorsult, s nemritkán egész jogrendek váltanak át valami számukra eddigi soha nem voltra, jellegzetesen a nemzetközi politika hatására. A *Jogátvételek: a jogátvitel gyakorlata és dilemmái* ma fejezet világban-ki szakértői dokumentumokra alapozva tekinti át a jogkölcsonzések különféle módjait, gyakori sikertelenségének okait, s nemritkán éppen kontraproduktív, mert esetleg minden más irányban elháríthatatlanul kudarchoz vezető konfliktusokat keltő hatásának az összetevőit. A jogváltozásban a honosság, a szervesülés fontosságára utal ez, hiszen, mint kiderül, *extra culturam nihil datur*.

¹² Ld. pl. Varga Csaba 'Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világréptől a jog társadalomelmélete felé' *Szociológia* (1983) 1–2, 53–78 (<https://bit.ly/38Vjjb6>, 267–296).

¹³ Ld. empirikus alapként Varga Csaba 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom Könyvműhely 2000), 61–93 (<https://bit.ly/37jHfo4>, 208–243).

A jog nem feltétlenül kizárólag akkor és attól változik, amikor és ahogyan az eredeti, jogalkotói normatívumként megfogalmazott szöveg formális módosulást szenved. Mai viszonyok között – amit s aminek a nyomait persze a mai helyzet feltérképezése és logikájának felismerése nyomán már kezdünk felismerni hajdani, egészen ősi jogmozgásokban is¹⁴ – már élesen láthatóvá válik nemcsak az, amire már ROSCOE POUND kapcsán utaltunk, de az is, hogy a jog gyakorlati érvényesítése folyamatában a mára előállott összetettség – például az alkotmánybíráskodás – jelenlétével és mai hatásával egyenesen versengő küzdelmet generálhat ugyanazon állam akár azonos, akár eltérő hatalmi ágai közt is a jog végső uralásáért. *A jog táguló terei, versengéssel a jog meghatározásáért* fejezet így az e körben látható mozgásokat kísérli meg fogalmiasítani, s egyfelől a tények és a jog kölcsönhatásában, másfelől a jog valós fluktuációjaként megjeleníteni.

A mozgás egyetemességében azonban világunk sem önazonos. Világunk, melynek évezredes távlatban megélt folyamatosságában előfeltevéseink s így előzetes ítéleteink egész rendszere kialakult, átmehet olyan változásokon, amelyek a korábbi várakozásokra és lehetőségekre épített rendünket esetleg majd rendre gyökerestől felforgatják. Nem azzal persze, hogy egyenesen ellene fordulnának, hanem azzal, hogy a körülmények feltételező keretének meghaladásával egykor intézményesedett védelmüket majd irrelevánssá teszik. S ekkor kiderülhet, hogy a római jogfejlődés korától már tudatosan képzett jogelveink sem mások, mint egy, a külvilágban adott feltételrendszer függvényei, azaz látszatuk ellenére nem örök eszmények, hanem egy pusztán adottságban kifejlesztett s így kizárólag ennek körében és támogatásával fenntartható eszményítés formái. Ennélfogva *A tudományos-technikai fejlődés és várható kérdőjelei* fejezet alapvetően a jogban való emberi munkálkodás időbeli kötöttségét, *ab ovo* szükségképeni temporalitását mutatja.

Addig azonban, amíg a tudományos-technikai fejlődés a ma előreláthatóságában egy paradigmátikusán megváltozott új jogképet állít az emberiség elé, amint ez az előző fejezetből szinte szükségszerűnek mondható lehetőségként következik, a mai jog belső technikai instrumentáriumában szintén adottak olyan lehetőségek, amelyek a mai jogeszményen belül változásokat, pontosabban váltásokat diktálhatnak. A kötet egész anyagából kiviláglóan ezek forrongásait, kísérletezéseit jelenkorunkban már régóta tapasztalhatjuk, s mai újragondolásukat elsődlegesen jogtudományiként megjelenő, s főként amerikai és skandináv szerzők fontolgattatják. Az *Átalakulóban a jog?* című zárófejezet így ezekről nyújt áttekintést olyan konklúziókkal, amelyek önmagukban ugyan nem többek, mint profetizálások, ugyanakkor azonban a ma zajló mozgások megértéséhez is – mintha azok egyetlen előrelátó karmesteri pálcá intésére lépnének

¹⁴ Egyetlen példaként ld. Jany János *A világ jogrendszerei* Civilizációelmélet és jogtudomány (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó 2021) 352.

be a mindannyiunk életét képező nagy szimfóniába – úgyszólván kulcsot szolgáltatnak.

A mű fontosságát tárgyának, a jogváltozás problémakörének hallatlan komplexitása adja. Amint egy észak-amerikai kutatás összegzése is hangsúlyozza: „A jog jövője olyan összetett következményhalmazok sorából áll, amelyek maguk is igencsak nehéz kérdések sorát vetik fel.”¹⁵ S míg mindezekben a szélső keretek, a határértékek – legalábbis papíron, fogalmi síkon – viszonylag könnyen megfogalmazhatók, a gyakorlati válaszok mindig bizonytalanok, legalábbis amennyiben a praxis végső próbája sohasem az esetlegesen kevésnek, hanem a történetesen soknak bizonyuló beavatkozásnak (szabályozásnak vagy eljárásnak) nemcsak sikertelenségét, de egyenesen továbbsugárzó kártételét szokta kimutatni. Közeli szomszédságunkban éppen az ENSZ emberi jogi főtitkárhelyettesévé választott volt horvát igazságügyminiszter következtetett így ennek kapcsán: „Ha jogi normák kibocsátásakor a valóság befolyásolásának lehetőségeihez képest túl merész célratöréssel élünk, úgy ez annak veszélyét idézi fel, hogy a jognak végül is nemcsak a társadalmi stabilitás fenntartásában játszott meghatározó szerepe vesz el, de a társadalmi fejlődés kívánatos iránya felé történő terelésben megghiúsulhat egy egyébként objektíve lehetségesnek tűző eredmény elérése is.”¹⁶

¹⁵ Dwight Newman – Michelle Biddulph – Amy Gibson 'Grappling with the Future of Law in the Context of Ongoing Change' *Saskatchewan Law Review* 76 (2013) 1, 51–72, 71 („The future of law presents a series of complex issues that raise challenging questions.”).

¹⁶ Ivan Simonović 'Uloga prava u društvenoj stabilnosti (The Role of Law in Social Stability and Social Change)' *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 40 (1990) 5–6, 691–701, Summary („Too great ambitions in drawing up legal norms relative to their possibility to influence reality involves the danger of law losing its significance as an essential instrument of social stability, and of failing to achieve even that influence on the desired direction of social development which is objectively possible.”).

1. Jogváltozás a jogban és a jogi folyamatokban¹⁷

„Téves lenne a biztonságot akár a jogban, akár másutt állandósított mozdulatlanságban keresni. Biztonság valójában csakis folytonos változással érhető el...”¹⁸

„A jogról összetett alkalmazkodó rendszerként gondolkodva feltárul a jogok és jogászok jelentősége a jog állóképessége távlatában, de feltárul bizonyosan a szerénység jelentősége is. Mert sohasem, legalábbis tartósan soha nem lesz »éppen helyes« jogrendszerünk, ám ha törődünk dolgaival és törekszünk arra, hogy tartós egyensúlytalanságában élve mindazonáltal folyamatosan munkálkodjunk, úgy talán remélhetjük, hogy állóképességét tartósan megőrizhetjük.”¹⁹

1.1. A jog

1.1.1. A jog és társadalmi környezete

A jogot illető tudományos eszmélődés első pillanatától máig úgyszólván közhelyszerű annak igazsága, hogy társadalmi-történelmi általánosságában a jog nem valami felülről vagy kívülről adott dolog, hanem az azt megélő nép létének és életének szerves része;²⁰ sőt mindaz, amit ma a kontinentális és angolszász jog hatalmas építményeinek látunk, maguk sem egyébből, mint rusztikus közösségeknek a jogantropológusoktól feltárt törzsi jogokhoz hasonlatos napi gya-

¹⁷ Első változatában, még kutatási beszámoló előadásként ld. *MTA Law Working Papers* (2020) 33, 47 <https://bit.ly/3KF4rur>.

¹⁸ William O. Douglas *Stare Decisis* (New York: Association of the Bar of the City of New York 1949) 34, 7 (Benjamin N. Cardozo Lectures 1949) („[Th]e search for static security – in the law and elsewhere – is misguided. The fact is that security can only be achieved through constant change”).

¹⁹ J. B. Ruhl 'Law's Complexity: A Primer' *Georgia State University Law Review* 24 (Summer 2008) 4, 885–911, 911 („Thinking of law as a complex adaptive system reveals the importance of laws and lawyers as integral parts of law's fitness landscape, but just as surely reveals the importance of humility. We will never get the legal system 'just right', at least not for long, but if we are mindful of its properties and the need for continuous work at living within its stable disequilibrium, we can hope to keep it fit indefinitely.”).

²⁰ „A jog az élet maga” – írja tömören F. S. C. Northrop *The Complexity of Legal and Ethical Experience Studies in the Method of Normative Subjects* (Boston: Little, Brown 1959) 331, 3 („law is life itself”).

korlatából fejlődtek egykor ki.²¹ Ugyanilyen közhelyszerű igazsággént hat ma annak levezetése, hogy lévén „a történelem a szó objektív értelmében maga sem más, mint változásfolyamat”,²² a létfeltételek, a körülmények állandó változása a jognak is szüntelen változását vonja maga után; valamint hogy bármiféle ilyen változásnak a nép és joga közti belső egység – *önazonosság* és *szervesülés* – talaján kell végbemennie. Igaz ugyan, hogy hatalmi kényszerekből s gazdasági, kulturális és egyéb hatásokból – az ókori hódításoktól az imperializmusokon át a mai globalizmusokig – gyakran kényszerhelyzetek születtek (amelyek a maguk módján zsákutcába torkolláshoz is vezethettek),²³ ezek azonban hosszabb távon s nemritkán mégis képessé váltak arra, hogy maguknak az önazonosság és szervesülés új feltételeit megteremtsék.²⁴ Mindeközben a jog és társadalmi közege, s a mögöttük álló különféle erők állandó versengésben állnak az elsőségért, a végső meghatározónak a szerepéért, s ennek folytán a történelmi lét nemcsak az állandó változás képét mutatja, de számos területe folyamatosan át- és újrarendeződik. Jogantropológus foglal például állást úgy, hogy

²¹ Pl. B. J. van Niekerk 'Customary Law in Botswana: Substitution or Adaptation' *Comparative and International Law Journal of Southern Africa* 3 (1970) 2, 242–247, 244 és 245.

²² Arnold Toynbee *Change and Habit The Challenge of our Time* (1966) (Oxford: Oneworld 1992) 211, 19 („History, in the objective meaning of the word, is the process of change.”).

²³ Nemzetközi összehasonlító vizsgálódáson keresztül a közép-európai s magyar helyzetre koncentrálva ld. Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a magyar társadalom* Tanulmányok (Budapest: Magvető 1986) 428 (Elvek és utak) előmunkálatai után Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 227.

²⁴ A történelem rengeteg példájából ilyenkor elsőként a római jog eltérő kontinentális és angolszász recepciójára, a XIX. század nagy európai kódexeinek különféle befogadásaira, valamint a *Roman–Dutch law* dél-afrikai alakulására szoktunk gondolni. Tervezett és intézményesített példát azonban talán leginkább az angol gyarmatbirodalom jogának alakulása szolgáltat. A törzsi bíráskodást például van Niekerk (247) ma is a közösség és joga közti egység optimális szinteként látta. Ti. a brit *Commonwealth*-tapasztalat – Ivor Jennings *The Approach to Self-Government* (Cambridge: Cambridge University Press 1956) viii + 204, 32 és 121 – a gyarmati jog tekintetében azt diktálta, hogy amennyiben a „talaj” feltételrendszere eltérő, azaz az anyaország és a koronához csatolt közösség lényegesen különböző, úgy az átvételi kényszer diszfunkcionalitásának elkerülésére a bennszülött jogok messzemenő megőrzéséről kell gondoskodniuk. Bizonyos alapvető jogelvek és intézmények kötelező átvételre kerültek ugyan, de az *East Africa Order in Council* (1902) bármi további átvételt már annak függvényévé tett, hogy helyi körülmények indokolják-e ennek közvetlen szükségét; hét évtizeddel később, Nigéria esetében (1971) pedig maga az érintett hozhatott döntést arról, vajon kiterjesztessék-e a területére és mely angol törvény. Kenneth Roberts-Wray 'The Adaptation of Imported Law in Africa' *Journal of African Law* 4 (Summer 1960) 2, 66–78, 78, 69 és 71. Az *in toto* jogátvitel s annak valamilyen nem csekély fokú szervesülése, ám mindazonáltal a hagyományos helyi rendbe történő visszaágyazódás példájául az első világháború utáni török, valamint a második világháború utáni japán jogreform szolgál, ahol is a felülről, ill. kívülről történő kikényszerítés sokkjában a történelmileg egykor kialakult és felváltani kívánt rend újra központi szervező keretté tudott fejlődni. Vö. pl. Varga Csaba 'Jogi mintaadás egy globalizálódó korban' *Társadalomkutatás* 24 (2006) 1, 33–60 <https://bit.ly/3FfcZqT>.

„a kulturális elsajátítás fogalma a kultúrát állandó vitatottságban álló történelmi változóként határozza meg, mely részben egymást átfedő számos társadalmi területen folyamatosan újrameghatározódik. S ebben sokkal hangsúlyosabb az, hogy a jog jelentése és szerkezete szüntelen alakulást mutat, semmint egy abban történő gondolkodás, hogy a jog valami egyenmű s elfogadott kultúrában gyökerezik.”²⁵

Mindazonáltal paradoxikus, hogy miközben az efféle tapasztalati igazságok ma is útírányként szolgálnak a jogváltoztatás gyakorlatában, mégis megkérdőjeleződnek a jogváltozásnak szentelt esettanulmányok mikroszintjéből építkező s manapság gyarapodó új *grandes théories* körében.

Ezek egyikeként a nemrégiben elhunyt skót–amerikai jogtörténész már felvetette a szabályok mint olyanok *transzmissziós* mivoltát. Hiszen hatalmas bizonyító anyagából kitűnt, hogy ezek fogalmaikkal, szerkezetükkel, egész konstrukciójukkal, netalán magával a szöveggel együtt korszakokat átívelően *hosszú életűeknek* bizonyulva messze túléltek eredendő meghatározódásaikat.²⁶ Társadalmuk változhatott, joga azonban nem – mintha mélységek csillapíthatatlanul zúgó hömpölygésében egyenesen önmaga azonosságának tartópillére lett volna. Régtől szolgáló alkotmányok, alapvető jogi aktusok tiszteletével él ez változatlan eszményként, fenntartó társadalmi közege erejének szimbólumaként a mai napig. Szemben a jogantropológiával, mely egy akkor és ott adott terep pillanatnyi állapotaiból próbál következtetni egy egész normatív rendre nézve, valamint a jogszociológiával, mely nem is indulhat ki másból, mint a jog éppen megfigyelhető funkciógyakorlásából, a merő történelemfilozófiai spekulációkból állítólag adódó úgynevezett makroösszefüggésekkel szemben a mikroösszefüggésekre is érzékeny összehasonlító történeti vizsgálódás éppen azt bizonyítja számára, hogy *társadalomnak és jognak* önállósága nem csekély mértékben éppen *egymással szemben van*.²⁷

²⁵ Sally Engle Merry 'Law, Culture, and Cultural Appropriation' *Yale Journal of Law & the Humanities* 10 (Summer 1998) 2, 575–604, 602 („the concept of cultural appropriation [...] defines culture as contested, historically changing, and subject to redefinition in multiple and overlapping social fields. It emphasizes continual transformations in the meaning and structure of law rather than any notion that law is embedded in a homogeneous and shared culture.”).

²⁶ Alan Watson 'Comparative Law and Legal Change' *Cambridge Law Journal* 37 (November 1978) 2, 313–336, 313 („longevity”).

²⁷ Alan Watson 'Legal Change: Sources of Law and Legal Culture' *University of Pennsylvania Law Review* 131 (1982–1983) 5, 1121–1158, 1136. Ld. még Watson 'Comparative Law...' (1978) recenziójaként Varga Csaba 'Alan Watson: Tehetetlenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Jogi Tudósító* 10 (1979) 11–12, 4–9 (reprint: Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből [Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum 1994] xix + 503 [Jogfilozófiák] <https://bit.ly/3yca8NO>, 203–208), továbbá Alan Watson *Legal Transplants* (Edinburgh: Scottish Academic Press 1974) xiv + 106 és az utóbbi újragondolásaként Varga Csaba 'Jogátültetés, avagy a kölcsönzés

Ugyanígy nyilvánvalóként szoktuk elfogadni, hogy a jog egyszerűsége vagy éppen egyre összetettebbé válása pusztán következmény, hiszen magától értetődő, hogy a szabályozandó tárgy és viszonyok természetéből adódik. Egy efféle automatizmus leegyszerűsítő képét az irodalom ugyancsak cáfolja. Eszerint a *komplexitás* túlnyomórészt a szabályozás iránt támasztott *várakozás* kényszerű eredménye²⁸ – azé ti., hogy szabályozásában a jogalkotó teljes meghatározottságot s mindenre kiterjedő előreláthatóságot érjen el.²⁹

Ugyanennyire önigazoló, ám bizonyítatlan előfeltevés, az emberi beavatkozást természetszerű adottságként elismertető önfelmentés miatt szoktunk már eleve abból kiindulni, hogy minden, így a jogfejlődés iránya is az egyre komplexebbé válás felé tart.³⁰

Ám amennyiben igazolható, hogy a fokozódó társadalmiasodással a társadalmi differenciáció is természetszerűen növekszik,³¹ úgy ebből következően az elkülönülések egymásra következő sora a hatásirányokat is vegyíti, egymással kereszteződő kölcsönhatások függvényévé avatja, s ezzel több- vagy sokpólusúvá teszi.³² Márpedig ahhoz, hogy egy szabályozandó tárggyal a jogalkotó bármit kezdhessen, valamely oldalát, vonását, vonatkozását nevesítenie kell, majd valamilyen tényre, ténycsoportra visszavezetetten fogalmiasítania s ezáltal a valamilyen hasonló dolgok osztályába csoportosítva kategorizálnia. Ez vi-

mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Állam- és Jogtudomány* 23 (1980) 2, 286–298 (reprint: Varga *Jogi elméletek...* [1994], 191–203). Ekkoriban folytattam egyébként levelezést a szerzővel az angol jog kodifikátlanságának okairól, amelynek során ugyan kölcsönösen több nézőpont fogalmazódott meg, ám kielélt közös következtetéshez nem jutottunk.

²⁸ Ami szintén példája annak, hogy a jog tételes vizsgálata s így a voltaképpeni, szűk értelemben vett jogösszehasonlítás [*comparative law*] miért korlátozott hatókörű, olykor úgyszólván semmitmondó eredményekkel kecsegtetve – hiszen a miértek és a hogyanok kérdését csak az ezek mögötti tágas jogi, kulturális, gondolkodásbeli mező, a jogi kultúrák s benne persze a joggal miként történő élés összehasonlító tanulmányozása [*comparative legal cultures* ill. *comparative judicial mind*] tárhatja fel. Ld. Varga Csaba 'Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány' *Iustum Aequum Salutare* 17 (2021) 1, 191–219. E kört tágítja a jog funkcionálási módjainak tipizálása – pl. Northrop *The Complexity* (1959) –, valamint a jog nyelvi használati módjainak tipizálása is. Ez utóbira ld. Sharron Gu *The Boundaries of Meaning and the Formation of Law* Legal Concepts and Reasoning in the English, Arabic, and Chinese Traditions (Montreal & Ithaca: McGill-Queen's University Press 2006) xxi + 293 <https://bit.ly/3meOkKw>

²⁹ R. George Wright 'The Illusion of Simplicity: An Explanation of Why the Law Can't Just Be Less Complex' *Florida State University Law Review* 27 (Spring 2000) 3, 715–744, 744.

³⁰ Peter H. Schuck 'Legal Complexity: Some Causes, Consequences, and Cures' *Duke Law Journal* 42 (October 1992) 1, 1–52, 6.

³¹ Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Magvető 1976; ²1985) ill. Niklas Luhmann *Ausdifferenzierung des Rechts* Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981; 1999) 456.

³² Pl. Lon L. Fuller 'The Forms and Limits of Adjudication' *Harvard Law Review* 92 (December 1978) 2, 353–409, 395 ír már sokközpontúságról, aminek következménye „egy olyan helyzet, amiben egymással kölcsönhatásban álló befolyások érvényesülnek” („policentricity”, „a situation of interacting points of influence”).

szont valamiben mindig egyoldalú, az összes társadalmi vetület egybefogására alkalmatlan, hiszen mindent egyetlen elemre visszavezetve mesterséges válasz lesz; mondhatnók eleve, de szükségképpen *inadekvát*, és ezzel önmagán kívül bármivel, amivel egyáltalán kapcsolható vagy amire vonatkoztatható, filozófiai-lag kifejezve eleve *inkongruens*.³³

Márpedig ez újabb feszültségek forrása:³⁴ „*rendszeri kockázat*”, amely a komplexitás legalacsonyabb fokától kezdve kiküszöbölhetetlen eleme, netalán buktatója bármiféle jogi képződménynek.³⁵ Ezt még fokozhatja, tartósíthatja az úgynevezett *útfüggőség*,³⁶ azaz bármely már megtett lépés folytatásának belső kényszere – merthogy bármiféle visszalépés vagy eltérés már járulékos „költség”, tehát veszteséget jelentene.³⁷

Mindazonáltal a karaván, ha már megindult, úgyszólván saját tehetetlenségi nyomatókától hajtva már úgyszólván kényszerűen továbbhalad. Jelesül, mihelyst tudatosodik a reformkényszer, már maga a jogváltoztatásra koncentráció ténye teszi ki az első pillanattól kezdve rendszeri kockázatnak az egész folyamatot, hiszen a társadalmi változtatás lehetőségeként *a jog eszközéhez* fordulás a maga

³³ A szabályozási szükségben a kívánatos vagy kerülendő magatartás vagy állapot jogi tényállásszerűsítésének nehézségeit s gyakori kudarcait tárgyalja Antony Allott *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980) xxii + 322, s azonosítja ezt a külvilág heterogenitásából egy jogtechnikailag (a tényállásszerűsített cselekvés vagy mulasztás azonosítására hallgatólagon és bizonyíthatóságra) alkalmas homogenításra való transzformáció problematikájaként Varga Csaba 'A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról' *Állam- és Jogtudomány* 28 (1985) 4, 796–810 (<https://bit.ly/3OXvDrC>, 361–394), a normaszabás filozófiai alapkérdéseit pedig Varga Csaba 'A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat' *Állam- és Jogtudomány* 13 (1970) 2, 249–307 <https://bit.ly/3y8jgTL>, III. fejr. 3. pont: »A preambulum-tartalom normativitása«.

³⁴ Christina Ho 'Law as Categorical Thinking and Health as Resilience?' in *Workshop on Legal Migrations, Vulnerability, and Resilience* (December 9–10, 2016, Atlanta, Emory University School of Law), 1–6.

³⁵ Douglas W. Arner 'Adaptation and Resilience in Global Financial Regulation' *North Carolina Law Review* 89 (June 2011) 5, 1579–1628.

³⁶ Elsőként Bernhard Großfeld 'Comparatists and Languages' in *Comparative Legal Studies Tradition and Transitions*, (ed.) Pierre Legrand – Roderick Munday (Cambridge: Cambridge University Press 2003) vii + 520, 177 fogalmazza ezt meg, a fogalmat pedig használja Jaakko Husa 'Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law' *The Chinese Journal of Comparative Law* 6 (December 2018) 2, 129–150 úgyszintén.

³⁷ Margaret Levi 'A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis' in *Comparative Politics Rationality, Culture, and Structure*, (ed.) Mark Irving Lichbach – Alan S. Zuckerman (Cambridge: Cambridge University Press 1977) xiii + 321 (Cambridge Studies in Comparative Politics), 19–41, 28, melynek értelmében „once a country or region has started down a track, the costs of reversal are very high”. A *stare decisis* elvével ezt nyomatékosítja Oona A. Hathaway 'Path Dependence in the Law: The Course and Pattern of Legal Change in a Common Law System' *Iowa Law Review* 86 (January 2001) 2, 601–666 és (John M. Olin Center for Studies in Law, Economics, and Public Policy Working Papers 270) <https://bit.ly/3w6r71D> (2003), 101–165.

ön súlyával pontosan a jogi útra összpontosítást fogja közhiszem szerint *könnyű elérhetősége s autoritativitása* okán előnyben részesíteni bármiféle más út vagy reformelgondolás választásához képest.³⁸

A társadalmi összkomplexus nyilvánvalóan nemcsak sokféle, de külön-külön soknemű összetevőkből áll elő, s ezek az összkomplexushoz képest mind-mind a maguk módján egyszerre egyneműsített és egyneműsítő közegek. Belülről ugyanakkor ezek mindegyike szintén heterogén. Ilyen a jog is: különféle értékek s érdekek mentén megfogalmazott számos elv mint az elsődleges érvényesülésért egymással is versengő *desideratum* kíván benne megvalósulást és beteljesedést. Ezek optimális kompromisszummal többirányúvá is tehetik a megoldás hatásmechanizmusát, de könnyebben vagy nehezebben legyőzhető akadályt is állíthatnak a többiek elé, vagy egymást semlegesítve egy új megközelítést juttathatnak végül is érvényre.

Tehát a *jogon belül* szintén *heterogenitással* találkozunk. Ez egyszerre természetes és kívánatos, hiszen a jognak egyidejűleg kell szolgálnia az összes alapértéket, ráadásul úgy, hogy ezeknek mint kívülről kapott *fundamentális* értékeknek (az élet, testi épség, tulajdon, családi leszármazás stb. védelmének)³⁹ a jog általi szolgálata kizárólag a jogon belüli ún. *instrumentális* értékek (mindenekelőtt a jogszerűség) kielégítésével történhet.⁴⁰ A fentiekkel szembevetve tehát pontosan e belső heterogenitás, az adott társadalmi *alapértékek* egyidejű, ám sokirányúan összetett szolgálata lehetetlenül el, és válik a jog egyirányúvá, a jog alrendszerként vett homogenitásán belüli viszonylagos heterogenitást is homogenizáló szűrővé, vagyis egyetlen érték kiválasztásával s feltétlen szolgálatával minden más alapérték iránt közömbössé s ezzel azok szolgálatát megtagadóvá, ha e természetes és kívánatos heterogenitás fölébe

³⁸ Håkan Gustafsson – Stellan Vinthagen 'Law on the Move: Reflections on Legal Changes and Social Movements' *Retferd* 36 (2013) 2 [No. 141], 23–59 <https://bit.ly/3sa9mgs>, 31. E jelenséget a jogon kívüli, akár össztársadalmi aktivizmus tömeges kiszorulásának [„crowding out”] nevezi Orly Lobel 'The Paradox of Extralegal Activism: Critical Legal Consciousness and Transformative Politics' *Harvard Law Review* 120 (2007), 937–988, 949–957 <https://bit.ly/38KXVoK>. Megjegyzendő, hogy különösen kritikus helyzeteket eredményez, ha társadalmi kihívásokra kizárólag jogi válasz érkezik, amelyet ráadásul büntető szankciókkal érvényesítenek, amint ezt a falopási törvényektől a XX. századi diktatúrákig a társadalmi reformot voluntarisztikus jogkibocsátással betudó erőszakuralmak példázták. A szocializmus gyakorlatára vetítve ld. Varga Csaba tollából 'Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világtéptől a jog társadalomelmélete felé' *Szociológia* (1983) 1–2, 53–78 (<https://bit.ly/3LKCOkT>, 267–296) és 'Mi kell a joghoz?' *Válaság* 32 (1989) 3, 1–17 (<https://bit.ly/3MPVPM6>, 25–49).

³⁹ Ilyesfajta feltétlen prioritások mutatkoztak meg több korai középkori kódexszerű képződmény jogmegjelenítésében is; vö. Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (1979) 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 (<https://bit.ly/3kAH1vF>), III. fej. 1. pont.

⁴⁰ Vö. bővebben Varga Csaba 'Célok és eszközök a jogban' in Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) (<https://bit.ly/3kEvXxK>, 467–479).

egy minden egyebet felülíró s ezzel újra homogenizáló kritériumot építenek, amely bármi egyebet kizárólag önnön maradéktalan – tehát mérlegelés, kiegyensúlyozás, kompromisszumkészség nélküli – kielégítésén keresztül enged csak át.⁴¹ Nos, ilyen lehetett egykor az emberi értékek vagy gyakorlati megfontolások *ancilla theologiae*-ként kezelt alárendeltsége, amiként ilyen az ma, amikor jogi szabályozást vagy kormányzati cselekvést úgynevezett jogálmami vagy emberi jogi kriterialitás alá rendelnek.⁴²

1.1.2. A jog mint változás tárgya

Egyidejűleg történt egy évszázada, hogy Bukovina fővárosa friss alapítású egyetemének rektora az osztrák igazgatású tartomány jogi kultúrájának vizsgálatára intézetet létesített, s a jognak a pozitív jogtól megkülönböztetett másik pólusává az „élő jog” jelenségét emelte,⁴³ valamint hogy jogszociológiai érdeklődésből egy nebraskai jogtanár fogalmilag különválasztotta a *könyvekben leírt jogot a működésben megnyilvánuló jogtól*.⁴⁴ Az előbbi rádöbbenést jelentett egy normatív kultúrára, mely az addig kizárólag tudomásul vett és hivatalosként elismert ún. pozitív jogtól gyakorlatilag függetlenül, habár annak legközvetlenebb környezetében időtlen idők óta háborítatlanul működött és fejlődött, míg az utóbbi inkább professzori igénybejelentést arra, hogy a tényleges joggyakorlatot, tehát a bírói döntésekben megjelenő jogalkalmazói tételezéseket *sui generis* jogváltozatként önállóan szemügyre vehesse. Abban viszont egyek voltak, hogy a

⁴¹ Ole W. Pedersen 'The Janus-Head of Human Rights and Climate Change: Adaptation and Mitigation' *Nordic Journal of International Law* 80 (2011) 4, 403–424. A valláspótlékszerepre törekvő emberjogi mozgalmisság számára nyilván érzékeny a problémafelvetés. Talán nem véletlen, hogy egy szerző – Zackary L. Stillings 'Human Rights and the New Reality of Climate Change: Adaptation's Limitations in Achieving Climate Justice' *Michigan Journal of International Law* 35 (Spring 2014) 3, 637–671, 671 – annyit tud felhozni csupán a klauzula védelmére, hogy áttekinthetetlenül bonyolult technikai szabályozások emberközelebbivé varázsolásával „a klímaváltozásból fakadó valóságos veszélyeket a valóságos emberek számára érthetővé teszi” („a way to conceptualize the real dangers to real people arising from climate change”).

⁴² Lásd bővebben Varga Csaba tollából 'Az emberi jogok problematikája' *Társadalomkutatás* 32 (2013) 2, 1–15 <https://bit.ly/3w5RPHq>, ill. 'A jog táguló terei, versengéssel a jog meghatározásáért' a jelen kötetben, legújabbban pedig *Jogállamiság – viták közegében* (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó 2022) (megjelenés alatt).

⁴³ Eugen Ehrlich először a jogászság bécsi hetilapjában jelentette be intézményalapítását és kutatási profilja tudományos elsőségét – 'Ein Institut für lebendes Recht' *Juristische Blätter* (1911) 20, 229–231 és (1911) 21, 241–244 –, majd tervszerű felméréssel – *Das lebende Recht der Völker der Bukowina Fragebogen für das Seminar für lebendes Recht mit Einleitung vom Seminarleiter* (Czernowitz: Allgemeine Druckerei 1913) 16 – megalapozta a jogszociológia klasszikus alapművét: *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (München & Leipzig: Duncker & Humblot 1913) 409 <https://bit.ly/37bPnXs>.

⁴⁴ Roscoe Pound 'Law in Books and Law in Action' *American Law Review* 44 (1910) 1, 12–36.

jognak addig egyedülként látott forrását most már más tényező(k) érvényesülését zajló *versengésétől* fenyegetett és ezért csupán az egyik jogteremtő erőként kezeljék.

Magam a *pozitivistikus* és a *szociologisztikus* jogfogalom különbségét közel fél évszázada egy közös térben működő, egymást részben átfedő, ám egymással elvileg megállás nélkül *versengő körök* tartományainak formájában kíséreltem meg ábrázolni.⁴⁵ De sugallatként hatott az élő jog képzete is, amikor akkor megfogalmazható ürügyként a hazai jogi népszokásfeltárás,⁴⁶ továbbá a borraavalónak és hálapénznek az addigi elhallgatásból jogi szabályozás alá vonása, pontosabban egy kikövetelt gyakorlat jogi tudomásul vétele teoretikus hordalékát jogfogalom-problematikaként próbáltam meg értelmezni. Ezzel ugyanis hármas kör lett a lehetséges elemekből: a jog (1) *állami megállapításának*, (2) *állami érvényre juttatásának*, valamint (3) a *társadalmi „jog”-gyakorlásnak* a tartománya mint történelmileg általánosítható olyan realitás, amelynek egyidejűsége azóta sem változott.⁴⁷ E képlet eleve magában foglalta annak állítását, hogy bármely oldal aktiválódhat, s ennek ideje, módja és foka történelmi kontingen-ciáktól függ. Az államoknak nyilvánvalóan van preferenciájuk az ezek közüli választásban, s ezt egész intézményrendszerükkel segíthetik is. A társadalmi mozgás összetettségéből azonban sohasem zárható ki, hogy bármelyikük a többiek ellenére bármikor aktiválódjék, akár időleges vagy tartós túlsúlyra téve szert ilyen vagy olyan területen. Vélelmezhetően minden jogrendben található legalább lappangó, látens, hivatalosan nem is érzékelt versengés, akár csak valamely kritikus szabályozási területen. S bármely oldal teremthet olyan dominanciát, amelynek eredményeként a többi marginalizálódik, sőt a jog egészében való meghatározásért kialakult konfliktusban olyan akut küzdelem is létrejöhet, amely már-már az anarchiába fulladás képét vetíti előre.⁴⁸

⁴⁵ Varga Csaba 'A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról' *Állam- és Jogtudomány* 14 (1971) 2, 249–285 (<https://bit.ly/3MNTFU3>, 15–53) egy korábbi – 'A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése' *Állam- és Jogtudomány* 13 (1970) 3, 589–613 (<https://bit.ly/3KUUYp>, 219–233) – saját megkülönböztetést átvéve pozitivistikusnak, illetve szociologisztikusnak nevezte ezeket; ekkoriban egy további harmadik szféra lehetőségét még a jogdogmatikában mint a tételes jog jogtudósi értelmezettségében érzékelttem.

⁴⁶ Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Gondolat 1981) 901 (Társadalomtudományi Könyvtár), elméleti-jogi értelmezése pedig Varga Csaba 'Népi jogszokástól a jogi népszokásig' *Jogtudományi Közöny* 36 (1981) 10, 880–886 <https://bit.ly/3vGpPLv>.

⁴⁷ Varga Csaba 'Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása' *Állam- és Jogtudomány* 28 (1985) 3, 528–555 (<https://bit.ly/3Fgl3Yd>, 139–208).

⁴⁸ Amint ezt például a szabadjogi mozgalom az európai kontinensen és egyidejű amerikai megfelelője – ld. pl. David Dyzenhaus *Legality and Legitimacy* Carl Schmitt, Hans Kelsen és Hermann Heller in Weimar (Oxford: Clarendon Press 1997) xiv + 283 – korszakjelző hatása mutatja. Vö. még Eörsi Gyula *Összehasonlító polgári jog* Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975) 632.

Mindazonáltal a fenti vázlat már eleve sugallta, hogy a jog komplex, több összetevő egyidejű és egymással szemben is ható folytonos munkálkodásának mindenkor végeredményéből adódó jelenség, amelyet hivatalossá tett látszatok takarhatnak ugyan, mögöttük azonban ellenirányok és ellentmondások soha nem szűnő feszülése dúl.⁴⁹ Mindebből pedig következik, hogy (a) a jog iránti kérdésünket mindig a „*jog, de milyen/melyik értelemben?*” specifikálásával kell kezdenünk, azaz a három összetevő közti adott kombinációjú választással. Következik továbbá, hogy (b) e három kör nem feltétlenül esik egybe; előfordulhat tehát, hogy csupán két kör közt lesz értékelhető egybeesés vagy éppen egyetlen kör tartalmaz majd valamely szabályozástartományt. Ebből adódóan már csak ezért sem adhatunk egyszerű választ a „mi a jog?” magától értetődőnek látszó kérdésére. Ám ha pontosításra vágyunk, úgy ezzel éppen azt rögzítjük, hogy a teljes jogtartományból egyes részek csak „*inkább*” vagy „*kevésbé*” fognak majd jognak minősülni. Végezetül pedig tudván, hogy a versengő körök képlete maga sem más, mint a jog örök (nyílt vagy leplezett) dinamizmusának szimbóluma, egyebek közt a három oldal közti szakadatlan versengése, ebből nyíltan következik, hogy (c) tartós végeredmény, végállapot voltaképpen sohasem adott. Kizárólag állandó változási folyamatok egymásra következő állapotai, *legfeljebb időmetszetek* azok, amikkel adott pillanatban találkozhatunk. Egyes részek éppen bevonulnak a jog tartományába, míg mások esetleg éppen kiszorulnak belőle. Ezért a jog iránt tudakozódó bármely kérdésünk legfeljebb adott időbeli állapotra konkretizáltan lesz megválaszolható.

Függetlenül tehát attól, hogy milyen is a jog felépüléséről hivatalosan alkotott kép vagy a jogforrási rendszer akár alkotmányosan rögzített szerkezete, mind a kontinentális s mind az angol–amerikai jogcsaládban egyfelől a törvényhozási típusú (azaz jogalkotótól meghatározott eljárásban meghatározott formaiságokkal kibocsátott) jog és másfelől a bírósági döntéshozatalban született (tehát jogalkalmazói értelmezésben, aktualizálásban s konkretizálásban⁵⁰ érvényre juttatott) jog adja a jog alapvető objektivációs formáit.⁵¹

⁴⁹ Legismertebb ebből az az évszázadosnál régibb, a hivatalos tagadástól a szociologisztikus elismertetésig ívelő kontinentális jogtudományi dilemmázás, mely a *jurisprudence des tribunaux* természetes jelenlétét és mindenkor aktiválódó nyomását kívánta e palettán elhelyezni. Egy jogpolitikailag is doktriner korban például Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965) 497 a MARXISTA (jog)filozófia teljes eszköztára bevetésével kísérelte meg a mindenkitől látottat a hivatalos doktrína számára is láthatóvá tenni. S további évtizedek múltak el tőlünk nyugatra is, míg az *Interpreting precedents A comparative study*, (ed.) D. Neil MacCormick – Robert S. Summers (Aldershot & Brookfield, USA: Ashgate/Dartmouth 1997) xi + 585 (Applied legal philosophy) műve a dilemmára végül empirikus nemzeti esettanulmányok tanulságainak általánosításával válaszolt.

⁵⁰ Ld. pl. Roswitha Svensson *Konkretisierung von Rechtsnormen* (Berlin[-East]: Akademie-Verlag 1982) 72.

⁵¹ Vö. Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (1979) 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 <https://bit.ly/3kVDKHH>.

Márpedig az *objektivációs forma* csak közvetítés, pontosabban közvetítést hordozó jel(halmaz) a kommunikációban az *emberi megértés* számára. E megértésben aktiváljuk a jogot, s döntésünkkel ennek tartalmiságát kényszerítjük ki.⁵² Ebben jelenik meg a jog *hermeneutikuma*. Valaha, a szocializmus MARXIZMUSÁN belül érvelve e gondolat kizárólag a jog pozitivitása és lassan elismert szociologikuma kettősségébe burkoltan volt megközelíthető. Vagyis (a) a „jog történelmi kontinuum, mely megszakítatlanul mozgásban van”, (b) olyan „működésében és valóságos életében nyitott rendszer” gyanánt, amelynek (c) „társadalmi létezése megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg”. Ebből következően pedig (d)

„ha a jog mint működő rendszer formális tételezéséből és abból a társadalmi környezetből tevődik össze, amely értelmezhetővé teszi, és ha e két összetevő bármelyikében bekövetkező változás magának a jognak mint működő egésznek a változását eredményezi, akkor szükségképpen megfogalmazódik egy *alternatív stratégia* lehetősége is. Azt jelenti ez, hogy a jogért való küzdelem végigharcolható (1) a jog *formális tételezése* megerősítéséért, megváltoztatásáért vagy hatálytalanításáért folytatott küzdelem formájában, de (2) végigharcolható úgy is, hogy a jog szemantikai vagy társadalom-ontológiai értelemben vett *társadalmi környezetét* erősítjük, módosítjuk vagy gyengítjük – és e két alternatíva bármelyikének a választása elvileg egyformán alkalmasnak bizonyulhat ugyanannak a célnak az elérésére.”⁵³

Nos, a jogváltozás tárgyaként szemlélt (akár törvényhozói, akár bírói) jog kettősségét rejti e megkülönböztetés. Mert először szöveggént írásban tárgyiasítjuk a jogot, amelyet ezen aktussal intellektuális feldolgozásra bocsátunk. Adott (és nem más) megértésből (értelmezésből) különféle jelentések adódhatnak, amelyek akár hosszú időkre s hatalmas területekre érvényesen rögzülhetnek.

A legmaibb fogalmi apparátussal ugyanakkor másként is ábrázolható e folyamat. Első látásra elidegenítőnek ható szókimondó nyerseséggel, egyszersmind előbbi megállapításunkat élesen újrafogalmazva arról, hogy a jog kimondott szava és a jogként érvényesültség végső szava közt egy egész társadalom jogértési – hermeneutikus – gyakorlata feszül. Mert annyi történik itt, hogy miután a

⁵² Az amerikai irodalomban nemrégiben még ünnevelt kifejezés szerint a *nomos* normatív birodalmában a szabály és a jelentés egyesülése hozza létre életünk tényleges színterét. Robert M. Cover 'Nomos and Narrative' *Harvard Law Review* 97 (1983–1984) 1, 4–68 <https://bit.ly/3vF4yBP>, 4 és 4–5 („nomos – a normative universe” / „Once understood in the context of the narrative that gives it meaning, law becomes not merely a system of rules to be observed, but a world in which we live.”).

⁵³ Varga Csaba 'Tételezések rendszeréből áll-e a jog?' *Jogtudományi Közlöny* 39 (1984) 9, 483–486 (<https://bit.ly/3OXQ1Jp>, 282–290, 289 és 290).

posztmodernitás korában tetszőlegesen dekonstruálhatunk, ennek szertedobált darabjait szabadon összerakva tetszőlegesen újból rekonstruálhatunk, majd intellektuális játékunk végére egy metaszinten megfogalmazott hiperrealisztikus képként mindebből egy absztrakt folyamatábrát rajzolunk; nos, a fiesolei Európai Egyetemi Intézet után Londonban működő német szerző víziójában erről egy egyszerre ijesztő, ám logikus és saját terminusain belül igazolható képletet adott. Merthogy utolsó következményéig végiggondolta az *autopoiesis* rendszertanát.

Miről is van egyáltalán szó? Maga az *autopoiesis*-gondolat egy egyszerre nyitott és zárt rendszer képét idézi fel. Kívülről szabadon fogad be *input*-ot információként vagy feladatként, hogy saját autonóm zártságú feldolgozását *output*-ként bocsáthassa ki. Merthogy az *autopoiesis* – a görög *αὐτο-* (auto-: 'ön-') és *ποίησις* (*poiesis*: 'alkotás, termék') összetételéből – lényege éppen e zárt szerkezetnek és termékének olyan önállósággal és öntörvényűséggel történő létrejötte, amely önnön ténytyszerűsége *post festum* eredményén túl semmiféle ismétlődést vagy törvényszerűséget nem mutat.⁵⁴ Azaz, immár tárgyunkra alkalmazottan annak megállapítása, hogy „a jog autonómiája nem külső okoktól vagy hatásoktól történő befolyásoltságtól mentességben rejlik, hanem annak módjában, ahogyan ezeket befogadja és megválaszolja”.⁵⁵

Szerzőnk így vezeti le gondolatát: „mint a megismerés önálló alanya, a jog hozza létre saját társadalmi valóságát”, amelyben „a joghoz hasonló intézmények egyes tagjaik értelmétől függetlenül »gondolkodnak«, merthogy e terminológián belül nem mások itt „az »aktorok«, csak kötött szerepjátékok, karakter-maszkok, a jogi kommunikáció belső produktumai”. E terminológiában ugyanis: „A jog kommunikáció – semmi más, csak kommunikáció.” Márpedig „e kommunikációk egy kizárólag kommunikációkat létrehozó kommunikációs hálózatban kölcsönös kapcsolatban állnak egymással”. Saját rendszerkategóriáján belül egy ilyen kommunikáció mindig csakis önmaga volt s önmaga maradt. Merthogy „a valósághoz ennek semmiféle közvetlen megismerő hoz-

⁵⁴ F. J. Varela – H. R. Maturana – R. Uribe 'Autopoiesis: The Organization of Living Systems, its Characterization and a Model' *Biosystems* 5 (May 1974) 4, 187–196 <https://bit.ly/3KIJL4T>, majd Humberto R. Maturana – Francisco J. Varela *Autopoiesis and Cognition The Realization of the Living* (Dordrecht & Boston: D. Reidel 1980) xxx + 141 (Boston Studies in the Philosophy of Science 42) eredeti módszertani felismerésekor a szerzőket a sejtreprodukció kutatóiként az lepte meg, hogy valahányszor a sejt újjáteremtődött, sohasem ismétlődő vagy az előzményekből következő mikrofolyamatban került erre sor. A jogra vetítve ld. pl. Varga Csaba az 'Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése' *Jogtudományi Közlöny* 43 (1988) 5, 264–268 (<https://bit.ly/3FblJhK>, 418–430) dolgozatával kezdődő írásaiban.

⁵⁵ David Nelken 'Criminal Law and Criminal Justice: Some Notes on their Irrelation' in *Criminal Law and Justice Essays from the W. G. Hart Workshop*, 1986, (ed.) Ian H. Dennis (London: Sweet & Maxwell 1987) xvii + 253, 139 („law's autonomy lies not in its freedom from being influenced by external causes and influences, but in the way in which it incorporates and responds to them”).

záférése nincs. Csupán versengő diskurzusok és eltérő valóság-konstrukciók vannak.” Véggkonklúzió szerint ezért: „A jog egy autonóm jogi valóság létrehozására kényszerül, miközben arra már nem képes, hogy megóvja magát a társadalomban zajló egyéb diskurzusoktól létrehozott s így vele konfliktusos valóságoktól.”⁵⁶

Nos, egy efféle gondolati rekonstrukció rögvest veszít első benyomás szerinti valóságidegenségéből, mihelyst meggondoljuk: a mindennapi cselekvés kondicionálásában szerepet játszó számos nem normatív és normatív tényezőnek a jog csak egyike, ráadásul azok közül az egyik, amelyeket a legritkábban hívnak fel közvetlenül.⁵⁷ Sőt, még a jogalkalmazás gyakorlati diskurzusában sem maga a *normatív szöveg* játszik szerepet. A tényleges folyamatban ugyanis ennek közvetlensége helyett valójában azok a közelítések (felfogásmódok és érvelések) – az angol–amerikai jogvilág szerinti *'kánonok'* – ismétlődnek és konfrontálódnak egymással, amelyekkel az adott helyen és időben működő professzionális (bírói, ügyészi, szakértői) kör szokott élni, amikor normatív szöveg úgy mond *'alkalmazására'* kerül sor.⁵⁸

1.2. A jogváltozás

1.2.1. A jog és változása

A jogváltozás a jog alapvető létformája. A jog két objektivációs formáját, a jogalkotói és a jogalkalmazói jogot tekintve ez nyilvánvalóan alkalmanként, mintegy lépésről lépésre zajlik, a napi gyakorlatban történő mindenkor aktuálizálódás önmagában láthatatlan jelentésmódosulásait, a voltaképpeni herme-

⁵⁶ Gunther Teubner 'How the Law Think? Toward a Constructivist Epistemology of Law' *Law & Society* 23 (1989) 5, 727–758, 730, 739, 741, 740, 743 és 745 („it is law as an autonomous epistemic subject that constructs a social reality of its own” / „institutions such as law do ‘think’ independently of their members’ minds” “Law is communication and nothing but communication.” / „,actors’ are only role-bundles, character-masks, internal products of legal communication” / „These communications are interrelated to each other in a network of communications that produces nothing but communications.” / „There is no direct cognitive access to reality. There are only competing discourses with different constructions of reality.” / „Law is forced to produce an autonomous legal reality and cannot at the same time immunize itself against conflicting realities produced by other discourses in society.”).

⁵⁷ Ld. részleteiben is kifejtve az 1.5. pontban.

⁵⁸ Ld. pl. Varga Csaba 'Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – Jogontológiai tanulmány' *Állam- és Jogtudomány* 57 (2016) 2, 278–301 <https://bit.ly/3sa3WST>. MARTTI KOSKENNIEMI vezető példája szerint senki sem képes annak előzetes megállapítására, hogy adott esetre nézve mi is „a nemzetközi jog” üzenete, de közel kerülünk a válaszhoz akkor, ha megtudjuk és elemezzük, hogy a konkrét helyzetben eljárásra hivatott szervben kiktől miről és miként szoktak szólni a diskurzusok.

neutikumot tekintve viszont lényegileg minden egyes újabb jogi aktus születésével.

Szellemi előfeltevéseit s ennek környezetét tekintve már maga az a tény, hogy a jogra támaszkodunk, és változó körülményeink hatására folyamatos alakításán munkálkodunk, már eleve *bizalmat feltételez* a jog iránt – a társadalom, a társadalmi komplexitásban és munkamegosztásban szerepet játszó legkülönbélebb résztvevők, így mindenekelőtt és éppen nem utolsósorban a jogászság részéről. Nem véletlen talán a XX. századi újraemlékeztetés arra, hogy „a jognak az emberi magatartás és a társadalmi viszonyok alakításában mutatkozó hatékonyságába vetett mágikus hit voltaképpen babona. Politikai jelentősége van ennek a ténynek, mindazonáltal mégsem más, mint tévhit.”⁵⁹

Így van-e, vagy sem, eldöntése komplexebb értékelés kérdése; mindenesetre az utóbbi fél évszázadban a jogantropológiától kezdve a jogszociológián át az empirikus társadalomtudományokig és társadalomelméleti általánosításaiig komoly bűvárkodások zajlottak azért, hogy „jog és társadalom”, „jog és társadalmi változás” és hasonló „és...”-topikák témakörére felfűzve pontosabb képet alakíthassunk ki magunknak a társadalmi mozgás dinamizmusáról, a benne munkáló kölcsönhatásokról.⁶⁰ Modernnek tetsző tudásunk azonban messzemenően nem előzménytelen. Már a klasszikus görögség tisztában volt például azzal, hogy jognak és társadalomnak együtt kell változnia ahhoz, hogy a *politeia* megőrizhesse mindenkori fejlődőképességét. Óvtak ugyanakkor attól, hogy ez túlmenjen a feltétlenül szükséges mértéken. Hiszen minden *jogváltozás* (azaz a jog szempontjából tett előrelépés) megzavarhatja az éppen kialakult kényes egyensúlyt, és ezért egyszersmind és óhatatlanul (a politika szempontjából) *dezintegratív* hatású.⁶¹ Az értelemkultuszt individualizáló önkénnyel hajszoló posztmodernitásunk viszont a harmónia iránti érzéketlenségében éppen a jogváltozást tenné permanenssé, maga a jog létét is mobilizáltságában ragadva meg. A 'jogváltozás' – hirdetik – eleve kettős értelmű: jelenti egy adott jogi tételezés módosítását, de jelentenie kell egyszersmind annak igényét, hogy a folyamatosan változó körülményekhez szabottan alkalmazkodása is *folyamatos* legyen. A ma jogának feladata ezért annak kivívása, hogy a szüntelen változás maga a jog folyamatszerű létének alapvető jegye, tényleges

⁵⁹ Otto Kahn-Freund 'Industrial Relations and the Law: Retrospect and Prospect' *British Journal of Industrial Relations* 3 (1969), 301–316 („a magical belief in the efficacy of the law in shaping human conduct and social relations [...] is a superstition which is itself a fact of political importance, but it is a superstition all the same”).

⁶⁰ Ld. pl. Sajó *Társadalmi-jogi változás* A társadalmi változás jogszociológiája (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988, 211).

⁶¹ Ld. pl. Elisabetta Poddighe 'Aristotle on Legal Change' *Araucaria Revista Iberoamericana de Filosofía, Política, Humanidades y Relaciones Internacionales* 21 (2019) 42, 183–207, 184 és köv.

tulajdonsága legyen⁶² – ráadásul hajlandó ezt egyenesen az egész berendezkedés demokratizmusa tesztjének és jegyének tekinteni.⁶³

Természetes is, szükséges is, hogy rendelkezünk egy társadalomelméletileg komplex megközelítéssel, hiszen egyfelől a létezés maga folyamatszerű, s mivel, másfelől, minden a társadalmi összkomplexus összetettségében zajlik, bármely mozzanat és lépés nem csupán kölcsönhatásoknak egyszerre terméke és eredője, de egyszerre mind következménye, majd forrása és megoldódása is feszültségeknek. Szemben így például az antropológia látásmódjával, ahol bármiféle változás maga a szocialitás közegének felváltásával egyértelmű, hiszen az önazonosságot definiáló „kulturális mintázat” adja számára bármely vizsgálódás kezdő- és végpontját, s így bármiféle változás egyben az identitás elvesztésével és egy új identitás születésével egylényegű. A jog látásmódjában ellenben éppen fordított a helyzet, hiszen abban a változás gondolata már eleve benne rejlik. S további különbség, hogy míg az antropológiában a változás szakítást jelent, a jogban viszont pusztán kategóriák újrameghatározását.⁶⁴

Gyakran megalapozatlan közhelyekkel élünk a jogváltozás kapcsán. Általánosítónak szoktunk például bizonyos jogrendszerekről mint *statikus* vagy *dinamikus* képződményekről beszélni; ez azonban meglehetősen viszonylagos jellemzés, amennyiben kizárólag a változás átfogó keretén belül értelmezhető.⁶⁵ Avagy esettanulmányként szoktak feldolgozni különös helyzeteket, amikor a jogváltozás rendkívüli időben s körülmények közt, sürgető azonnalisággal zajlik,⁶⁶ merthogy ebben a jogváltoztatás úgymond kierőszakoltságát, patológiájának tankönyvi példázatát látják. Miközben a jogivá válás érvényességének

⁶² Martha Minow 'Law and Social Change' *UMKC Law Review* (University of Missouri-Kansas City) 62 (1993) 1, 171–183, 179 („aiming for results and aiming for a continuous process of change”).

⁶³ Melissa Schwartzberg *Democracy and Legal Change* (Cambridge: Cambridge University Press 2007) xii + 228 (Cambridge Studies in the Theory of Democracy), vélekedik erről úgy, hogy „maga a jogváltoztatási folyamat kiemelkedő saját demokratikus gyökerekkel rendelkezik” („the process of modifying law has a distinguished democratic pedigree of its own”).

⁶⁴ Dylan Oliver Malagrino 'Change: A Constant Variably Defined: Law and Anthropology Perspectives on Historical Changes to the Rule of Law' *Northern Kentucky Law Review* 41 (2014) 1, 93–118, 118: „The discipline of anthropology considers change in terms of rupture, whereas law must treat change as categorical redefinition.”

⁶⁵ Ld. pl. kritikailag Giandomenico Majone 'The European Union Post-Brexit: Static or Dynamic Adaptation' *European Law Journal* 23 (March 2017) 1–2, 9–27, különösen 13, aki számára az Európai Unió éppen egy megcsontosodott autokrácia. Két évtizede panaszkodott már P. Pierson 'The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis' *Comparative Political Studies* 29 (1996), 123–163 (<https://bit.ly/3LKtKfU>, 17) arról, hogy „már az EU játékszabályait eleve úgy találták ki, hogy még a legszerűsebb változásoknak is eleve gátját képezze” („the rules of the game in the EU were designed to inhibit even modest changes of course”).

⁶⁶ Esettanulmányként ld. pl. Varga Csaba tollából 'Lenin és a forradalmi jogalkotás' *Állam- és Jogtudomány* 13 (1970) 1, 45–57 (<https://bit.ly/3MJjTHk>, 63–75) és különösen 'Lenin és a jog (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről)' *Valóság* 62 (2019) 5, 82–105 (<https://bit.ly/3MJjTHk>).

előfeltétele függetlenül a körülményektől nemcsak az, hogy *legitim* és *legális* legyen,⁶⁷ de az is, hogy ne sértse a *jogbiztonság* követelményét sem létrehozatalában, sem tartalmában.⁶⁸ Vannak még ilyen és hasonló várakozások, amelyek jogon belüli érvényesítése jórészt jogpolitikailag diktált normatív követelmény. Erőteljessé azonban csak akkor válhatnak, ha nem egyszerű akaratelhatározásból, többletkíváalomként adódnak, hanem maga a *normatív jelenség rekonstruálható logikája* diktálja ezt.⁶⁹ Szerkezeti felépítésében egyébként a normatív jelenség eleve erre épül, meghatározva autopoietikus leírását: külső erő közvetlenül nem érintkezik a joggal, s így „semmiféle társadalmi mozgalom nem [is] idézhet elő jogváltozást. Semmiféle változás sem lehetséges másként, mint kizárólag magán a jogrendszeren keresztül.”⁷⁰

És tényleg, kizárólag magán a jogrendszeren keresztül? Mert ez az egyértelműnek tetsző megállapítás mindazonáltal eltérő irányokba mutatva különféle elemeket hordoz. A jog szövegszerűségében történő alakítását eredményezi a jogalkotói és jogalkalmazói jogtételezés egyaránt. Ezen túl pedig, mint láttuk, a jog *textualitása* mindkét területén, a felhasználó oldalán megjelenik az értés is a jelentés formál(ód)ásaként.⁷¹ Nos, a textualitás terrénumán, bár azt szokásosan

ly/3vEnpx8); még le nem állapodottan pedig erről szólnak a jelen idejű koronavírus-járvánnyal kapcsolatos kormányzati intézkedések is.

⁶⁷ „A legitimitás nem egy mindent-vagy-semmit egyszerűségű ügy” – szögezi le David Beetham *The Legitimation of Power* (Atlantic Heights, New Jersey: Humanities Press International 1991) viii + 267 (Issues in Political Theory), 19 et seq. („Legitimacy is not an all-or-nothing affair”). Ám ez kiegészül még jogon belüli követelménnyel is, mint hogy például a jogváltozás a jogforrási hierarchia kellő szintjén, a megváltoztatandó szabályhoz képest az érvényességi láncolat kellő pontján történjék. Luc J. Wintgens *Legisprudence Practical Reason in Legislation* (Farnham, Surrey & Burlington, Vermont: Ashgate 2012) 341 (Applied Legal Philosophy), 193.

⁶⁸ Ezt egyenesen emberi jogi kötelemként kezeli pl. Jan Tryzna 'Is the Principle of Legal Certainty a Human Right? The Legitimacy of the Retroactive Application of Laws' in *Legal Change and Political Philosophy* (ed.) Maciej Chmieleński – Michał Rupniewski (London & New York: Routledge 2020), 234–249.

⁶⁹ Vö. pl. Varga Csaba tollából 'Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)' *Állam- és Jogtudomány* 29 (1986) 4, 569–591 (<https://bit.ly/3Fda021>, 271–304) és 'A bécsi iskola' in *Jogbölcselet XIX–XX. század, Előadások*, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 1999), 60–68 (Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae). Mindehhez azonban hozzáteendő, hogy nem magának a normatív jelenségnek, hanem azon egész közegnek van logikája (és racionalitása úgyszintén), amely e normatív jelenséget létrehozta és fenntartja, vagyis a kérdéses jogi kultúrának.

⁷⁰ Niklas Luhmann *Law as a Social System* (Recht der Gesellschaft [Frankfurt am Main: Suhrkamp 1993]) trans. Klaus A. Ziegert (Oxford: Oxford University Press 2004) viii + 498 (Oxford Socio-legal Studies), 119 („no social movement [...] can change the law. Change is not possible except through the legal system itself”).

⁷¹ Éles hangsúllyal pl. Michael Steven Green 'Legal Revolutions: Six Mistakes about Discontinuity in the Legal Order' *North Carolina Law Review* 83 (January 2005) 2, 331–410, különösen 407 és 409.

formális szabályhalmazként szoktuk érzékelni, a szabályok mögött elvek állnak, amelyek gyakran tételeken is lefektetésre kerülnek, azok mögött pedig metaelvek, amelyek kulturális gyökereinket többnyire látenszen aktiválják, s a közösség önazonosságát hallgatólagosan megadják. Korunk nemrégiben elhunyt amerikai klasszikusa vallott utolsó munkájában így erről:

„A jog nemcsak a közösség elfogadott gyakorlatainak megfelelően kibocsátott speciális szabályokat foglalja magában, de az így kibocsátott szabályok legjobb erkölcsi igazolását nyújtó elveket is. Eszerint tehát a jog magában foglalja az említett igazoló elvekből következő szabályokat úgyszintén, noha ezeket a további szabályokat soha senki sem bocsátotta ki.”⁷²

Nos, a szabályanyag változásával ezek sem maradnak érintetlenek, mivel a *reflective equilibrium* jegyében minden konkretizáló lépéssel maguk is (például hangsúlyváltozások egymásra rakódásával) gazdagodva alakulnak tovább.⁷³ Azt jelenti ez, hogy a jog összetettségének s azon belüli funkcionális egységének köszönhetően a *jogváltozás* sohasem redukálódik egyetlen elemre; legfeljebb a *továbbhatás* láncolatában a továbbváltozás láthatósága és formális azonosíthatósága csökken. Ennélfogva abban az összetettségben, amely forrás mivoltában, hatásgyakorlása módjában (azaz adott jogmegállapítást igazoló jogreferencia gyanánt történő megjelenítésében), ontológiai lét mivoltában rétegezetséggé kísérli meg elkülöníteni egymástól a jog mint önmagában is végtelenül összetett komplexum eltérő összetevőit,⁷⁴ mindaz, amit általában jogváltozásnak mondunk, közvetlenül úgyszólván kizárólag a legfelszínibb összetevőben, a tételezettségben érzékelhető. Ritkán – s persze leginkább ennek közvetítésével – érkezik el az értés hermeneutikuma és végül a mindehhez alapul szolgáló általános elvek valamelyes továbbalakulásáig. És legfeljebb egész korszakváltást jelző hatalmas intervallumokban érezteti immár érzékelhetővé váltan maga a jog kul-

⁷² Ronald Dworkin *Justice for Hedgehogs* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press 2011) xi + 506, 402 („law includes not only the specific rules enacted in accordance with the community’s accepted practices, but also the principles that provide the best moral justification for those enacted rules. The law then also includes the rules that follow from those justifying principles, even though those further rules were never enacted.”). Közismert, hogy pontosan ebből – ld. Ronald M. Dworkin ’The Model of Rules’ *University of Chicago Law Review* 35 (1957) 1, 14–45 – indult háromnegyed évszázada DWORKIN egész jogfilozófálása.

⁷³ A háttérre – Nelson Goodman *Fact, Fiction, and Forecast* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1955) 126, 65–68 és John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 1971) xv + 607, 20–21, 48–51 és 120 nyomán – ld. ’Reflective equilibrium’ <https://bit.ly/3vZrT0k>.

⁷⁴ Kaarlo Tuori *Critical Legal Positivism* (Aldershot: Ashgate 2002) xvi + 349 például *surface level*, *legal culture* és *deep structure* gyanánt különít el három réteget.

turális beágyazódottsága, vagyis a voltaképpen jogi kultúra⁷⁵ akár valamelyes változását.

Az irodalom a jogváltozás ösztönző/gátló tényezőiként tudatosított szükségleteket, e szükségleteknek kifejezetten általános érvényű szabályozást igénylő mivoltát, az újraszabályozást támogató politikai és jogász professzionális erőt, s a háttérben végső soron az érintett társadalom és jogászsága újításra, tanulásra, akár idegen példák átvételére irányuló hajlandóságát szokta említeni.⁷⁶

Amikor pedig nem prospektíve, a tervezett előrelépés lehetőségei felől, hanem retrospektíve, a már elért eredménytől visszanezve közelítünk, még markánsabbnak fog látszani a különbség, amelyben a már klasszikus görögség által is kettéválasztott⁷⁷ két fő funkció, valamint az ezeknek megfelelő két jogforrás eltér egymástól.⁷⁸

1. táblázat: A jogalkotói jog és a jogalkalmazói jog jellegzetességei

Törvényhozási típusú, jogalkotótól alkotott jog	Bírói döntésből születő esetleges precedensjog
jövőben érvényesül	visszaható hatályú ⁷⁹
általános érvényű	esetfüggő
rendszeresítésre törekvő jogalkotási politika terméke	perlés véletlenéből adódik
célszerű elhatározásból fakad	akkor és olyan ügyben születhet, ahol van egy fél, aki kívánja és meg is engedheti magának a perlést ⁸⁰

⁷⁵ Vö. Varga Csaba »Jogi kultúra« és »jogi kultúrák«: A jog alakváltozatai és felfogásmódjai' <https://bit.ly/37WCilU> (2020) 25.

⁷⁶ Watson 'Comparative Law and Legal Change' (1978), 324–332.

⁷⁷ Poddighe 'Aristotle on Legal Change' (2019), különösen 192–196 rekonstrukciója egyfelől a formális jogváltoztatás és másfelől az adott helyzethez népgyűlési határozmánnyal vagy bírósággal történő informális igazítás kettősségéről szól.

⁷⁸ Watson 'Comparative Law and Legal Change' (1978), 323–324 (táblázatba foglalás nélkül).

⁷⁹ A *common law* körében a *judicial decision-making* retrospektív hatású, lévén az ügy eldöntésének soha ki nem mondott, bár feltételezett eseti szabálya elvileg eleve a döntéskor, tehát *post festum* születik. Ez nyilvánvalóan megkülönböztetendő egy konkrét döntés precedensként felhasználásától, ami ilyen összefüggésben már nyilvánvalóan prospektív hatású.

⁸⁰ Nem is szoktunk arra gondolni, hogy ennek következtében a precedensszületés mennyire a lélekszámtól, annak gazdagságától és perlési hajlandóságától előfeltételezett. I. D. Wilcock 'Judges at Work: Making Law and Keeping to the Law' *Juridical Review* 27 (1982), 237, 250 emlékeztet arra – „Our patterns of social living are as extensive as those of the English and akin to them; so we have just as many potential points of dispute and need just as comprehensive a law system to settle them. But we have only five million people against England's fifty million. So assuming the same degree of readiness to take disputes to courts for settlement and the same facilities for doing so (such as legal aid), the chances of a rule of law emerging from a judgment

1. táblázat folytatása

Törvényhozási típusú, jogalkotótól alkotott jog	Bírói döntésből születő esetleges precedensjog
önmagában rendszerszerű	rendszer nélküli
a jogrendszer fejlesztését lehetővé teszi	jogrendszer szintű fejlesztésre képtelen
a háttérben rejlő jogelv fejlesztését is elősegíti	jogelvi fejlesztést kizár
tetszőleges mennyiségű tapasztalat felhasználásán nyugszik	csekély vagy semmiféle vonatkozó tapasztalat birtokában meghozott
elméleti alapú	tág körű professzionális megvitatás nélkül hozott
biztonsággal egyértelmű lehet	a <i>ratio decidendi</i> azonosítása mindig vitatható marad
alkalmi indulatoktól mentes	az esetben bevitt erkölcsi, társadalmi (stb.) motívumok befolyásolhatják
azonnali változtatásra alkalmas	hatása közvetett, lassú, véletlenszerű
a jogfejlődésben ugrást is, irányváltást is eredeztethet	a jogfejlődésre csekély, legfeljebb közvetett következménnyel jár
tetszőleges ismétléssel és/vagy gyorsasággal felváltható	csak ritka és kötött feltételek közt módosítható

Ami egyiknek is, másiknak is lehetséges hatását illeti, egyfelől elvi – ontológiai – igazság, hogy a tételezéstől hosszú út vezet bármínemű eredmény kiváltásáig, hiszen semmiféle közvetlen valóra váltási (azaz – fizikai értelemben – kauzatív) mechanizmus emberi közegben nem adott; befolyásolásként kizárólag lehetséges *motívum- és hatásláncolatokra* gondolhatunk. Ráadásul ezek egy összetett térben munkálkodnak, gyakorlatilag bármiféle egyenes vonalúként felvázolható összefüggés-keresés lehetősége nélkül. Mert „a társadalmi lét oly módon jön hát létre, hogy teleológiai tételezések oksági sorokat hoznak mozgásba, amik azután saját törvényszerűségeiket követve többnyire túlmennek az eredeti tételezésen: végső összegezésben többet vagy kevesebbet, hasonlót vagy mást hoznak létre, mint ami az eredeti szándék volt”.⁸¹ Ugyanakkor ezt *véletlenek* tömege is szegélyezi vagy éppen keresztezi. Márpedig köztudott, hogy a véletlennek be-

are 10 times as great in England as in Scotland.” –, hogy pusztán azért, mert Skócia lakossága Angliáénak egytizede, bírói jogfejlődésük esélye máris a másik egytizedére csökkent.

⁸¹ Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról* III: Prolegomena (1976), 295–296 nyomán Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 (Gyorsuló idő) <https://bit.ly/37XPFBV>, 202.

tudható szerep nemcsak abban jelentkezik, hogy itt és most mi történik, vagyis esetünkben minő formát öltve mivé sikeredik a jogváltoztatás, de abban is, hogy akár sokadik áttételű *járulékos* hatásként miféle eredmény bekövetkeztéhez segít majd hozzá – az előbbi idézet példázataként persze teljességgel függetlenül attól, amit eredetileg szándékoztak, amiként attól is, ami akár a legnagyobb gondosság árán egyáltalán előrelátható volt. És tudnivaló, hogy a világtörténelemben bizonyos, éppen nem jelentéktelen fordulatokat is efféle járulékos, utólagos, közvetett hatások szoktak lehetővé tenni vagy éppen előidézni.⁸²

A jelen feldolgozás a jogváltozás felett elsődlegesen azon jogi kultúrákkal kapcsolatban tűnődött, amelyeket ifjabb korunk nagy hírű francia komparatistája akkor – elhatárolandó a szovjet/szocialista jogtól – *nyugati jognak* nevezett.⁸³ Nos, az elhatárolódás tárgya s így szüksége is időközben kimúlt, és a nyugati jog maradt, ami volt: egyfelől a kontinentális és másfelől az angol–amerikai jog, szétsugárzásaival az összes kontinensen. A mögöttük álló általános kultúráknak voltak s vannak ugyan jellegileg eltérő színei, a meghatározó civilizáció azonban azonos, következésképpen általános kulturális előfeltevéseink túlnyomórészt úgyszintén közösek. Ezért létünk szerves részeként számunkra természetesekek azok az előfeltevések, amelyek esetleg egy tágabb horizontú kitekintésben már specifikusak, mert netalán csak egy-egy ezen belüli kultúrkörre jellemzőek.⁸⁴

⁸² Pusztán néhány kiragadott példa néhány – Alan Watson 'Justinian's Corpus Iuris Civilis: Oddities of Legal Development, and Human Civilisation' *Journal of Comparative Law* 1 (2006) 2, 461–466; F. W. Maitland *The Constitutional History of England A Course of Lectures Delivered* (Cambridge: The University Press 1908) xxviii + 547, 21; Xiaobo Lü 'Rory Truex. Making autocracy work: representation and responsiveness in modern China. (New York: Cambridge University Press, 2016)' (book review) *China Quarterly* (December 2017) 232, 1118–1119 – áttekintésből: a *Corpus Iuris Civilis* latin nyelven jött létre, az *Institutiones* kísérte, a *Digesta* ugyanakkor nem helyi és nem is kortárs bizánci, de távoli római feltételeket tükrözött, ráadásul anélkül, hogy a korabeli istenkép meghatározó helyet foglalt volna el benne – mert ha történetesen nem így alakul, aligha lehetett volna átütő recepciós hatása; EDUÁRD erőteljes törvényhozói tevékenységének tudható be, hogy a XIII–XIV. század fordulóján megrekedt az angol jogban a további elrómai jogiasítás, és ezért terelődhetett a kontinensétől elváló útra az angol jogfejlődés; szokásos nyugati kritika, hogy az Országos Népi Gyűlésnek mint a Kínai Népköztársaságban a legfelsőbb államhatalmi szervnek nincs valódi funkciója, miközben a politikatudomány éppen azt mutatja ki, milyen pótolhatatlan a szerepe a nép hangja kiszűrésében.

⁸³ René David 'Existe-t-il un droit occidental?' in *XXth Century Comparative and Conflicts Law Legal Essays in Honor of Hessel E. Yntema*, (ed.) Kurt H. Nadelmann – Arthur T. von Mehren – John N. Hazard (Leyden: Sythoff 1961), 56–64, 59.

⁸⁴ Érdekes és esetenként akár csillapíthatatlanságot vagy netán pszichopatológiát is rejtő jelenség, hogy a visszatérés lehetősége ma, csupán néhány évtized múltán, éppen az egykor kirekesztetteknél okoz – akár további *differentia specifica*-szerű belső megkülönböztetés igényével, akár önmagának önálló típusá növekedésével – gondot. Ilyen habozással, de mindenképpen a specifikáció igényével lép fel pl. Rafał Mańko 'Carving out Central Europe as a Space of Legal Culture: A Way out of Peripherality?' *Wroclaw Review of Law, Administration & Economy* 6 (2016) 2, 4–28; megelőző orosz és ukrán tapogatózások tekintetében pedig ld. Varga Csaba 'A

Nos, egy még a XIX. század végén született amerikai gondolkodó, akivel a Yale öregjeként egykori szobájában még mélyrehatóan értekezhettem,⁸⁵ vetett fel egy első pillantásra talán meghökkentőnek tetsző kérdést: amennyiben komolyan vesszük a közel másfél évszázados, történetesen az amerikai joggyakorlatban kierlelt bölcsességet, miszerint „a jog élete nem a logika, hanem a tapasztalat”⁸⁶ – nos, rögvest előkérdésbe botlunk. Mert ugyanúgy, ahogyan amerikai realista meglátással a tények sem saját lábukon járnak bíróságra,⁸⁷ a meghivatkozott *tapasztalatból* sem magától lesz jog. Miként megy hát végbe a *transzformáció*, vagyis a tapasztalat feldolgozása, értékelése, jogi kíváncsalmá s végül hatósági döntés alapjául szolgáló szabállyá formálása? Merthogy egyetlen válaszlehetőség szerint ez mind a kérdéses jog mögött álló világkép, háttérfilozófia, jogi kultúrát éltető mentalitás⁸⁸ s jogbölcséleti megalapozás függvénye.⁸⁹ Mihelyst távolabb merészkedünk hát legszűkebb otthonunktól, máris a jog környezetét meghatározó intellektualitás válik indítóponttá, ahonnan kiindulva vizsgálatunkat – már ha egyáltalán jogi kultúrákon átívelő, összehasonlító és történeti tapasztalatok levonása lenne a célunk – egyáltalán elkezdhetnénk.⁹⁰ S ebben az esetben a jog, változás, jogváltozás témáját is újból fel kellene vetnünk.

jögösszehasonlítás kalandja, avagy centrumok/perifériák viszonylagossága’ *Jura* 20 (2014) 1, 189–193 (<https://bit.ly/3ydt52S>, 501–511).

⁸⁵ F. S. C. Northrop (1893–1992) 1923-tól tanított a Yale egyetemén filozófiát, majd 1947-től jogfilozófiát; engem 1985-ben, egy előadásom után szólított meg.

⁸⁶ Oliver Wendell Holmes ’Book Notices’ (Langdell review) *American Law Review* 14 (1880), 233. Ezt ismétli meg majd O. W. Holmes, Jr. *The Common Law* (Boston: Little, Brown 1881) xvi + 422 (<https://bit.ly/3kzAMs9>), 1 („The life of the law has not been logic: it has been experience.”).

⁸⁷ Jerome Frank *Courts on Trial Myth and Reality in American Justice* (Princeton: Princeton University Press 1949) xii + 441, 37 revelatív megállapítása szerint: „Since the actual facts of a case do not walk into court, but happened out-side the court-room, and always in the past, the task of the trial court is to reconstruct the past from what are at best second-hand reports of the facts.” (Ld. még Jerome Frank *Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt* Válogatott írások, ford. Badó Attila [Budapest: Szent István Társulat 2006] 164 [Jogfilozófiák].)

⁸⁸ Pierre Legrand ’À propos d’une réflexion sur la comparaison juridique’ *Revue internationale de droit comparé* 45 (1993) 4, 879–888 <https://bit.ly/3FlweiE> kifejezése a *mentalités juridiques*.

⁸⁹ Northrop *The Complexity* (1959) alaptípusa az ősi/törzsi intuitív közvetítő, a keleti természet-történeti, valamint a nyugati elvont kontraktuális. Kimutatja, hogy saját technikai apparátussal, a köznyelvtől különböző nyelvezettel, absztrakt terminológiával csakis ez utóbbi típus rendelkezik. E nézőpontból közsnek látja a *civil law* és a *common law* számunkra – közelről – csaknem diametriális ellentétességgé magasodó jogi mentalitását.

⁹⁰ Vö. pl. Varga Csaba tollából ’Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozása (On the Classification of Legal Systems)’ in *Ius unum, lex multiplex* Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcsélet köréből) szerk. H. Szilágyi István – Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005), 219–242 (<https://bit.ly/3LKIRHg>, 417–441) és ’Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban’ *Állam- és Jogtudomány* 59 (2018) 3,

1.2.2. A jog és körülményekhez szabása

A jog szabályozó erő. A jogváltozás elméleti irodalma szerint a jognak akkor kell valamit szabályozás alá vonnia vagy korábbi szabályozásán változtatnia, ha a társadalmi környezet funkcionalitása ezt megkívánja, és olyan súllyal kívánja meg, hogy ez önmagában megköveteli a joghoz mint az állam általános érvényű országos szabályozásához való folyamodást.

A változás, amely ilyenkor bekövetkezik, mindig valaminek a változása: egy vagy több összetevőnek, de kizárólag *csakis* résznek – a környezet többi elemének, a maradék egésznek, a megmaradt viszonylagos totalitásnak legalábbis pillanatnyi változatlansága talaján.⁹¹

Azokkal a fogalommal fejlesztett kifejezésmódokkal, amelyekkel e körben élünk,⁹² többnyire vagy a jog és környezete funkcionális megfelelőségét aszszociáljuk, vagy pedig azt, hogy e megfelelőség felborult, és pontosan azért kell beavatkoznunk, hogy a jognak a környezetéhez történő megfeleltetését újfent biztosíthassuk. Terminológiánk így – itt is, mint másutt is – már önmagában sokat elárul abból, hogy milyen mögöttes előfeltevésekből indultunk ki, sőt a mögöttes feltevések ilyen kihámozásából olykor az is kiderülhet, hogy esetleg rossz, mert éppen nem a kívánt értelmet közvetítő terminusválasztással élünk.⁹³

Az alábbiakban három, lényegében egyöntetűen angol–amerikai fogantatású és elterjedésű kulcsfogalom-használat mögötti megfontolások felfejtéséből kísérem meg láttatni, hogy milyen előfeltevések élnek ma jog és környezete lehetséges kapcsolatáról.

73–97 (ld. Varga Csaba *Jogfilozófia a múlt, jelen és jövő ölelésében* [Budapest: Pázmány-Press 2018] <https://bit.ly/3OQYGNL>, 457–500 [Tanulmányok 44]).

⁹¹ „[A] dolgok változása éppen e változásokat létrehozó alapelvek állandóságának köszönhető; ha maguk az alapelvek változnának meg, akkor nem volna ami változzék s a kozmosz a káoszba hullna vissza.” Benedetto Croce *Történelem és szabadság* szerk. Csécsy Imre (Budapest: Századunk 1940) 133, 113. Szerkezetileg a mindenkori egészben mindig csak valamely rész megragadhatóságának a gondolata emlékeztet a közgazda FRIEDRICH HAYEK, a módszertan-filozófus CHAÏM PERELMAN, valamint a MARXista társadalomontológus LUKÁCS GYÖRGY kifejtései sarokkövére: hozzáférésünk mindig kizárólag egy-egy kiragadott részhez van és lehet – függetlenül attól, hogy esetleg úgymond egy mindenkori „az egészen” szeretnénk változtatni. A forradalmi retorika – mint minden ideologikus túlzás, így a mai posztmodernnek a nyelve is – ezt persze tagadja; nos, a mindazonáltal majdan bekövetkező eredményállapotot a történelmi vizsgálódásokon nyugvó forradalomelméletek a konszolidáció és/vagy restauráció címszó alatt tárgyalják.

⁹² Szomágiánkra s ebből következő fogalmi tisztázatlanságainkra lásd Halász Aladár *Szászy-Schwarz tanítása a jogalanyról* Doktori disszertáció (gépírat) (Budapest 1967) 676, Első traktátus.

⁹³ A módszertani alapokat illetően vö. Varga »Jogi kultúra« és »jogi kultúrák« (2020), különösen 1. pont.

1.2.2.1. Reziliencia

A *reziliencia* természettudományhoz közeli amerikai kutatások terminuskészletéből terjedt el világszerte, átszivároga egyebek közt a jogtudományba is. Értelme nem más, mint bizonyos önvisszaépülésre hajlamosító rugalmasság. Az ökológiában, pontosabban a környezettudomány számára kifejlesztett rendszer-tanban meghatározott jelentése szerint ez

„A rendszerek fennállása szilárdságának és arra irányuló képességének az elért foka, hogy miközben e rendszerek képesek bármiféle változás és zavar elnyelésére, mindazonáltal változatlanul fenn tudják tartani ugyanazon viszonyokat és állapotokat különféle sokaságok vagy állapotváltozók között egyaránt.”⁹⁴

Ebből pedig nyilvánvaló, hogy mint pontosan körülhatárolt szakfogalomnak a túláltalánosító használata – márpedig ma nem ritka jogi alkalmazásának a többsége ilyen –, leginkább félreértésen alapszik. A szó jelentéstörténete és szemantikai elemzése fel is tárja rögvest ennek okát. A latin *'resiliō'* és az angol *'resilience/resiliency'* jelentése mindig az 'újra-; vissza-; valami után ismét' összefüggésében adódik; akkor pedig, ha a hangsúlyt ennek okára vagy eredményére helyezzük, jelentése egyszerűen 'rugalmas' gyanánt lesz körülírható. Nem bármiféle irányú változást jelöl hát háttereként, hanem csak és kizárólag valami specifikusat, ami nem a valamitől történő elváltozás maga, hanem a viszsza-változásra irányuló alkalmasság és hajlandóság. Azt a tulajdonságot fejezi ki tehát tűpontosággal, hogy bármiféle sokkot, torzulást vagy kivédhetetlen állapotváltozást szenvedtek volt is a reziliencia tárgyai, valamiféle szerkezeti rugalmasságnak köszönhetően ezek mint önmagukban is összetett rendszerek mégis képesek visszanyerni azt a formájukat vagy meghatározó tulajdonságukat, amely a kérdéses külső behatolás és eltérítettetés előtti normális és átlagos állapotuk volt.⁹⁵ Hadd éljünk egy-két közönséges példával! Reziliens vagyok, ha hasba rúgás után feltápáskodom; reziliens a szervezetem, ha ilyen vagy olyan bajomon felülkerekedek; és reziliens a sokszor emlegetett klímánk, ha emberi rontása ellenére korábbi mivoltában helyreáll. Ez olykor meg is személyesíthető.

⁹⁴ Crawford S. Holling 'Resilience and Stability of Ecological Systems' *Annual Review of Ecology and Systematics* 4 (1973), 1–23, 1 („a measure of the persistence of systems and of their ability to absorb change and disturbance and still maintain the same relationships between populations or state variables”); a fogalmat a jogra ugyanígy kizárólag a fenti értelemben alkalmazza pl. *Social-ecological Resilience and Law* (ed.) Ahjond S. Garmestani – Craig R. Allen (New York: Columbia University Press [2014]) vii + 404.

⁹⁵ Példaszerűsége okán ld. pl. *The Resilience Handbook Approaches to Stress and Trauma*, (ed.) Martha Kent – Mary C. Davis – John W. Reich (New York: Routledge 2014) xix + 318 ki-merítő művét.

Így például még alkotmányos rendünk is mondható reziliensnek, amennyiben megzavarása után képes régi egyensúlyi állapotának a visszanyerésére.

Jogunk rezilienciájáról nem ilyen specifikus értelemben szólni viszont majdhogynem értelmetlen. Sőt, olykor a feltehetően szándékoltnak pontosan az ellenkezőjét jelentené – például azt, hogy jogunk békésen szunnyad, amiből környezete változásának a túlnyomása esetleg ki tudja zökkenteni, de végül szunnyadásra hajlandósága mégis erősebbnek bizonyul, s e zavarást elnyomva eredendő mozdulatlanságába tér majd vissza.

Helyes használata mára igen elterjedt, a tudományos irodalomban az élő szervezet reakcióitól kezdve a hadászaton át egészen a közgazdaságig és a technológia területeiig alkalmas az értelmében rejlő specifikus készség leírására. E tudományokon belül például a környezettudomány pontosan definiál: a reziliencia „egy öko-rendszer képessége arra, hogy megzavarása után visszatérjen eredeti állapotához”,⁹⁶ vagyis hogy – végeredményét tekintve – „alapvető szerkezetének és folyamatainak azonosságát megtartva megzavarásának ellenálljon”.⁹⁷ Amiből röggvest kiderül: helyes használatában még a környezet- vagy klímavédelmi jog összefüggésében sem a jog az, ami *reziliens*, hanem a jogi beavatkozástól kiváltani kívánt *eredmény*. Röviden tehát, egy környezet- vagy klímavédelmi jogi szabályozásnak a célzata lehet csupán a reziliencia – tehát az, hogy a jog által kiváltott hatásnak köszönhetően biztosíttassék majd a környezet vagy a klíma rezilienciája, tehát az az eredmény, hogy a jogi beavatkozás folytán a környezet vagy a klíma képes lesz még a romlást megelőző állapotra történő visszaállásra.⁹⁸

Miközben itt, jogváltozásról szólván, magunk csakis a jog és környezete funkcionális kölcsönkapcsolata megtartására gondolunk, annak lehetőségeire, hogy a folyamatszerű létben eleve benne rejlő folytonos változásoknak, feszüléseknek, kihívásoknak a jogot késedelem nélkül meg tudjuk feleltetni.

1.2.2.2. Adaptáció: asszimiláció és akkomodáció

Számos kutatásban, így történetesen a jelen téma kutatási projekt gyanánt való fogalmi körülírásában is eleve kulcsfogalomként szerepel a gondolkodáspszichológia francia klasszikusának terminuskészlete: *adaptáció*, mely úgymond vagy az *asszimiláció*, vagy az *akkomodáció* lehetőségeiben rejlik.

⁹⁶ 're- / back / return to [...] after' és 'flexible', ld. <https://bit.ly/3OQYPAN>, ill. <https://bit.ly/3883oWy> („the ability of an ecosystem to return to its original state after being disturbed”).

⁹⁷ Craig Anthony Arnold – Lance H. Gunderson 'Adaptive Law and Resilience' *Environmental Law Reporter News & Analysis* 43 (May 2013) 5, 10426–10443, 10427 („Resilience is the capacity of an ecosystem to withstand disturbance and maintain the same basic processes and structures.”).

⁹⁸ A fogalom és alkalmazásai áttekintésére ld. Tracy-Lynn Humby 'Law and Resilience: Mapping the Literature' *Seattle Journal of Environmental Law* 4 (2014) 1, 85–130 <https://bit.ly/3Fhunv1>.

Nos, eredeti környezetében és tudományos válaszadási igényében itt a bármit szájba véve birtokba vevő csecsemő külvilág-feldolgozásából általánosított a tudós szerző, hogy az emberi *cognitio* biológiai és pszichikai folyamatát megértse, képletesen ábrázolhassa és leírhassa. Ennek megfelelően – azaz a végeredményt kifejező terminusok értelmében – „[a]z adaptáció a környezethez történő igazodásra irányuló hajlandóság”,⁹⁹ amelynek megvalósulása kettős lehetőséget rejt magában. Az asszimiláció „egy új eseményre valamely létező sémának megfelelő módon történő válaszadás”, míg az akkomodáció „a meglévő séma módosítása vagy egy teljességgel új séma kialakítása valamely új tárgy vagy esemény feldolgozásához”.¹⁰⁰

A terminus jogi használatának koncepiálásakor tetszetős analógiát látszik kínálni egy efféle fogalminak tetsző kettősség: kíváncsok, hogy újból szabályozunk, aminek folyamán ennek tárgyát, módját s egyéb tartalmát vagy a már meglévő jogba vagy egy pontosan e célból megváltoztatott jogba fogjuk majd belegyömöszölni. Azt sugallja tehát, hogy a jogász számára ez a két lehetőség külön-külön adott, és ezek közül majd vagy-vagy alapon választhatunk. E kettős lehetőségnek azonban már van saját, a jogász nyelvzetben elfogadott pontos megnevezése, s ezért – vélném – tökéletesen felesleges (hacsak nem valamiféle *vanitatum vanitas* jegyében) egy idegen, semmiféle rokonítható asszociációt nem keltő, nem is magától értetődő üzenetű terminuspárt rájuk aggatni.

Ráadásul érdemben is védhetetlen egy ilyen fogalomátvitel, merthogy egy ilyen gyökerű megnevezés kölcsönzése éppen meghamisítaná – ha tudatlanul is – az eredetijét. Hiszen az teljességgel valami másra vonatkozik: más környezetre, más alanyra és tárgyra, sőt nem is szabad választhatósággal e kettő közül, hanem ezek folyamatszerű egységének pusztán analitikus és didaktikus érdekből különválasztott oldalaiként. Eredeti alkalmazásukban ti. az adaptációban megnyilvánuló kettősség félreérthetetlenül ezt jelenti:

„Minden asszimilációs séma [...] magába olvasztja a természetével összeférő külső elemeket. Minden asszimilációs sémának magához kell akkomodálnia az általa asszimilálandó elemeket, azaz önmagát azok sajátosságaihoz módosítania anélkül, hogy saját folyamatosságát elveszítené.” Mert „az akkomodáció mindig egy asszimilációs sémának az akkomodációja, s ezért szüntelenül alárendelt annak”.

⁹⁹ 'Piaget's Theory of Cognitive Development' <https://bit.ly/3vFKyiw> („Adaptation is the tendency to adjust to the environment.”).

¹⁰⁰ „There is assimilation when a child responds to a new event in a way that is consistent with an existing schema. There is accommodation when a child either modifies an existing schema or forms an entirely new schema to deal with a new object or event.” 'Jean Piaget' <https://bit.ly/3saepgU>.

Azaz sem az egyik, sem a másik nem írható le önmagában, tehát kettejüknek a szerves egysége nélkül, merthogy „az asszimiláció és az akkomodáció [...] egymással szembeállítottak, miközben szükségképpen maguk után vonják egymást [...] egymásnak fordítottjai [...] de összehangolásaik kiegyenlítése egyszersmind összetartóvá forrasztja ezeket”.¹⁰¹ Egyikük tehát másikuknak a kiegészítője vagy párja. Pontosabban, a leírás elvont szintjén (de csak abban, következésképpen eleve képletesen, mintegy analitikus érdekből különválasztottan) egyikük másikuknak az ellenpontja egy olyan folyamatban, amely valójában minden mozzanatában egységes és szerves, minden elemében egymásra épülő. Nem csoda, nem is ráolvasás ez. Hiszen továbbolvasva a pszichológus kutatóbúvárt, kiderül: magában az ember biológiumában leledzik az a szerzői megnevezés szerinti *sensori-moteurs*, amelyeknek a belső működése felfejtését – azaz az ismert *input*okból a szintén ismert *output*okat eredményező *black box*-beli feldolgozás minemiségének azonosítását – egész kutatásában megkísérelte. És hangsúlyoznunk kell, hogy ez a *sensori-moteurs* nem tárgy, hanem alany; hiszen lényünket, teljes összetettségében valónkat jelenti ez, és lényünkben azt, ami bennünk akár nem is tudatosodottan vagy tudatosíthatóan működik, s e működéssel azt, amit pszichikumnak nevezünk, egyáltalán lehetővé teszi.

Ezzel szemben viszont téves használata esetén a jelen tárgykörben környezetünk és benne a *jog* éppen nem alany, hanem *tárgy*. Nem is lehetne ez másként, merthogy kizárólag mi vagyunk az alany, az egyetlen cselekvő, aki az általa formált jogban kívánja reflektáltatni megváltozott környezetét.¹⁰² Más szavakkal kifejezetten tehát voltaképpen a közegében a *sensori-moteurs* nem más, mint az ember maga, a külön fogalmiasítás pedig az emberből mint megbonthatatlan egységből elemzési érdekből mesterségesen kimetszett egyik funkció- vagy működésirány. Ezzel szemben viszont a jog az embernek mint *homo faber*nek az általa teremtett második természet részét képező, általa létrehozott kreálmánya. Merő eszköz a jog, amelyet – tárgyiasításával – pontosan azért választ le az ember magáról, hogy az mintegy dologi hatalomként – reifikáltan – tölthesse

¹⁰¹ Jean Piaget *L'équilibration des structures cognitives* Problème central du développement (Paris: Presses Universitaires de France 1975) 188 (Études d'épistémologie génétique 33) <https://bit.ly/3KDEs6B> („Tout schème d'assimilation tend à [...] s'incorporer les éléments extérieurs à lui et compatibles avec sa nature. [...] Tout schème d'assimilation est obligé de s'accommoder aux éléments qu'il assimile, c'est-à-dire de se modifier en fonction de leurs particularités, mais sans perdre pour autant sa continuité” [13] / „l'accommodation est sans cesse subordonnée à l'assimilation (car elle est toujours l'accommodation d'un schème d'assimilation)” [12] / „l'assimilation et l'accommodation [...] opposées l'une à l'autre, s'entraînent nécessairement l'une l'autre [...] réciproques [...], mais l'équilibration de leurs coordinations revient à les rendre solidaires” [47]).

¹⁰² Az angol nyelvben az adaptál/adaptálódik tárgyi és visszaható kettőssége között történetesen semmiféle választási kényszer nincs, mert a *to adapt* / *adaptation* / *adapt(at)ive* mindkettő értését magában foglalja.

be az emberi társadalmon belül rendező funkcióját.¹⁰³ Az elvonatkoztatás már-már értelmetlenül magas szintjén mondhatjuk hát, hogy mindkét esetben külső változásokról egy elemi rendszer *black box*ába érkező információk feldolgozásáról van szó; ám teljességgel eltérő közegekről lévén szó, itt máris véget ér a hasonlíthatóság.

Mindazonáltal függetlenül a fentiektől, ám absztraktumukat továbbgondolva mégis érdemes visszatérnünk saját alaproblematikánkhoz. Ti. a jogváltoztatás útjának megválasztásakor egyetlen előkérdésünk ez: sikeresek tudunk-e vajon lenni eljárásunk során abban, hogy a jog környezetét (azaz magát a változást) reflektáltassuk a jogra, megőrizve annak adott állapotát; avagy ez az út valamiért nem járható, amely utóbbi esetben a reflektáltatást csak a jog adott állapotának megváltoztatásával, azaz kizárólag szövegszerű jogváltozás biztosításával tudjuk elérni. Ám ez már nem komplementaritás, nem is szakaszosság, hanem közbenső átmeneti lehetőségek nélküli kétirányú választás egyik vagy másik eshetősége, azaz egy vagy-vagy típusú útválasztás kényszere – mármint ha egyáltalán lépni akarunk. Hiszen ha tudom használni a jogot úgy, ahogyan az adott, akkor amennyiben eddigi alkalmazási gyakorlatához képest bármiféle diszkrépancia mutatkoznék, úgy legfeljebb az ebben foglalt szabályozás tovább- vagy ártértelezésével kell élnünk. Ha viszont nem tudom e módon használni, s így a jog formális változtatásával kell élnem, akkor jogforrási rendszerem adottságaitól függően vagy megváltoztatott, vagy új szabályt fogok alkalmazni, illetőleg amennyiben precedenciális lehetőségek is adóttak számomra, akkor például *overruling*hoz folyamodom.¹⁰⁴

1.2.2.3. Adaptív / nem adaptív jog

Kérdéses, hogy a jognak a társadalmi környezet változó kihívásaira adott válaszformáinak ma gyakran előforduló tipologizálása mit ért azon, hogy az egyik lehetőség megvalósítóját *adaptív* jognak, a másikat pedig *nem adaptív*nek nevezi. Nyelvünk logikája azt sugallja, hogy a tárgy ugyanaz, csak bizonyos funkció általa betöltésének az intenzitásában, azaz mélységükben, rendszerességükben és a minderre mutató készségükben különböznek egymástól. A kérdés mai irodalma azonban nem ezt a logikát követi, hanem a szétválasztását, magának a tárgynak két entitásra hasítását. Vagyis a fennálló, az eddigiekben ismert jo-

¹⁰³ A tárgyasodás/eldologiasodás/elidegenedés (objektiváció/reifikáció/alienáció) egymásra épülő lehetőségeire a jog összefüggésében ld. Varga Csaba tollából 'Racionalitás és jogkódifikáció' *Szociológia* (1975) 3, 359–378 (<https://bit.ly/3OV4ipY>, 293–318) ill. 'Lukács és a jog lételméleti lehetőségei' *Magyar Jog* 65 (2018) 7–8, 443–454 (<https://bit.ly/3LHOapP>, 193–216).

¹⁰⁴ Érdekes módon PIAGET szakterminológiájától eltávolodó általános értelmében pontosan, de csakis a *re-interpretatio* hermeneutikus útjára alkalmazható mind az 'asszimiláció' s mind az 'akkomodáció' egyaránt – az előbbi a környezet, az utóbbi a tárgyként szemlélt jog felől kifejezetten.

got egyszerűen nem adaptívnek címkézve adaptív jog gyanánt egy új, sohasem volt, de egy utópizált *social engineering* révén ezután megteremtendő, ez idő szerint tehát inkább kívánatosként projekcionált vagy megálmodott, semmint bárhol kikísérletezett jog bevezetése iránti kíváncsiságot fejezi ki. Részleteiben ezt így bontja ki:

„Az adaptív jogot (1) tételezett célok sokasága; (2) sok központú, sokféle fajtájú, ezeket egyszersmind integráló szerkezet; (3) standardokon, hajlékonyságon, diszkrécióról, összefüggésekre való érzékenységen alapuló és a környezethez igazodást biztosító módszerek nagy száma; valamint (4) visszacsatolási köröket, tanulást, és mindezt felelősségviselési kötelem magukban foglaló és ismétlődő jog-pluralista folyamatok együttes halmaza jellemzi.”¹⁰⁵

Mindennek részletező bemutatását táblázati summázatba is foglalja a szerző (2. táblázat).

Ráadásul azok a kutatások, amelyek nem az adaptivitásból indulnak ki, hanem a kérdéses szabályozási rendszerek komplexitásának gyakorlatilag elkerülhetetlen folyamatos növeléséből, ezeknél az adaptív struktúráknál is számolnak az úgynevezett rendszerbeli kockázat bárhol felbukkanó kiküszöbölhetetlenségével. Az ennek feltárására és minimalizálására irányuló kutatások ideáltipikus szabványként manapság egy „erőtéljes, de hajlékony” szerkezet¹⁰⁶ kiépítésére ösztönöznek. Ennek jegyében azzal biztatnak, hogy „a moduláris felépítés, a skála szerinti rétegezés, a fejlődőképesség biztosítása, érzékelők beépítése, valamint a visszacsatolás szempontjai érvényesítésével felépített rendszerstruktúrák rendelkeznek a legjobb eséllyel bármiféle rendszerbeli kockázat kezelésére”.¹⁰⁷

Nos, e ponton mindez még pusztán teoretikus kérdésfeltevés. Hiszen még az is megválaszolatlan, vajon egy így specifikált jogra, vagy legalábbis valami ehhez hasonlóra gondolnak-e más szerzők is? És a magunk oldaláról külön kérdésként: ilyeneknek a kiépítése áll-e szándékunkban a mi tájainkon is?

¹⁰⁵ Arnold–Gunderson ‘Adaptive Law and Resilience’ (2013), 10428 („the features of an adaptive legal system are: (1) multiplicity of articulated goals; (2) polycentric, multimodal, and integrationist structure; (3) adaptive methods based on standards, flexibility, discretion, and regard for context; and (4) iterative legal-pluralist processes with feedback loops, learning, and accountability”); a táblázat pedig 10429 és 10442.

¹⁰⁶ David L. Alderson – John C. Doyle ‘Contrasting Views of Complexity and their Implications for Network-centric Infrastructures’ *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics Part A: Systems and Humans* 40 (July 2010) 4, 839–852 (<https://bit.ly/3Flxwdu>, 839) („robust yet fragile”).

¹⁰⁷ J. B. Ruhl ‘Managing Systemic Risk in Legal Systems’ *Indiana Law Journal* 89 (Spring 2014) 2, 559–604, 603 („system structures designed around modularity, scalability, evolvability, sensors, and feedback are best suited to managing systemic risk”).

2. táblázat: Nem adaptív és adaptív jog (ARNOLD & GUNDERSON szerint)

	Nem adaptív jog <i>Maladaptive Law</i>	Adaptív jog <i>Adaptive law</i>
CÉLOK	a jogi rezsimek az egyes rendszerek különös stabilitásának elősegítését célozzák: a kurrens rezsimek elsődlegesen politikai és gazdasági célokra fókuszálnak, az alternatív (reform-) rezsimek pedig mindenekelőtt ökológiai célokra	a jogi rezsimek a reziliencia több formáját célozzák: mind a társadalmi s mind az ökológiai rendszerek rezilienciáját és adaptív képességét magukban foglalva olyan alrendszeri alkotóelemeket, mint amilyenek az intézmények és a közösségek
<i>GOALS</i>	<i>legal regimes aim to advance particular stability of single systems. Current regimes focus primarily on political and economic goals. Alternative (reform) regimes focus primarily on ecological goals</i>	<i>legal regimes aim for multiple forms of resilience: the resilience and adaptive capacity of both social and ecological systems, including constituent subsystems, such as institutions and communities</i>
SZERKEZET	a jog a problémákra egy központú, egy módszerű, töredékes válaszokat ad	a jog a lazán integrált problémákra sok központú, sokféle fajtájú, széles síkon mozgó válaszokat ad
<i>STRUCTURE</i>	<i>law is monocentric, utilizing fragmented and unimodal responses to problems</i>	<i>law is polycentric, utilizing multimodal and multiscale responses to problems that are loosely integrated</i>
MÓDSZEREK	a jog szabályokkal irányítja a társadalmat, korlátot szabva a cselekvésnek és az autoritásnak egyaránt; biztonságot követel, és változásnak ellenálló jogi absztrakciókat	a jog megkönnyíti a társadalmi és ökológiai rezilienciát azzal, hogy a változó körülményekhez, az összefüggésekre érzékeny standardokhoz, a bizonytalanság iránti türelemhez és a rugalmasságot biztosító diszkréciós döntéshozatalhoz mérsékelt és fejlődésre képes adaptációt biztosít
<i>METHODS</i>	<i>law controls society through rules, limits on action and authority, demands for certainty, and legal abstractions that resist change</i>	<i>law facilitates social and ecological resilience through moderate/evolutionary adaptation to changing conditions, context-regarding standards, tolerance for uncertainty, and flexible discretionary decisionmaking</i>

2. táblázat folytatása

	Nem adaptív jog <i>Maladaptive Law</i>	Adaptív jog <i>Adaptive law</i>
FOLYAMATOK	a jog egyetlen autoritás közbejöttével történő racionális, egyenes irányú döntéshozatali és gyakorlatba ültetési folyamatokkal él, amelyekkel az emberi ügyek rendezésében és intézésében biztosítja a jog központi szerepét	a jog elismer és magában foglal részt vevő visszacsatolási köreivel élő számos különféle ismétlődő folyamatot, emberi és szervezeti racionalitásbeli korlátot, felismerve a társadalmi és ökológiai erők hatását az emberi ügyek rendezésére és kezelésére, s egyszersmind kimunkálva tökemegőrzést szolgáló számadási mechanizmusokat is
<i>PROCESSES</i>	<i>law presumes rational, linear decisionmaking and implementation processes by a single authority and the centrality of law to the ordering and management of human affairs</i>	<i>law recognizes and embraces iterative processes with feedback loops among multiple participants, limits to human and organizational rationality, and the effects of social and ecological forces on the ordering and management of human affairs, and accountability mechanisms for the conservation of capital</i>

Mindennek a realitása tényeiről vagy jövőjéről viszont még semmiféle adattal nem rendelkezhetünk, így csak az ennek gondolati kifejesztésénél bábáskodó szellemi környezet feltérképezéséhez folyamodhatunk, biztonsággal pusztán visszafelé lépegethetve, előzményeket keresve és értelmezve. Márpedig mind-ebből előzményként annyi tényleg megállapítható, hogy már régóta, évtizedekkel ezelőtt – s talán már akkor is akár úgyszólván sok évszázados, netalán évezredes korábbi elgondolások és javaslatok, hacsak nem egyenesen álmódzások vagy utópiák nyomán¹⁰⁸ – megindultak ábrándozások és kezdeti lépések a jogi közvetítésben értelemszerűen jelző *közvetítettség* oldására.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Ld. pl. a jogi utópiák és útkeresések ókori, középkori, korai és kései újkori, valamint nemzetiszocialista és bolsevista változatainak áttekintésére Varga Csaba 'Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében' *Jogtudományi Közöny* 31 (1976) 8, 434–441 (<https://bit.ly/3s9WrlM>, 319–335).

¹⁰⁹ Erdemes emlékeztetni arra, hogy LUKÁCS GYÖRGY kései társadalomontológiájában a 'társadalmiasodás' [*Sozialisierung/Vergesellschaftlichung*] úgyszólván a 'társadalmi közvetítés/közvetítettség' [*Vermittlung*] szinonimája: ebből vezeti le az emberi társadalmakban az emberi képződményeknek immár magát az embert fenyegető elidegenedett hatalommá növekedése lehetséges perspektíváját. Mindezek összefüggésében talán az sem egészen anekdotikus értékű,

Pontosabban szólva, a közvetítődés létrejötté nyilván rögvest reaktívaltán el-lentámadásba lendítette azt, amihez képest maga a közvetítődés ellenpólusként létrejött. Nos, itt és most talán elégséges csupán azokra az irodalmi megnyilatkozásokra szorítkoznom, amelyekkel magam is találkozhattam, sőt amelyekre magam már reflektálhattam is az utóbbi bő fél évszázad folyamán. Nos, ezek jelen idejű előfordulására első személyes emlékem

- egy akkoriban lelkes fogadtatásra lelt amerikai teoretikus felvetés, mely már hatvan évvel ezelőtt a döntés igazolhatóságának kereteit toltá volna szélesebbre, a jogitól a *közvetlenül társadalmi értékek* felé;¹¹⁰
- egy szűk évtized múltán egy svéd eljárásjogász valamelyest tovább ment, amennyiben rokonszenvesen meggyőző filozofikus levezetéssel a normatív vitát tágitotta volna egyszerűen *nyílt vitává*.¹¹¹ Pedig – kíséreltem meg az alaphelyzetet tisztázni már akkor – amióta a jog megszületett, ez irányú elvi lehetőségei változatlanok: vagy vállalom jogként ezt, s ezzel a megítélési és döntési folyamatok *normastruktúráktól mintázottságát*, vagyis hogy a döntésem egy *patterned pattern* legyen, vagy pedig elutasítom, ámde ezzel a jogot magát, azaz jogként fennállása voltaképpen értelmét, lényegét adó magját, egyedül rá jellemző specifikus potenciáljaként magát a jog kriterialitását utasítom el.¹¹² Nos, szabad választással bírván megtehetem ezt. Annyit kell csak

hogy amikor fiatalkori olaszországi világitódegen bolyongásában majdnem betért Assisi franciskánusaihoz, hogy maga is elvonuljon a világitól – csekély idővel egyébként a Magyar Kommunista Pártba már Budapesten történt belépése előtt –, vágyképét éppen a ferences hagyományban, azaz a közvetítetlenség csak akkor és ott tapasztalható megélésében érzékelt. Vö. Varga *A jog helye...* (1981), passim, különösen 199–200.

¹¹⁰ Varga Csaba 'Richard A. Wasserstrom *The Judicial Decision* Toward a Theory of Legal Justification (Stanford: Stanford University Press & London: Oxford University Press 1961) 197' *Allam- és Jogtudomány* X (1967) 2, 311–312 (<https://bit.ly/3KFsYiT>), 143–144}, különösen 312.

¹¹¹ Per Olof Bolding 'Reliance on Authorities or Open Debate? Two Models of Legal Argumentation' *Scandinavian Studies in Law* 13 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969), 59–71, különösen 65, ill. Varga Csaba 'Per Olof Bolding: A jogi érvelés két módjáról: Autoritásokban való bizalom vagy nyílt vita?' *Jogi Tudósító* 1 (1970) 7–8, 80–82 (<https://bit.ly/3KC1P0h>, 278–290). (Megjegyzem, a szerző erőteljesen teoretikus érdeklődésű volt; még 1997-ben kérte, hogy különnyomatait MÁTRAJ LÁSZLÓ filozófus akadémikus egyetemi könyvtári főigazgató barátjának átadjam.)

¹¹² LUKÁCS posztumusz műve kapcsán nemcsak a társadalmiasodás és a közvetítettség voltaképpen azonossága megjegyzendő, de az is, hogy e társadalomontológia mindössze két olyan létkomplexust ismer a társadalmi léten mint összkomplexuson belül, amelyeknek egyedüli és kizárólagos funkciója a közvetítés, azaz amelyek saját értéként csakis maga a közvetítés funkcióbetöltését segítő instrumentális értékekkel rendelkeznek, ám fundamentális értékkel nem – s ezek egyike a nyelv, másika a jog. A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása számomra utóbb még megerősítette e felismerést annak megfogalmazásával, hogy talán éppen ebben rejlik a jog leginkább egyetemes, ugyanakkor *sine qua non* jellemzője, ti. az, hogy mintázott mintaként [*patterned pattern*] jelenítődik/jelenített meg. Varga Csaba tollából vö. *A jogi gondolkodás...* (2004), 201 (23. jegyzet) és 314 (11. jegyzet), valamint 'Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban' (2018).

- tudnom, hogy ez esetben, s pontosan e kriterialitás kivonásával, már óhatatlanul és egyszersmind a jogból is mint specifikált eszköztárból kivonulok;¹¹³
- pár évvel később a nemrégiben elhunyt skót–amerikai összehasonlító jogtörténész egy kifejezetten a jogalkotásra vonatkozó reformelgondolással, nevezetesen az ún. *kétrétegű törvényhozás* javaslatával lépett elő. Elgondolásának alapja, hogy a kontinentális, tehát kodifikációeszményű törvényhozás hosszadalmas, elvont, ráadásul a mindennapiságtól távoli szakterminológiára alapozott rendszert épít, mely közérthetőség híján eleve csakis jogászai alkalmazásra számíthat, és ugyanennek következtében absztrakt, rendszerszerű általánosságának hála, ellenáll bármilyen változásnak. A múlt törvényhozása így megkövít, retrográd, hiszen a múltat örökíti. Ennek átformálásával ezért a jövőben a törvényhozás *első rétegét* rövid, közérthetőségre törekedve mindennapi megfogalmazású, s a rendszerközpontúság helyett egy tárgyyszerű kereszthivatkozásokkal élő szövegnek kellene alkotnia. Ezt egészíthetné ki egy *második réteg*, mely az első réteggként megfogalmazottaknak rendszerszerű jogászterminológiával történő kifejtését adná egy, a törvényhozótól a saját mandátuma idejének lejártáig kommentálásra, pontosításra, a társadalmi változásokhoz e jog finom áthangolására felhatalmazott, s ezért például a legfelsőbb bíróság kebelén belül létesített bizottság által, mely e művét minden változtatásával együtt, melyet időközben benne megejtettek, évenként újra és újra kiadná. Abban az esetben pedig, ha e két réteg között bármikor közvetlen ütközés mutatkoznék, *lex generalis* gyanánt nyilvánvalóan a törvénynek lenne elsőbbsége, kivéve azt a lehetőséget, amikor a második rétegben tüzetes szabályozást végeztek el, amely esetben ugyanis immár az utóbbi *lex specialis*nak minősülne, s így ennek kellene az előbbivel szemben is érvényesülnie;¹¹⁴
 - újabb néhány év telt el, amikor is Amerika nyugati partjának két vezető jogszociológusa fogalmazta meg egy úgynevezett posztbürokratikus társadalom és annak megfelelőként egy úgynevezett *reszponzív* – a környezet változásaira érzékeny, hajlékony, nyitottságában aktív és egyszersmind széles körű participáción nyugvó – jog szükségességének a kérdését.¹¹⁵ A gondolati fejlődésben és a múlttól történő elrugaszkodás egyre inkább vállalhatóvá té-

¹¹³ Varga Csaba 'A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között' *Állam- és Jogtudomány* 25 (1982) 3, 464–485 (<https://bit.ly/3KIm64D>, 389–412), 4. pont: »A jövő távlatai«.

¹¹⁴ Alan Watson 'Two-Tier Law: A New Approach to Law Making' *The International and Comparative Law Quarterly* 27 (1978) 3, 552–575, ill. Varga Csaba 'Alan Watson: Kodifikáción vagy precedensen nyugodjék-e az önálló Skócia jogalkotása?' *Jogi Tudósító* 10 (1979) 13–14, 5–10 (<https://bit.ly/3vFMbg8>, 341–346), valamint még Alan Watson 'Society's Choice and Legal Chance' *Hofstra Law Review* 9 (Summer 1981) 5, 1473–1484.

¹¹⁵ Philippe Nonet – Philip Selznick *Law and Society in Transition Toward Responsive Law* (New York: Harper and Row / Octagon Books 1978) vi + 122 (újabbban [New Brunswick, New

telének a szándékában időközben az is figyelemre méltó fejlemény lett, hogy azzal, ami korábban még úgyszólván utópisztikusnak számított, jelenünkhöz közeledve már kifejezetten mint a *social planning* kívánatos tárgyával számoltak a szerzők;

- további évtized telt el, és Kanadában ugyanezt posztmodernista ideológiai ihletődéssel a *socio-positivisme juridique* mozgalmi nevével ellátva kezdték megjeleníteni;¹¹⁶ s
- hamarosan, mindezzel csaknem párhuzamosan, némi pozitív jogi tények is adódtak ehhez, elsőként Kanada francia tartományának, Québecnek 1991-ben kiadott új polgári kódexe.¹¹⁷ Alapfilozófiája szerint ez ugyanis mint törvénykönyv elvileg egészében *kötelező*, miközben – kinyilvánított szándéka ez – bírósági értelmezésével és alkalmazásával a mindennapok gyakorlatában folyamatosan *tovább alkotandó*. S miközben látszatra féloldalas megoldásnak tetszik mindez, ráadásul felfogható úgy is, mint ami nem tesz mást, mint csupán eleve célzottan felvállalja azt, ami az egykor úttörő francia *Code civil*-nek (1804) az elkerülhetetlen sorsa lett;¹¹⁸ mindazonáltal mégis szakított egy régi, a kontinentális jogban jellegadóan uralkodó hagyománnyal, amelyben már kezdettől szándékoltan gyakorlatilag nem a döntésnek a jogalkalmazási folyamatban történő meghatározására, hanem a *bírói kreativitás indításában pusztán irányjelölésre* szánta és szánja továbbra is normáit.¹¹⁹

Jersey: Transaction Publishers 2001] xxviii + 122), ill. Varga Csaba 'Átalakulóban a jog?' *Állam- és Jogtudomány* 23 (1980) 4, 670–680 (<https://bit.ly/3LMn7tM>, 468–488) és a jelen kötetben.

¹¹⁶ Vö. Varga Csaba 'Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok' *Jogtudományi Közöny* 57 (2002) 7–8, 309–322 (<https://bit.ly/3kVKZ2l>, 114–144), 3. pont: »Kísérletezés a jog feloldásával«.

¹¹⁷ Hivatalos változatban <https://bit.ly/3LMR0Kk>, fejleményeit annotációkban rögzítetten pedig <https://bit.ly/3w07zM5>.

¹¹⁸ Varga *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (2002), III. fejr. 5. pont: »A polgári kodifikáció egyszerűsége s a kodifikációs funkció megszüntetve megőrződése«, 142–152, idézet 145, 148 és 149: »[A] polgári átalakulás kódexei a jog uralásából annak elsődlegesen mintegy módszertani értékű *kereteivé* degradálódtak. A jognak nem annyira megtestesülései már, mint inkább csupasz *reference*-bázisai.« Mindeközben »a kodifikáció mégis a polgári társadalom bibliája, azaz társadalmilag konkrét túlhaladottságában is *szervező közepe*: a specifikusan jogi mozgások formái kerete, indító és lecsapódási pontja maradt.« Ugyanakkor: »A jog megtestesítése, vagyis a közvetlen szabályozás, *döntési minta* nyújtása helyett mintha inkább orientálás, csupán a megoldás irányának jelzése, *fogalmi-rendszeri körülhatárolása*, vagyis elsődlegesen módszertani jelentőségű lenne a feladata. A kódex szövegösszefüggésének egy-egy pontja, amely a kodifikáció klasszikus felfogásában a jogi szabályozás végpontja volt, a jog kutatásában most mintha inkább a *kezdőpont* szerepében tetszelegne.«

¹¹⁹ Vö. Varga Csaba 'Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában' *Állam- és Jogtudomány* 44 (2003) 1–2, 65–93 (<https://bit.ly/3MNbeDH>, 379–403) és a jelen kötetben. Megjegyzendő, hogy mintha szintézishez, önmaga beteljesedéséhez érkezne ezzel a jog. Legalábbis a francia elméleti-jogi gondolkodás legnagyobb hatású alakítójánál, a római jogász gyökerű MICHEL VILLEY atyai barátomnál a jog gondolhatóságának az első formája, prototípusa a *dikaion* volt, ahol is bármely

Bizarrnak tetszik, hogy az ún. adaptív jog intézményi és kulturális lehetőségéhez mint jövőendő megváltó és beteljesítő eszközhöz történő folyamodás maga sem más, mint a tézis/antitézis/szintézis HEGELI formulájának MARXI értelemben vett álma, egy valahai – aranykorként a múltba visszavetített – szervességgnek a tagadás tagadásával történő, e folyamat eredményeként mindazonáltal magasabb szinten történő újraállítása, mely a WEBERI tipologizálás középtételéhez rendel elő- és utótagot. Ráadásul olyan formában, mintha az egy negyvenöt éve már pontosan leírt (s az előbbiektől közti ’reszponzív jog’ gyanánt említett, majd a jelen kötet utolsó tanulmányában külön tárgyalt¹²⁰) kategória újraszínezése lenne.

A jogvágyak mai tobzódásában – aminek természetes talaja a globalizálódás előrehaladása, a liberalizmus *end of history* hangulata, az állítólagos tudástársadalom keltette (s bár hamis, mégis eluralkodtatott) biztonságtudat – nem kivételesek az olyan túlzó általánosítások és jövőlátások, amelyeket vágyvezérelten gyakran immár a jelenre is kivetítenek, amely szerint „a jog nyitott és zárt, formális és informális, egységes és egység nélküli *egyszerre*, miközben *egyidejűleg* pluralisztikus és monocentrikus”.¹²¹

Szertelennek, egyenesen fantazmagóriának tetszhet ez. Amire mondhatnók röviden azt is, hogy majd meglátjuk. Mindazonáltal azonban egy ilyen kijelentés (vagy éppen a korszellemünk hangulatát jelző megfogalmazás) teoretikus tartalma mégsem feltétlenül csekély. Olvasatomban például egyik lehetséges és elvileg nem igazolhatatlan mondanivalója az, hogy miközben a jog minden oldalról így vagy úgy hatásnak kitett, saját hatása többszöröződhet, s ez ma már nyilvánvalóan láncreakciószerűen is megtörténhet, és ezzel messze túlhaladhatja bármiféle konkrét jogváltoztatás közvetlenül érzékelhető térrénumát.

Feltehetően ugyanígy reális tartalmak tárhatók fel a 2. táblázat jelzéseiből is. Mindenesetre az ott bemutatott nem adaptív / adaptív jogi ideáltípus gyökéreztet feltehetően egyrészt a növekvő komplexitás tudomásulvételében, másrészt az eddig folyvást egyre teljesebbre és tökéletesebbre fejlesztett *formalizmusok öncsödhöz érkezésében* érdemes először is keresnünk. Merthogy mindkét változat szervezéstudományi archetípusa a fejlődési íveket s azok utópikus parttalanságát egyértelműen kirajzolja. Hiszen például a jövőendő jogváltoztatnál, amelyet az irodalom komplex adaptív rendszernek nevez, „összetevők számos központi ellenőrzés nélküli hálózatából és egyszerű működési szabályokból adódik a komplex kollektív magatartás, a kidolgozott információfeldolgozás,

megnevezett vagy tételezett legfeljebb az igazságosságkeresést indító ugródeszka szerepét tölthet be. Vö. Varga *A jogi gondolkodás...* (2004), 2.1.2.1. pont.

¹²⁰ Varga 'Átalakulóban a jog?' (1980) <https://bit.ly/3y94Fra>, 473 és 475 és a jelen kötetben.

¹²¹ Gustafsson–Vinhagen 'Law on the Move' (2013), 37 („the law is open *and* closed, formal *and* informal, both a unity and a disunity, both pluralistic and monocentric”).

valamint a tanulás és fejlődés útján történő adaptálódás”.¹²² Nos, egyszerre sokat- és semmitmondó egy ilyen jellemzés – ám éppen azért mondható ez, mert benne *ellenradikalizmus* tükröződik. Vagyis pontosan azzal a radikalizmussal történő szembefordulás, amely radikalizmussal egy, a hívei közti ádáz versenyben mindeddig a szabályozó rendszerek formális racionalitásáért, az annak elképzelhető végpontja eléréséért és gyakorlati megvalósításáért küzdöttek. Most viszont, hogy az így elért formális racionalitásnak a mérhetetlen kifejtésével és eluralkodtatásával – röviden: túlfejlesztésével – a *formális racionalizáltság* már *maga vált irracionálissá*, immár az ellenkező irányba átcsapás, vagyis az előbbinek elsöprése, a formalizmusok írmagjának is kiiktatása, tehát egy *materiális felváltás* vált és válik új divatiránnyá, netán a további alakulás útjává.¹²³

Mindezek realitásának és lehetőségeinek a mérlegelése bizonyosan túlmutat a jelen témakörön. Stílusa, elszántsága azonban, úgy tetszik, talán mint a jogi utópizmusok mai formaváltozata, doktrinális kiáltványra emlékeztet leginkább¹²⁴ – és talán éppen olyanra, mint pontosan egy évszázaddal ezelőtt a szabadjogi mozgalomé volt.¹²⁵

¹²² Melanie Mitchell *Complexity A Guided Tour* (Oxford: Oxford University Press 2009) xvi + 349, 13 (complex adaptive systems „in which large networks of components with no central control and simple rules of operation give rise to complex collective behavior, sophisticated information processing, and adaptation via learning or evolution”).

¹²³ Vö. pl. Varga *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (2002), X. fej. 1. pont, 297–312.

¹²⁴ A korábbi utópiák konkrét élményekből és megszenvedett tapasztalatokból leszűrt tanulságok nyomán határtalanlanná tágított vágykivetítések voltak, s ennyiben a legméltóbban, leginkább tiszteletre méltóan s ugyanakkor leginkább esendően emberi megnyilatkozások. A jelen utópiamegfogalmazások azonban az állítólagos *ratio* zabolátlanságának inkább patológikus, semmint a szó igazi értelmében *humane* megnyilvánulásai, hiszen merő absztraktumokként jobbra formalizált-matematizált rendszer-definíciók egyszerű megfordításainak tetszenek. Aminek persze további vetülete, hogy az előzmények mind valamiként az ősi kommunizmus álmát, az ember bűnbeesettségét majdan felváltó új aranykort, a Nagy Szintézis eljövendőségének eszméjét idézték fel, ahol is már bizvást feloldható a jog, merthogy nincs miért léteznie. Jelenkorunk magabizó posztmodernitása ellenben úgymond talpára állítja az emberi értelmet, hogy előtörténetként a múltat sutba dobva a maga számára az esendő jognál jobbat emeljen. S mi történik a valóságban mindezek helyett? Egykor megélt utunk a jog elhalása felé pusztító háborúvá fajult a társadalommal szemben, míg utódokként a liberalizmus örvén mára nagy számban létrejött harcias mozgalmár csoportok nemritkán már csakis anarchizáló önkényt ismernek. Persze nemcsak a mérték, az arány, a középút ősi tiszteletéről – ld. Varga Csaba 'Az öncélúság önvészélyessége: Jogászprofesszor – mértékről és értékről' (Kipke Tamás interjúja) *Új Ember* 60 (2004. június 20.) 25 (2915), 3 <https://bit.ly/3FdrhrW> – szól a tanulság, hanem a megbízható értékmegalapozás teológiai-antropológiai dimenzióiról is, ami nyilván nem e körben tárgyalandó.

¹²⁵ Ld. mindenekelőtt Eugen Ehrlich *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft* Vortrag, gehalten in der Juristischen Gesellschaft in Wien (Leipzig: C. L. Hirschfeld 1903) 40 in *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981), 73–98.

1.3. Formális jogváltoztatás

1.3.1. Általában

Minden *formális jogváltoztatás* nyilvánvalóan *látható és egyértelműen azonosítható* változást eredményez, hiszen a jog szövegszerűsége megváltozásában – új szöveg kiadmányozásában vagy meglévő szöveg módosításában – ölt testet. Klasszikus kettőssége maga a jog kettőssége, amiként – már ARISZTOTELÉSZTől megfogalmazottan s a hatalommegosztás MONTESQUIEU tanától megerősítetten – ma is a jogmegjelenés természetszerű nyilvánvalóságaként ismerjük ezt a „formális állami törvényhozás és bírói döntés”¹²⁶ kettőssége útján és formájában.¹²⁷

Szemben a jogalkotással, a *bírói jogfejlesztés* nem látványos. Nem állít ki önmagáról cégért, hanem a joggyakorlat mindennapjaiba illeszkedik, s bár jogirodalmi elemzések és bemutatások (természetesként a *common law* körében, s mint teljességre törő dogmatikák vagy kommentált kódexkiadások kiegészítő részei a kontinensen) összefüggéseikben regisztrálják kiemelkedőbb darabjait, gyakorlatilag teljes feltárássra soha nem kerülő mértékű tömegességükben belesüllyednek a naponta meghozott aktusokkal folyvást termelődő *jurisprudence*-archívumok érdektelenségbe és ismeretlenségbe visszasüllyedő özönébe.¹²⁸

Mindazonáltal a történelemből levonható az a különös tanulság, amely légiés eszményeinket mindennapi gyakorlataink esendőségeibe visszavezeti,

¹²⁶ Gustafsson–Vinthagen 'Law on the Move' (2013), 23 („formalized state legislation and adjudication”).

¹²⁷ Bő fél évszázada Nagy-Britanniában ehhez még szükségesnek látták hozzátenni a *szokást*, amelyen főként a tengeri kereskedelem hagyományos és hagyományosan alakuló szabályanyagát értették, és amit – a mai ipari világkorszaknak által kikényszerített saját szabályanyagra is bizonyonnyal alkalmazható módon, s egyszersmind mindennemű állami bírósági útból magukat kivonva – magántörvényhozásnak [*législation privée*] kezdtek el nevezni. Ld. pl. R. H. Graveson 'Les méthodes de réforme du droit' *Revue internationale de Droit comparé* 19 (avril–juin 1967) 2, 353–361 <https://bit.ly/3kPRPpO>.

¹²⁸ Már ha egyáltalán rögzítik, sőt nyilvántartják ezeket, ami ugyanis a civilizációs fejlődésünkben kialakult joghagyomány-tömböknek távolról sem összességére jellemző. Vö. Varga Csaba 'Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában' in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004), 47–66 (Jogfilozófiák). Ám az sem feltétlenül régi fejlemény, amit ma már tájainkon természetesnek tartunk. Ti. a bírósági határozatok összegyűjtése és sorozati publikálása néhány évtizede, jószerével az Európai Unió vágyképként vonzására kezdődött még déli és keleti szomszédágunk, azaz Közép-Európa balkáni térségében is. Jelenkorunk Oroszországában pedig alig pár éve hallhattam a szentpétervári volt professzor bírósági elnök konferencia-előadását véget akkor még nem ért küzdelméről, hogy egyáltalán ilyen helyi (azaz bő fél magyarországnyi lakosság jogügyeit dokumentáló) szemlét beindíthassanak.

hogy a *törvényhozási típusú jogalkotás* túl gyakran kerül az átfogó reformokat, magával a jog hangsúlyosan látható eszközével élést, s egyáltalán leginkább valamiféle egyedi ügy vagy előtérbe kerülő érdek hatására mozgósítódik. A *bírói jogfejlesztés* pedig eleve másodlagosként jelenik meg, hiszen bármi legyen is a tartalma vagy lehetséges hordereje, eseti jogmegállapításba rejtőzik. Ezért a benne megtestesülő jogváltoztatás sem elvi, sem rendszeres nem lehet, s a különféle döntésgyűjtemények tömegéből való esetleges kiemelkedése és nevesítettsége is végső soron, noha változó gyakorisággal, teljességgel véletlenszerű.¹²⁹ Nos, egy ilyen összkép közelmúltunk egyik legnagyobb jogtörténészétől nem az emberi akarat béklyóktól szabadult győzedelmeskedésének híradása; ám másodlagos üzenetével mégis erősítheti azt, ami a jelen dolgozatnak is végső üzenete: társadalmi létünk ontikumában nem meghatároz, hanem közvetít a jog, s ezt változékony környezetben csakis változékony módokon teheti.

Egy három évtizede megfogalmazódott hasonlatom talán megfelelően érzékelteti a jog nem szűnő zajlását a mindenkori egész és részei összefüggéseiben is. Eszerint:

„A jog nem más, mint folyamat, mely különféle aktusok egymásra következő sorában történő aktualizálódásokból adódik össze. [...] Egy talán első látásra bizarr képsorral élve: (a) a társadalmi szokás jogi érvényesítése nagy ívben hömpölygő folyamra emlékeztet; (b) a 'törvényhozás' mint szakaszos mozgás inkább egy hatalmas lépegető exkavátor haladásához lenne hasonlítható; végül (c) a 'bíráskodás' – a hatósági (igazgatási, bírói és egyéb) döntések nyomasztóan nagy számával és folyamatos egymásra épülésével – pedig mindenekelőtt egy konzervgyári gépsorból megszokottatlanul kicsorduló paradicsompürét juttathatja eszünkbe.”¹³⁰

A folyamatszerűség tehát minden szegmensben adott. Minél erőteljesebb egy jogrendben a formális változtatásra irányuló hajlandóság és a jogmozgások mindennapossága, annál általánosabb és érthetőbb a jogpolitikai s tudományos érdeklődés a „mi végett?” és „milyen áron?” kérdések megválaszolása iránt, amely az angol–amerikai irodalomban, tekintettel főként a bírósági joggyakorlat hangsúlyosan jogváltoztató szerepjátszására, már régóta nyílt *költség-haszon elemzéssel* történik. Mert a jog társadalmi-politikai összefüggéseiben elvileg a *status quo ante* bármiféle módosítása a maga közvetlenségében már eleve *rendszerzavart*, tehát költséget jelent, amit nyilvánvalóan felül kell múlnia a várható és realizálandó előnyöknek. Nos, e várakozás megállapításán túl új elem, hogy

¹²⁹ Watson 'Two-Tier Law' (1978) és Varga 'Alan Watson: Kodifikáció vagy precedenseken' (1979).

¹³⁰ Varga *A jogi gondolkodás...* (2004), 6.1.3. pont, 309.

függetlenül a társadalmi-politikai tér összefüggéseitől, az ilyesféle szakirodalom az eseti-konkrét pozitív és negatív hatásoktól már külön tartja számon a jogban a már a változás bevezetésének merő tényébe közvetlenül beépülő *jogtechnikai költségeket*, amelyeket a megtanulás, a bizonytalanság, a környezethez igazítás, a tévedés, valamint a közösségi átállás nevesített vonatkozásaiban külön-külön is egyre monografikusabban elemez.¹³¹

1.3.2. Jogalkotás

Elsőként, úgyszintén nyilvánvalóan magától értetődő formája a jogváltozásnak a törvényhozásban megtestesülő jogalkotás.

Több évezredes példatárunk van ennek produktumairól, de arról is másfél évezrednyi – JUSZTINIÁNUSZTÓL a reformáción, NAGY FRIGYESEN s NAGY KATALINON át a francia forradalomnak a *sabotage judiciaire* elleni kényszerű önvédelméig –, hogy a törvényhozót a jognak legapróbb részleteiben is kizárólagos uraként megőrzendő, a jog bármiféle értelmezését eleve tiltottá tegyék.¹³² Közelmúltunkban pedig (függetlenül attól, hogy a jog tényei s a mögötte álló politikai önkény ennek ellenkezőjét mutathatták) a teljes szovjet birodalmi térségben az egyszerre ideológiai eszményként és igazolásként kezelt ’szocialista törvényesség’ mint hivatalosan lebegtetett lobogó bármiféle jogváltozási lehetőséget kizárólag a törvényhozóhoz, pontosabban a hivatásos jogalkotóhoz kapcsolt.¹³³

A jog fejlesztési irányainak s tartalmának kimunkálása a *jogpolitika*¹³⁴ körébe tartozik. Csupán példaként idézve az *Amerikai Egyesült Államok* gyakorlatát, már közel egy évszázada a jog válaszadási képességének, a rezponzív jogváltozásnak növelését sürgetik. Ugyanakkor mind a folyamatosság, mind az összetartó képesség megőrzése érdekében csupán fokozatos lépésekre sarkallnak, valamint arra, hogy megfelelő kötelezettségek ellentételezése nélkül ne

¹³¹ Michael P. Van Alstine ’The Costs of Legal Change’ *UCLA Law Review* 49 (February 2002) 3, 789–870 (learning, uncertainty, adjustment, error, public transition).

¹³² Vö. pl. Varga Csaba ’A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében’ *Jogtudományi Közlöny* 25 (1971) 5, 42–45 (<https://bit.ly/37WK-MZP>, 262–265).

¹³³ Ugyanakkor nem érdektelen, hogy ebből a kizárólagosság gondolatból adódott a rekodifikáció gondolata és megvalósult gyakorlata, ami lassan más jogi kultúrákban, így Nyugat-Európában is elfogadottá lett. Vö. Varga A *kodifikáció...* (2002).

¹³⁴ Vö. Varga Csaba ’A jogpolitika önállóságáért’ *Társadalomkutatás* 3 (1985) 3, 5–10 (<https://bit.ly/3OUI8Q>, 222–227). Eredendően ez az írás is a budapesti állam- és jogelmélet-művelő ama hivatású kezdeményezésének – *Die rechtstheoretischen Probleme von der wissenschaftlichen Grundlegung der Rechtspolitik / Правового-теоретические проблемы научного обоснования правовой политики* (Hrsg.) Mihály Samu (Budapest: Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztály 1986) 322 – része volt, hogy egyáltalán e fogalmat s hátterét hozsát újraélessze egy szovjet típusú diktatúra mesterséges feledtetéséből.

biztosíttassanak újabb jogosultságok. Ezzel egyidejűleg támogatják a bírói hatalmat, hogy a gyakorlati jogfejlesztés kiteljesedhessék.¹³⁵ Akkor és ott számukra „reszponzív jogi lelemény” gyanánt a jogelvek és jogintézmények folytonos újrafogalmazása minősül, amit ugyanakkor a DARWINI természetes kiválasztódás analónjaként értelmeznek,¹³⁶ amely számukra átvitt értelemben eltérő irányzati lehetőségek közti versengés, sőt harc természetességét s egyszersmind a *trial and error* problémamegoldási módszertanának¹³⁷ a *social planning* amerikai hagyománya keretébe történő újraillesztését jelenti.

Valamelyest tágabb körben továbbgondolva, angol–amerikai közegben közhelyszerű az a meggyőződés, hogy a *parlamenti ciklusváltás* nem kedvez a nagy törvényhozási tetteknek;¹³⁸ a szinte rendszerszerű *nyomásgyakorlás* a különféle gazdasági erők és egyebek részéről könnyen felbonthatja a következetesség kívánalmát; a joguralmi *checks & balances* megkívánta többlépcsős eljárás pedig határozottan hátrányos a törvényhozási beavatkozás gyorsasága és elvszerűsége szempontjából.¹³⁹

Főként kritikai megközelítésekben a törvényhozási jogalkotás olykor egyenesen egy mindent szabályozni akaró düh kivetüléseként jelenik meg, amely nemcsak egyszerűen pánjurizmusban, de egyenesen *juristopathiában* ölt testet¹⁴⁰ – gyógyítójából betegítőjévé válva a társadalomnak. Amiből a kimenekvés egyik lehetősége a bírói hatalom társadalommérnöki és általános – tehát

¹³⁵ John Dickinson 'Legal Change and the Rule of Law' *Dickinson Law Review* 44 (March 1940) 3, 149–161, 149 és 160 szerint „the acceleration and multiplication of legal change” “to make law increasingly responsive to the forces of social change”. Követelményei a következők: „(1) New legislation should not promote or facilitate the formation, or increase the power, of organized pressure-groups. (2) New legislation should be sufficiently gradual to preserve the continuity and substantial consistency of law. (3) New legislation should not increase rights without due regard for corresponding duties. (4) New legislation should aim so far as practicable in the direction of promoting life stability of the middle class in the community, which has the greatest stake and interest in maintaining law. (5) New legislation designed to curb the profit-motive should not extend the functions and powers of government so rapidly as to stimulate the power-motive on the part of government or to tempt pressure-groups to gain control of government for increase of their own power. (6) New legislation should preserve the principle that the exercise of public power is subject to law, and to that end it should respect and safeguard the independence of the judiciary.”

¹³⁶ Robert C. Clark 'The Interdisciplinary Study of Legal Evolution' *Yale Law Journal* 90 (April 1981) 5, 1238–1274, 1241.

¹³⁷ Ld. 'Trial and error' <https://bit.ly/3LCdmy5>.

¹³⁸ Ld. pl. Varga *A kodifikáció...* (2002), 175.

¹³⁹ Dickinson 'Legal Change and the Rule of Law' (1940), 152 és hasonlóképpen Ankoor Jain – Cally Jordan 'Diversity and Resilience: Lessons from the Financial Crisis' *University of New South Wales Law Journal* 32 (2009) 2, 416–446, 421–422.

¹⁴⁰ Paul F. Campos *Jurismania The Madness of American Law* (New York: Oxford University Press 1998) x + 198, ill. Varga Csaba 'Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában' *Valóság* 45 (2002) 9, 1–10 (<https://bit.ly/3OYr808>, 98–113).

immár politikai súlyú – döntnöki szerepének növelése, a *juristokratia*,¹⁴¹ amely egyszersmind a politikai döntéshozatalban a demokratikus képvisleti oldal erővesztésével jár együtt.¹⁴² Ráadásul ez az eltolódás ma már nemcsak intézmény-, hanem instrumentumszinten is érvényesíti hatását, hiszen lassanként és egyre gyakrabban a törvények is úgy születnek már, hogy bő helyet adjanak majdani ügyvédi/bírói vitatásukhoz.¹⁴³

Jogkölcsonzések – ez angol gyarmati tanulságként fogalmazódott meg legelőször – gyakori tapasztalat, hogy egy adott szabályozás a kölcsönnevőnél, tehát a másodlagos felhasználónál nem csekély valószínűséggel jobbnak, kidolgozottabbnak, egyáltalán alkalmasabbnak fog bizonyulni, mint az eredeti formájában és honában volt, mert ilyenkor már többnyire kevesebb formaisággal és eljárási szinten, tehát kevesebb buktatóval és terelési – gyakorlatilag *e/terelési* – lehetőséggel történik a jogalkotás.¹⁴⁴

Angliában különösen, de napjainkban már általánosodóan sokan csökkenni látják a népszuverenitás hordozója általi jogalkotás, vagyis a törvényhozás horderejét.¹⁴⁵ Ez mindenekelőtt a jelennek címzett állásfoglalás, amely mindezenelőtt az angol–amerikai joggyakorlat összefüggésében értelmezendő. Mégis olyan állásfoglalás ez, amelyet paradox módon – és éppen a törvény elsősege kontinentális hagyományát cáfoló módon – mintha immár közelebből, a legkisebb építőköveket is tudományos tanulmányok tárgyává téve az eddigi történelem is megerősítene. Így járt el az a római jogra s a kontinentális jogfejlődés két évezredének újragondolására koncentráló (s történetesen skót amerikaiként munkálkodó) összehasonlító jogtörténész, aki az ókortól kezdve a jog mindenkori élő dokumentumaiból és ezek közt is elsősorban a bírósági gyakorlat feljegyzéseinek elemzéséből próbálta meg kibányászni a római jogtól kezdve egyes

¹⁴¹ A kérdés széles körű nemzetközi irodalmán túl ld. mindenekelőtt Pokol Béla tollából *A jurisztokratikus állam* (Budapest: Dialóg Campus 2017) 159 és *Európai jurisztokrácia* Az Európai Unió jurisztokratikus szerkezetének kérdései (Budapest: Dialóg Campus 2019) 190, valamint a problematika konferenciaanyagként *A jog többértékűsége* szerk. Tóth J. Zoltán (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara 2020) 254 (Acta Caroliensia Conventorum Scientiarum Iuridico-Politicarum XXX).

¹⁴² Korai feltárásként ld. Robert H. Bork *Slouching towards Gomorrah* Modern Liberalism and American Decline (New York: Regan Books 1996) xiv + 382.

¹⁴³ Ld. pl. a Varga Csaba 'Eszményből bálvány? A jogállamiság és színeváltozásai' in *Jog és politika határán* Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után, szerk. Gárdos-Orosz Fruzsina – Sente Zoltán (Budapest: HVG-Orac 2015) <https://bit.ly/3scGjZH>, 261–282 körében feldolgozott irodalmat.

¹⁴⁴ Roberts-Wray 'The Adaptation of Imported Law in Africa' (1960).

¹⁴⁵ MARGARET TATCHER miniszterelnöksége idején például maga a lordkancellár jegyezte meg, hogy: „A Parlament és különösen az Alsóház már régen nem gondolja, hogy hatékony törvényhozás lenne a fő feladata.” Lord Hailsham 'Obstacles to Law Reform' *Current Legal Problems* 34 (1981) 1, 279–290, 286–287 („Parliament in general and the House of Commons in particular have long since ceased to believe that its main business is to act as an efficient legislature.”).

korok üzenetét, s ennek eredményeként éppen fordítva írta le a dolgok alakulását. Szerinte ugyanis ez az állítólagos *törvényi elsőség csupán látszólagos*, s nem több, mint túlcicomázott önfény, hiszen szerinte sem a római, sem az angol, sőt a mintegy hétszáz éven át Európát uraló recipiált jog sem törvényhozáson nyugodott; a törvényhozási termékek zöme bár történelmileg tartós, de mozdulatlan statikumnak bizonyult; és mivel bármiféle változásnak ellenállt, alkalmazkodását ezért csakis és legfeljebb jogtudósi-jogalkalmazói (újra)értelmezése biztosíthatta; változtatást igénylő sürgetésekre a történelmi törvényhozó gyakran évszázadokon át nem válaszolt; s általánosításában – megítélése szerint – még a legnagyobb törvényhozási alkotások is merő absztraktumok voltak anélkül, hogy bármiféle, az adott helyre és korra szabottan specifikus politikai, gazdasági vagy szociális üzenetet hordoztak volna; és végül, mint évezredek tanulságaként levonja, a törvényhozó túlnyomórészt inkább elutasította vagy elodázta, semmint felvállalta a jogban keresztülviendő, mert a társadalomban immár forrongó aktualitásúvá lett, jogtechnikai értelemben forradalmi változásokat.¹⁴⁶ Ugyanis – konkludált végezetül a szerző –:

„A tömeges törvényhozás önmagában kimagaslóan politikai cselekvés, de a törvényhozó fő célja leginkább mégis az, hogy a jogot világosabbá tegye, az államon belül érvényesülő jogi szabályozást egységesítse, a jog korszerűsítésével az állam korszerűsítését támogassa, s végül, hogy a jogot könnyebben elérhetővé tegye. Ez azonban messze áll minden olyan céltól, mely a 'legmegfelelőbbé' tehetné a jogot a társadalomban.”¹⁴⁷

¹⁴⁶ És valóban, pusztán két példával élve, a *Code civil* egész keletkezéstörténete (benne JEAN JACQUES RÉGIS DE CAMBACÉRÈS reformjavaslatának visszautasításával) és JEREMY BENTHAM megbuktatása kodifikátori szándékában erre csattanós példa. Vö. Varga *A kodifikáció mint társadalmi–történelmi jelenség* (2002), V. fejj. 2. pont, ill. VI. fejj. 2. pont.

¹⁴⁷ Alan Watson 'Legal Evolution and Legislation' *Brigham Young University Law Review* (1987) 2, 353–380, idézet 366, s vonja le így végkövetkeztetését (372 és 379): „Abban semmi meglepő nincs, hogy törvénnyel valóban promulgálható jogi változás, akár át-ütő is. Csupán annak mértéke meglepő, hogy mennyire nem találkozunk ilyen változással.” S „noha lehetősége szerint a törvényhozás lehetne a jogváltoztatás leginkább radikális módja és olykor tényleg radikális, sőt forradalmi változást idéz elő, a nyugati világ törvényhozásának története mégis azt bizonyítja, hogy e lehetőségnek a valóra váltásában mindazonáltal kudarcot vallott.” (longevity / message / „Massive legislation is itself a highly political act, but the legislator's main purpose may be to make the law clearer, to unify the legal rules within the state, to modernize the law in order to help modernize the state, or to make the law more readily available. Such aims, however, may fall far short of seeking the rules 'most suitable' for the society.” / „It is not surprising that legal change, indeed even drastic change, can be promulgated by statute. The surprising thing is the extent to which change does not occur.” / „though legislation potentially can be the most radical mode of changing law, and though it does at times make radical, even revolutionary, changes in law, the history of legislation's role in the western world demonstrates its failure to live up to that potential.”) Watson jogváltozás-megközelítésének értékelésére ld. még

Mindezen megfontolásokkal és fejleményekkel összevetve a leginkább meglepő mégis az, hogy a törvényhozásszerű jogalkotás ma szinte a világon éppen robbanásszerű növekedést mutat. Csak éppen nem egykori grandiozitásában, amit a valahai nagy úgynevezett igazságügyi törvényeknél megszokhattunk, hanem napjainkra az állami szabályozó beavatkozás mintegy mindennapos instrumentumaivá lezüllyötte.¹⁴⁸ Aminek lehetnek hatalomtechnikai okai – amint ezt a mindenkori ellenzék akár nálunk is előszeretettel feltételezi –, de jobbra alapvetően a jog általános technicizálódása jegyeként történik ez, aminek erőteljes ösztönzője lehetett egyfelől a jogi normatívumok számítógépes nyilvántartása és rendezése, majd az elektronikus kormányzásra történő átállás, másfelől viszont fűkek beépítésének igénye a normatívumkeletkeztető eljárásokba, így a *checks & balances* beiktatása a törvényhozási folyamatba, és a mai *Zeitgeist*tel egyezően egyszerűen a garanciák növekvő halmozása.

Ami az eredményt illeti, hadd álljon itt néhány példa a Gazdasági és Fejlesztési Együttműködési Szervezet negyed évszázaddal ezelőtti felméréséből¹⁴⁹ – amely ugyanakkor nem szól a jogforrások sokaság kaotikumának legfőbb tényezőjeként arról, hogy az érvényes normatívumtömegnek több mint háromnegyede közösségi jog, ráadásul egy olyan Európai Közösségé, amelynek elsődleges gondja önmaga mint reprezentativitás és politikai felelősség nélküli testületkonglomerátum elsőbbsége és önbiztosítása¹⁵⁰ –: nos, a normatív szövegterjedelem az Egyesült Királyságban a társasági jog körében az utolsó két évtizedben hétszeresére, az Egyesült Államokban a szövetségi törvénydömping (*Federal Code*) három évtized alatt hatszorosára, míg a finnknél éppen duplájára alig négy év során emelkedett. Dél-amerikai adatok szerint míg a XIX–XX. század fordulóján negyvennégy év kellett ötezer új törvény felgyülemeléséhez, az első világháborúba torkolló időkben már csak kilenc év szükségeltetett ehhez, miközben a számba vett idők utolsó két évtizede egymaga máris kilencezer törvényt termelt.¹⁵¹

Érdekes módon éppen az úgynevezett törvénytudomány nem foglalkozik saját előfeltevéseivel. Egyébként elismerendő alaposságú monográfiáiban megelé-

George Mousourakis 'Conceptualizing Legal Change: A Comparative Law Approach' *Acta Juridica Hungarica* 48 (2007) 3, 259–280.

¹⁴⁸ Vö. pl. Philip K. Howard tollából *Life without Lawyers* Liberating Americans from too much Law (New York: W. W. Norton & Co. 2009) 221 és *The Rule of Nobody* Saving America from Dead Laws and Broken Government (New York: W. W. Norton & Company 2014) x + 244.

¹⁴⁹ OECD 'Regulatory Management and Reform in OECD Countries: Major Conclusions' in *Note by the Secretariat of Public Management Committee* (7th Session of the Committee) (Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development 1993).

¹⁵⁰ Luigi Ferrajoli 'The Past and the Future of the Rule of Law' in *The Rule of Law* History, Theory and Criticism, (ed.) Pietro Costa – Danilo Zolo (Dordrecht: Springer 2007), 323–352 (Law and Philosophy Library 80), 336–340.

¹⁵¹ Carlos E. Alchourrón – Eugenio Bulygin *Análisis lógico y derecho* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales 1993) xxxvi + 625 (Derecho y justicia 24), 410.

gedni látszik például annak futó rögzítésével, hogy ma már a jogilag szervezett állam nem egyszerűen a társadalmi lét kereteit biztosítja, hanem magát a társadalmat vezeti, s amennyiben a társadalmon belüli összekötő kapocs szerepét immár a jog biztosítja, úgy ez az az ár, amelyet fizetnünk kell egy fejlett társadalomban való életért.¹⁵²

Függetlenül azonban attól, hogy a fenti indokolt vélemény igazolható-e vagy sem, kétségkívül találkozunk olyan további jegyekkel, nevezetesen a törvényhozás erodálódásával s ennek során maga a törvény egykori grandiozitásának ma világszerte mindennapos instrumentummá lealacsonyodásával, amelyek szintén továbbgondolásra készíthetnek. Egy efféle átállítódásnak vagy éppen leépülésnek természetesen lehetnek közvetlenül hatalomgyakorlási okai, a kritikai irodalom tanúsága szerint egészében mindazonáltal mindenekelőtt a joguralomtól megköveteltnak hitt túlszabályozási igény és garanciahalmozás kényszeríti ki, olykor még a *checks & balances* mindenhol érvényesítendő megfontolásaitól és többleteljárásaitól, netán kompromisszumokba bukó irányvesztésétől súlyosbítottan. Úgyszintén hasonló irányban hat a jog általános technicizálódása, amely az informatikai eszközök és látásmód növekvő szerepjátékát s különösen az e-kormányzás előretörését biztosította szerte a világon.¹⁵³

1.3.3. Bírói jogfejlesztés

Másodikként, bár kiegészítő s adott kereten belül jobbára finomító jelleggel, az értelmezéssel/átértelmezéssel elért bírói jogfejlesztés mindazonáltal a jogváltás másik alapága.

Nos, példáért ismét az ezt jogfejlesztése alapjává tevő honába, az *angol–amerikai jogvilághoz* visszatérve, a bíraskodás jogfejlesztő mellékhatásáról némileg kronologikus rendben az alábbi kép formálódik ki:

- Két évszázada mondta ki az amerikai jogtörténet egyik leghíresebb döntése, hogy: „A bírói ágazatnak hangsúlyosan feladata, sőt kötelessége megmondani, hogy mi a jog. Akik szabályt alkalmaznak egyes esetekre, szükségképpen ki kell bontaniuk s értelmezniük azt. És ha két törvény ütközik egymással, mindkettő alkalmazásának területét és módját a bíróságoknak kell eldönteniük.”¹⁵⁴

¹⁵² Virgilio Zapatero Gómez *The Art of Legislating* (El arte de legislar [Thomson-Aranzandi 2009]) (Cham: Springer 2019) xiv + 228 (Legisprudence Library 6), 18–19, ill. 21 („direction of the society itself” / „Because legal norms are the connective tissue, the price we pay for living in a developed society.”).

¹⁵³ Áttekintésként ld. pl. Zöldi Zsolt 'Jog és jogtudomány a Big Data korában' *Állam- és Jogtudomány* 58 (2017) 1, 95–114, ill. 'e-government', <https://bit.ly/3MplDWv>.

¹⁵⁴ Chief Justice Marshall in *Marbury v. Madison* 5 U.S. (1 Cranch) 163 (1803) <https://bit.ly/3KFz4Qj> („It is emphatically the province and duty of the judicial department to say what the law is. Those who apply the rule to particular cases, must of necessity expound and interpret that rule. If two laws conflict with each other, the courts must decide on the operation of each.”).

- Egy évszázada ezt már „bírói értelmezéssel véghezvitt adaptációs folyamatnak” nevezték.¹⁵⁵
- Nem sok idő múltán kifejezetten megállapították, hogy „a bíraskodásban egy jogalkotási folyamat lezajlása nemcsak egyszerűen tény, de szükségessége egyenesen olyan, mint a törvényhozási folyamaté”. Ráadásul a bírói döntés tekintélyes szabadságfokkal rendelkezik, hiszen arra mindig van módja a bírónak, hogy esetét bármely elv alól kivétel gyanánt kivonhassa,¹⁵⁶ sőt, habár messzemenően nem tetszőlegesen, de mindazonáltal sokféle indokkal, módon és formában magát a szabálykövetést is megtagadhatta.¹⁵⁷
- S a mához elérkezve, bár a bírói gyakorlat átfogó kreativitását¹⁵⁸ szépitő módon gyakran alkalmi korrekcióként tartják számon, valójában a jogképzési folyamat egyik alapvető alkotóját látják benne;¹⁵⁹ és hogy ez mennyire elterjedt és a jog alkotása egyik módjaként olyannyira nyilvánvaló, jól mutatja, hogy a precedensszerű jogalkalmazásban rejlő *visszaható hatályosulás* megengedhetősége, kivédhetősége és/vagy alkalmi igazolhatása mára már önálló jogtudományi kutatások megvitatandó tárgya lett.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Henry Rogers Seager 'Discussion of the Adaptation of Written Constitutions to Changing Economic and Social Conditions' in »Efficient Government (October 26, 1912)« *Proceedings of the Academy of Political Science in the City of New York* 3 (January 1913) 2, 70–72, 71 („process of adaptation by judicial interpretation”).

¹⁵⁶ William Draper Lewis 'Adaptation of the Law to Changing Economic Conditions' *American Bar Association Journal* 11 (1925) 1, 11–14, 12.

¹⁵⁷ Adam Shinar 'Enabling Resistance: How Courts Facilitate Departures from the Law, and Why This May Not Be a Bad Thing' *New York University Journal of Legislation and Public Policy* 17 (2014) 4, 989–1054.

¹⁵⁸ Az Amerikai Egyesült Államokra szorítkozva elemzi ezt Adam M. Samaha 'On the Problem of Legal Change' *Georgetown Law Journal* 103 (November 2014) 1, 97–156.

¹⁵⁹ Paul Dolan 'Social Responsiveness of State Courts' *University of Pittsburgh Law Review* 11 (Winter 1950) 2, 250–255, 253.

¹⁶⁰ Jill E. Fisch 'Retroactivity and Legal Change: An Equilibrium Approach' *Harvard Law Review* 110 (March 1997) 5, 1055–1123, 1123 következtetése szerint: „bizonytalan egyensúly esetén a visszaható hatályú bírói döntések legitimitását illető előérzetünk beigazolóódik, mert-hogy a visszaható jogalkotás alkalmas és hatékony eszköz a szabályozási környezet tisztázására, javítására és járulékos igazítására. Szilárd egyensúlynál azonban a jogváltozás jelentős költséget hárít a változásnak kitett egyénekre s a jogrendszer egészére egyaránt” (preenactment effect / „in the context of an unstable equilibrium our intuitions about the legitimacy of retroactivity are justified, and retroactive lawmaking is an appropriate and efficient means of clarifying, correcting, and incrementally adjusting the regulatory climate. In a stable equilibrium, however, legal change imposes considerable costs on individuals subject to the change and on the legal system as a whole.”). Egyes jogi kultúrákat a retroaktivitás elfogadhatósága tekintetében elemzi Varga Csaba 'Nehézségek az alkotmányos átmenetben: Belső ellentmondások az elévülhetlenség és elévülhetlenség törvényi megerősítésében' *Iustum Aequum Salutare* 7 (2011) 4, 9–18 <https://bit.ly/39CKlnR>.

Gyakran stílusjegyeként szerepel, hogy mint úgymond jellegzetesen *angol* megoldás, „forradalmasítja a tartalmat, miközben fenntartja szigorú tiszteletét a forma iránt”.¹⁶¹ S míg a *germán* típusú bírói döntéshozatal absztraktumokkal operál, ami nem tud elébe menni semmiféle mélyebb változásokat célzó ösztönzésnek, a lassú léptekkel előrehaladó *angol* joggyakorlat, mely ha nem is rohammal, de biztosan és tömegesen halad előre, számottevően több eséllyel rendelkezik arra, hogy akár lényeges irányváltások alapját megvethesse.¹⁶² Bizalom hatja át, a bírói kézbe helyezett jog sikeres évszázadainak hagyománnyá szervesülése, annak mindenkor visszaigazolódó tudata, hogy „amikor új probléma vetődik fel, e rendszerben mindig adódik megoldás, hiszen ezt a rendszer természete diktálja”.¹⁶³ Az, hogy a jog bár *lebeg*, de mindig és mindenütt lebeg belőle legalább annyi, amennyi elegendő e képződményben. Fontos kiegészítés mindehhez, hogy a törvényhozásszerű jogalkotáshoz hasonlatosan a bírói jogfejlesztésben szintén megvalósulhat reszponzivitás és participáció egyaránt. Ez persze nyilvánvalóan a maga módján, úgy történik, hogy ezek kölcsönös mélysége, aránya és egyensúlya óhatatlanul mindvégig kényes kérdés marad.¹⁶⁴

Az angol–amerikai precedensrendszerben azonban mindenképpen mindvégig fennmarad egy kínosan megválaszolatlan, sőt egyenesen megválaszolatatlannak tetsző kérdés: előnye vagy hátránya-e az egész döntéshozatali folyamatban mindazonáltal makacsul ott rejlő és maradó *bizonytalanság*? Avagy ellenirányú sarkítottsággal kifejezve: azt, hogy számos kétely és kritika ellenére a precedensrendszer nemcsak tovább él, de egyenesen az angol–amerikai berendezkedés egyik változatlan alapkövét alkotja, vajon esetleg és végső soron nem éppen a benne rejlő meghatározatlanságok biztosítják?

¹⁶¹ A. K. R. Kiralfy 'The Adaptation of Legal Institutions to New Uses' *University of New Brunswick Law Journal* 14 (1964), 21–34, 21 szerint „ahol más társadalmak állandó forradalmi változáson mennek át, az angol a forma szigorú tiszteletét megtartva a tartalmat forradalmasítja, összehangba hozva ezzel a nemzeti jellemet egyaránt meghatározó makacs konzervativizmust a hangos radikalizmussal” („where other societies undergo constant revolutionary change the English revolutionise the content while maintaining strict respect for the form, thus harmonising the tenacious conservatism and vocal radicalism which mark the national character”). Ami a kontinentális és az angolszász jogvilág legújabb kori eltérő csapásirányaira nézve valóban jellemző, közös gyökerükben azonban ismert technika, hiszen a római jog is az abban való jártassággal tűnt ki, hogy a forma megtartásával módosított a tartalom. J. A. C. Thomas *Textbook of Roman Law* (Amsterdam: North Holland 1976) xix + 562, 5–6 („the ability to retain the form while modifying the substance”).

¹⁶² Martina Künneke *Tradition and Change in Administrative Law An Anglo–German Comparison* (Berlin, etc.: Springer Verlag 2007) xii + 266.

¹⁶³ Általános ügyvédi vélekedésként idézi Alan Watson *Sources of Law, Legal Change, and Ambiguity* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1984) xviii + 164, 106 („When a new problem emerges, in a common law system [...] a solution is always found—that is the nature of the system.”).

¹⁶⁴ Melvin Aron Eisenberg 'Participation, Responsiveness, and the Consultative Process: An Essay for Lon Fuller' *Harvard Law Review* 92 (December 1978) 2, 410–432, 431 és 432.

Merthogy a tudományosnak mondott irodalomban jórészt úgyszintén csupán – bár zavarba ejtő változatosságban – szép szavakkal találkozhatunk arról, hogy voltaképpen mi is az, ami kötelező bennük. Talán példaadásuk meggyőző ereje? Vagy netalán valami más? És a kétkedés folytatódik, most már a saját határai felől közelítve: végtére is, pontosan mikor van (vagy nincs) helye a megkülönböztetés [*distinguishing*] aktusához folyamodásnak? És mikor tekinthető relevánsnak egy hasonlóság [*relevant similarity*], hogy analógiához folyamodhassék a bíró? Talán már azt is a *common law*-kultúra hagyományának kell betudnunk, hogy végkövetkeztetésként sincs egyéb, mint hallgatás, már a kezdetektől fogva, avagy annak summázatszerű megállapítása, hogy az, ami voltaképpen jog, csak valahol ott lebeg [*float*] a *common law* tengerében.¹⁶⁵ És marad a puszta tény, hogy már a precedensrendszer kialakulásának kezdeteitől indulva sem bukkanhatna másra a bűvárló, mint vagy merő leírásokra, netán idealizált körképre, esetleg pusztán teoretikus rekonstrukciókra. S ezek tömege vagy egyvelege nem más, mint variáció egyetlen témára. Változatok, úgyszólván improvizációk, melyekben mindenki mást mond ugyan, ám ez éppen nem zavarja a *hagyomány* továbbélését. Amely talán pontosan azért olyan elpusztíthatatlanul erős, mert *megíratlan*, és így *együtt tud haladni a mindenkori korral*. És ezért, mindezeknek s a belé vetett, évszázadok óta megtapasztalt társadalmi bizalomtól¹⁶⁶ és a társadalmi integritás tényétől megerősítetten is élő folytonosságában a karaván biztonsággal mégis tovahalad.¹⁶⁷

1.4. Informális jogváltoztatás

Eddigi fejtegetéseinkből valamelyest vissza kell lépünk most, hogy alapkérdésünk egy új oldalról is megvilágításra kerülhessen. Hiszen az, amit informális jogváltoztatásnak mondunk, a jogról való gondolkodásunknak egy teljességgel eltérő – nem pozitivista-normativista, hanem *hermeneutikus* – kultúrájában gondolható egyáltalán.

¹⁶⁵ H. Patrick Glenn *Legal Traditions of the World Sustainable Diversity in Law* (Oxford & New York: Oxford University Press 2000), 219.

¹⁶⁶ A jog társadalomelméleti háttérében kevésbé feltárt, de a szocialitásban s integritásában *sine qua non* fontosságú vonatkozásként ld. Francis Fukuyama *Trust The Social Virtues and the Creation of Prosperity* (New York: Free Press 1995) xv + 457 (magyar fordításban *Bizalom A társadalmi erények és a jólét megteremtése* [Budapest: Európa 2007] 615) és kiegészítő jelenségeként George P. Fletcher *Loyalty An Essay on the Morality of Relationships* (New York: Oxford University Press 1993) xii + 211.

¹⁶⁷ George Raitt 'Insights for Legal Reasoning from Studies of Literary Adaptation and Intertextuality' *Deakin Law Review* 18 (2013) 1, 191–206, 194–195 és 213–204.

Nos, a jogról való gondolkodásunk egyik ősi formája¹⁶⁸ az, amit ma *pozitivistának* vagy *normativistának* mondunk. Ez a jog nevében elibénk tárt termékre koncentrált, arra a szövegszerű nyelvi megjelenítésre, amely nemcsak egyszerűen magában foglalja, de egyenesen *megtestesíti* a jogot.¹⁶⁹ E megközelítésben akár törvénykönyv, megfelelően kibocsátott szabály vagy eseti döntések halma is, ezeknek a korpusza a jog. A megismerés számára rövidre zártan kész forma ez, amellyel – esetünkben kötelező – eszközként operál majd mind a tudatos jogkövető s mind a hivatásos jogalkalmazó. Emellett azonban – akár jelenidejűen, akár (de feltehetően) korszakokkal később – kifejlődött egy teljességgel más, a *hermeneutikus* gondolkodásmód kultúrájában gyökerező változata is. Ha az előbbiben az ismeretelméletre hajazó megközelítést érzékeltünk, úgy ez utóbbiban inkább lételméletre lelünk. Ez a szöveg adottságán túlmenve annak értelmezettségére koncentrált, arra a megértettségére, amely a szövegből táplálkozik, s így végső soron arra a tudattartalomra, amellyel a jog a jogkövetőben vagy jogalkalmazóban megjelenik. Vagyis arra, ami voltaképpen hat, ami befolyást gyakorol. És nyilvánvaló, hogy a szövegcentrikussággal szemben a hermeneutikus megközelítés társa az is, ami a jog *szociológiai* vizsgálatából

¹⁶⁸ Mai vélekedéseink a kultúranropológia sugallatát követik, mely szerint a szokássá alakuló társadalmi gyakorlatban jelenhetett meg olyasmi, amit gyökérszerű képződményként már jognak nevezhetünk. Ennek pedig technikai eljárásmódként alakulhatott az, amit műveiben MICHEL VILLEY bármely normatív előkép és lehetséges hivatkozás szabad felhasználása, tehát pusztán kiindulás és/vagy eljárási irányokba történő becsatornázás merő lehetőségeként *dikaion*-jognak nevezett – vö. Varga *A jogi gondolkodás...* (2014), 2.1.2.1. pont –, mindenekelőtt romanistaként és mindenekelőtt azért, hogy benne az önmagában is saját történelmi alakulása folyamán a joggal élés széles spektrumát felvonultató és kipróbáló római jog előzményét érzékeltesse. Ebből ágazhatott el és növekedhetett eltérő jogélési formákká az, amit legújabban például Jany János *A világ jogrendszerei* Civilizációelmélet és jogtudomány (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó 2021) 352 úgyszólván egész civilizációtörténetünket felölelő tipizálásában legiszlatív, interpretív és konszenzuális jogi rendszer lehetőségeként nevesített. Ezekből ágazhatott ki s vált egyik – a mi kontinensünkön uralkodóvá lett – formává a jog pozitíválása, amire reakcióként annak oldása, majd egyszerűen valós természete, tényleges működés módja feltárásaként a hermeneutikum kiiktathatatlan jelenlétének felismerése megszületett.

¹⁶⁹ A magyar kifejezésben tökéletesen benne rejlik az eredeti értelem: *valamit testté tenni* vagy *to give a bodily form to; incarnate* (<https://bit.ly/3LYaPyB>). Mindazonáltal a magyar szó már jobbra képes használatú – „*Vmely elvont dolgot, eszményt, eszmét, fogalmat, tulajdonságot*” érzékelhetővé tesz, esetleg testi formában jelenít meg vagy „*Vmely eszme, tulajdonság*” érzékelhető formában jelentkezik vkiben, vmiben; *testet ölt, megvalósul* (<https://bit.ly/3scHQip>, ill. <https://bit.ly/3kFUH8C>) –, s már nemigen utal arra, hogy a *state of being embodied* <https://bit.ly/3MJvx4U> esetében a *test* és az, ami benne *testet ölt*, logikai terjedelmében egybeesik. Márpedig a jognál erről van szó. Ezt hangsúlyozza mindenekelőtt a kontinentális és az angolszász jog gondolkodás- és eljárásmódja e gyökeresen eltérő mivoltának megvilágítására Varga Csaba 'Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága' in *Regula iuris* Szabály és/vagy norma a jogelméletben (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga) szerk. Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor Kiadó 2004), 23–30 (Prudentia Iuris 22) (<https://bit.ly/39FpksR>, 147–157).

derült ki: a *positives Recht* tartományától megkülönböztetetten a *lebendes Recht* [élő jog] fellelése, a *law in books* mellé a *law in action* állítása.¹⁷⁰

Jog? És változása? Melyben a jog adaptálódik és/vagy asszimilálódik a változó körülményekhez? Avagy jog és környezetének a szimbiózisa? Nos, szavaink, egész nyelvhasználatunk ősiségunktől máig egy „tudatunktól függetlenül létező objektív valóság” háttérének és tudatunkban mintegy reflexszerű visszatükröződhetőségének az előfeltételszerű vélelmét¹⁷¹ hordozza. Pedig kifejezéseink eleve figuratívak, *szimbolikusak*. S mert annyit teszünk csupán, hogy mondunk vagy írunk, de ezzel egyszersmind való világbeli történeteket gondolatilag reprezentálunk vagy reprodukálunk, nos, kifejezéseink így a tudottnak vélt tárgyra alkalmazva egyúttal *fikciósak* is. Hiszen fikciós az egész gondolkodásunk.¹⁷²

Már maga a jog azonossága, valahai és jelen formáinak változatossága sem kizárólag valamely megnevezendő tárgy általi meghatározódásról, hanem a *megnevezés* iránti szükségről s emberi céljáról is szól.

Például az ősi jog akkor is, ha olykor kimondták, s netalán le is írták, és könnyebb azonosíthatóságának, további kiterjeszthetőségének, szállíthatóságának biztosítására esetleg már egyszerűen e leírásra redukáltan azonosították,¹⁷³

¹⁷⁰ Ha nem is a szó, de Eugen Ehrlich háttérelmélete már nagy műve – *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (München–Leipzig: Duncker & Humblot 1913) 409 – előtt megszületett *Die Tatsachen des Gewohnheitsrechts* (Leipzig–Wien: Franz Deuticke 1907) 42 Czernowitz-beli rektori beköszöntőjében; s kész alakot nyert Roscoe Pound 'Law in Books and Law in Action' *American Law Review* 44 (1910) 1, 12–36 programadásában.

¹⁷¹ Ezt MARXTól és ENGELStől származtatott sugallatok nyomán V. I. Lenin *Materializmus és empiriokriticismus* Kritikai megjegyzések egy reakciós filozófiáról (1909) ford. Czöbel Ernő (Budapest: Szikra 1948) 396 építette dogmává.

¹⁷² Nyugati kultúránkban két hatalmas klasszikus, a jog kérdéseit is felvető életmű vallotta magát a nyelvet és vele együtt egész emberi gondolkodásunkat eleve és szükségképpen fikciónak. Egyfelől Jeremy Bentham 'A Fragment on Ontology' in *Works* VIII, (ed.) J. Bowring (Edinburgh: William Tait 1843) <https://bit.ly/3kBIbVU>, 199 immár olyan általánosított megfogalmazásban, hogy „semmiről, ami értelmünkben rejlik vagy munkál, nem beszélhetünk (s legalább annyira nem gondolhatunk) másként, mint olyasmiről, ami fikció módjára történik” („Of nothing [...] that has place, or passes in our mind, can we speak, or so much as think, otherwise than in the way of fiction.”) –, másfelől Hans Vaihinger *Die Philosophie des als ob* System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus (Berlin: Reuther & Reichard 1911) xxxv + 804 pontosan e kifejtésnek szentelt alapműve. A jogi fikciótanra szűkítve ld. még Varga Csaba 'Presumption and Fiction, Or the Gift of Legal Technicalities' *Pázmány Law Review* 6 (2018) 105–130 <https://bit.ly/38ShZFT>.

¹⁷³ A jogtörténetben e motívum a kezdetektől jelen van, például Hammurápi törvényoszlopától (Kr. e. XVIII–XVII. század) kezdve, melynek diorit példányai követték a birodalom terjedését, egészen történetesen a brit jogkodifikációs vitáig, amikor is egyfelől saját honukban megóvták az egyedi bírói döntésekben rejtőző *common law*-matériájukat a törvénykönyvben rögzítéstől, mégis és másfelől a XIX. század folyamán didaktikus-rendszeres formába kellett hozni belőle mindazt, amit Indiában érvényesíteni akartak, hogy egyáltalán exportálhassák. Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (1979) 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439, <https://bit.ly/3yd7gJR>, II. fejr. 1. pont és VI. fejr. 3. pont.

a hatalom és a hatalmas által gyakorolt erőszak tényeiben rejtett – és ha ezzel szemben történetesen egy másik jogérzet ágaskodott, úgy ez utóbbi esetleg csupán csak megvallóinak a szívében lakozhatott, mint például Antigonénál, aki emberi empátiáját Kreón rendközpontúságával ütköztette.¹⁷⁴ Előfordulhatott, hogy a jog az ismeretlenségben lebegett, a nyers hatalomtól megfélemlítettség tényében és ezzel az önkény bármikori lehetőségében, mint eredetmítosza¹⁷⁵ szerint például a *XII táblás törvény* előtti Rómában a plebejusoknak a patriciusokkal szemben tehetetlenül kiszolgáltatott állapotában. Ám ha már egyszer leírták, úgy cipelhették akár egyre tovább – mint ezt az imént HAMMURÁPI passzusokkal kifaragott sztéléinek Mezopotámia új hódítású területeire cipelésében láthattuk –, ám az ősi jogról való alapvető tudatlanságunkban azt is érdemes végiggondolnunk, hogy ez az úgynevezett kódex (is) egy isteni rendelésű evilági hatalom ottlétének emlékeztetője lehetett inkább, semmint szoros értelemben vett szabály¹⁷⁶ – hiszen emlékezzünk csak arra, hogy a voltaképpen rendezés (legeklatásabb példaként az ökör öklelte kár megtérítésének módját véve) lényegében függetlenül birodalmaktól, népektől és alávetettségektől, ugyanaz volt az egykori termékeny félhold területéről kisugárzó csaknem kontinensnyi, számos jogi rezsimet ismerő hatalmas térségben.¹⁷⁷

A mai ókortörténeti kutatásoknak a mai megnevezéseket és tárgyasításokat gyermeketlenül a múltba visszavetítő örök s úgyszólván feloldhatatlan dilemmája, hogy voltaképpen nem tudjuk, legfeljebb feltételezésekkel élhetünk arra nézve, hogy e jogobjektívációknak mi volt – mi lehetett – a tényleges státusuk vagy funkciójuk egyáltalán. Reifikált *Gesetz-buch*, vagyis jogot megtestesítő korpusz, avagy pusztán *memento*, azaz emlékeztető – akár pontosabb visszaidézésre, akár a közösségbe újonnan belépők vagy leendő jogalkalmazók tanítására, akár

¹⁷⁴ Vö. Varga Csaba 'Irodalom? Jogbölcselet?' *Magyar Napló* 19 (2007) 8, 17–22 (<https://bit.ly/3MPOLWJ>, 131).

¹⁷⁵ Titus Livius *A római nép története a város alapításától* (Rerum Romanorum ab Urbe condita libri) ford. Kis Ferencné, I–IV (Budapest: Európa 1963), (III, 9–57) 186–251.

¹⁷⁶ Varga Csaba 'Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában [Utószó a második kiadás-hoz]' in Varga *A kodifikáció...*, 379–403 és különösen 394, valamint jelen kötetben. Magára a szövegre ld. *The Babylonian Laws* (ed.) G. R. Driver – John C. Miles, I–II (Oxford: Clarendon Press 1952–1955) (Ancient Codes and Laws of the Near East) és *The Complete Code of Hammurabi* English & Akkadian, (ed.) H.-Dieter Viel, 1–2 (München: LINCOM Europa 2005) 799.

¹⁷⁷ A. Van Selms 'The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law' *Archiv Orientalni* 18 (1950) 4, 321–330; Reuven Yaron 'The Goring Ox in Near Eastern Laws' *Israel Law Review* 1 (1966) 3, 396–406; J. J. Finkelstein 'The Ox that Gored' ('The Goring Ox' *Temple Law Quarterly* 46 [1973] 2, 169–290) *Transactions of the American Philosophical Society* 71 (1981) 2, 1–89; Bernard S. Jackson 'The Goring Ox again' *Journal of Juristic Papyrology* 18 (1974) 1, 55–93 párhuzamos bemutatásainak összefogásával in Alan Watson *Legal Transplants An Approach to Comparative Law* (Charlottesville: University Press of Virginia 1974) xiv + 106 (Virginia Legal Studies).

a pusztá leírásra, hogy vitázhassanak felette, végül akár egyszerűen azért, hogy közösségi egységeket ünnepélyesen kinyilváníthassák.¹⁷⁸

CICERÓék még ritmikusan, versikékbe foglaltan skandálták ama *tizenkét tábla* tartalmát. Közel egy évezreddel később az angol vívmány *Magna Cartát* évente a nagyhéten minden templomban kifüggesztették, íghirdetésszerűen felolvasták istentiszteletkor¹⁷⁹ – csakúgy, mint ahogyan a LUTHERi pontokat hasonló visszatéréssel szögezték ki templomkapuikra *pro memoria* gyanánt. Ez volt vajon a jog? Vagy inkább az ember tudatosságába vagy – irodalmiasabban kifejezve – a szívébe vésésnek az útja?

Nos, a *hermeneutika*, miközben felismerése ősi időkig visszavezethető, módszertanként mégis újkori Biblia-kutató lelemény, csak mert Isten mindössze egyszer, akkor és ott szólott. És mert másfél évezred vitái, kontroverziái, leggyakrabban véresen zajló értelem- és jelentéskihámozásai után a szent szövegekből még mindig valamiféle többletmondanivaló – az Úrtól talán még elleshető további vagy mögöttes üzenet – kinyerését remélték, ha és amennyiben még sikerülne újabb és újabb módszerességgel újraértelmezniük eddig rejtőzködőnek, ám feltárhatónak vélt rétegeit.

A hermeneutika látásmódjának hála, egyre inkább tudatosult, hogy hiába van előttünk szöveg-tárgy, üzenete megfejtésekor valójában nem más, mint *két alany* van jelen: a *jel*, melyről véljük, hogy *szól hozzánk*, és *magunk*, akik *szólítjuk* azt – és addig tart e játék (melynek lényünk, létünk értelmessége és nemessége, isteni képmás voltunkkal való hiteles azonosságunk a tétje), ameddig (mert egy bizonyos pontig tudunk csak így eljutni, és nem tovább) meg nem nyugszunk, legalábbis következő jelentésmegfejtési kísérletünk mindenkor újrainduló elkezdéséig.

S ez a hermeneutika, mely genezisében a Biblia kutatását helyezte új alapokra, ma minden szövegelemzés, bármiféle közlés értelmezhetőségének a keretét és szemléletmódját adja, a köznyelv mindennapiságától a szépirodalom termékein át a jogig. Különösen a jogig – s ezt hangsúlyoznunk kell itt –, mert klaszszikus kontinentális alakulásában a törvényhozói tételezésre épülő jog mutatja a legtöbb (piramidális/hierarchizált) szerkezeti és (dedukcióval élő) eljárási közösséget az isteni revelációra épített *teológiai gondolkodással*.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Varga 'Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában' (2002).

¹⁷⁹ Vö. Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* (1996/1998) jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504, <https://bit.ly/3LYcjZH>, 26–27, különösen 8. jegyzet.

¹⁸⁰ Klasszikus felismerésként ld. Julius Kraft 'Über das methodische Verhältnis der Jurisprudenz zur Theologie' *Revue internationale de la théorie du droit* (Brno) III (1928–1929) 1, 52–56 ('On the Methodical Relationship between Jurisprudence and Theology' *Law and Critique* 4 [1993] 1, 117–123), ill. Werner Krawietz 'A jog lépcsős felépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja' ('Die Lehre vom Stufenbau des Rechts – eine säkularisierte politische Theologie?' in *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen* (Hrsg.) Werner Krawietz und Helmut Schelsky = *Rechtstheorie Beiheft* 5 [1984], 255–272) *Jogtudományi Közlöny* 43 (1988) 5, 284–289.

Nos, azóta, hogy írásbeliséggel tudunk élni, kiszakítunk valamennyit magunkból, egyedül létező valónkból, hogy intellektualitásunkkal, immár annak eszközei felhasználásával rázúdulhassunk arra, és megmunkálhassuk azt, amit gondoltunk vagy mondtunk. A tudományban ezáltal az igazság – tételeink igaz, mert levezethető s így bizonyíthatónak tetsző kiválaszthatósága – lehetőségeit keressük. Az erkölcsnek a közösségi – s így egységet és egyöntetűséget feltételező – dolgaiban pedig, vagyis leginkább szembeszökően a jogban, annak elérhetőségét, hogy válaszunk a *nyilvánvalóság meggyőző erejével* rendelkezünk.

Sikerült-e elérnünk? Volt-e valaha is bizonyosság a jogban? Vagy egyáltalán jogbiztonság, mely elérhette volna beteljesedését új és új eszközeink – először a jog írásban rögzítése, majd formáiban kötött tételezése, ezután esküvel történő megerősítése, később még újrakiadmányozása és végül mindenféle további kitalált egyéb közvetítő, azaz a biztosításra közbensőként közbeiktatott további emberi lelemény – bevetésén keresztül?

Többre jutottunk-e ezáltal? Nos, igen és nem egyszerre. Hiszen az előrehaladás mindig visszatérés is. Vajon minőségi ugrás sikeredett-e egyúttal, merthogy ezáltal – ahogyan a szovjet csapatokkal hazánkba telepített dialektikus materializmus oly erőszakosan tanította – új minőségbe átcsapás jön létre?¹⁸¹ Nos, valójában csak látszat ez, dezantropomorfizáció – vélte erről már egy hazánkfia MARXIÁNUS szépíró¹⁸² is –, mert annak tárgya úgyszintén velünk kiküszöbölhetetlenül egy, hiszen velünk született és élünk végeztével velünk haló antropomorfizmusunk rejlik mögötte. Hiszen ha bármi ugrik, vele ugrunk mi magunk, ezen ugrás hordozói is.

Az ember tehát magából vesz ki, hogy önálló tárggyá tegye, mert így kíséri meg önnön magának többé, kiterjedtebbé, közösséget teremtővé, sőt egyben tudományt létrehozóvá tételezését. És közülünk az, aki e mesterségesen kiszakított, valamivé formált tárgyával immár társadalmi munkamegosztásunk folytán hivatásszerűen tud foglalatoskodni, létre is fogja hozni e teremtmény sajátos s majdan kanonizálandó kezelési módját – jogban, tudományban és bármi egyébben egyaránt.

Nos, a jogot objektívalják. Feldolgozását, bánásmódját szakaszokra bontják, funkcióként szétválasztják, szabályozásokat, feladatokat, sőt elkülönült életpályákat építenek rá, és fokozatosan, de következetesen létrejön a mi kultúránk szerinti jog és a jogrend, az ettől fogva kiterjedten tenyésző úgynevezett jogélet saját különös világa, amely immár nemcsak az önállóság igényével lép fel, de mintha tényleg már saját maga, mint egy önálló gépezet automatizmusa működni tovább, olykor – szerencsés esetben – szerves egységben a körülvevő világ

¹⁸¹ Friedrich Engels *A természet dialektikája* (1898) ford. Gáspár Endre (Budapest: Szikra 1948) 118.

¹⁸² Sinkó Ervin *Egy regény regénye* Moszkvai naplójegyzetek, 1935–1937 (1961) (Újvidék: Forum 1985) 626 (Sinkó Ervin művei).

alakulásával, de olykor éppen megmakacsolva magát, Kohlhaas Mihály-szerű küzdelembe fogva vele.¹⁸³ Önszabályozó, sőt majdhogynem önújratermelő rendszere tehát akár egy gépé, mely beépített mechanizmusa szerint működik – míg csak dühükben géprombolók vagy a társadalmat pusztító utódokként forradalmárok esetleg össze nem törnek.¹⁸⁴

Nos, megszűnt-e az ember e jog mögül? Vagy ott van változatlanul, csak éppen gépépítő mesterkezek láthatatlanná tették?

Az úgynevezett haladásban megvalósuló visszatérés csakúgy, mint az úgynevezett minőségi ugrás során saját eredeti lényünk, mely a múltból a jelenbe s így részben a jövőbe maga is vele ugrik, *az ember és mesterséges teremtményei kapcsolatában az eredendő feltételeket*, adottságokat, mint a valóságos lét természetszerűségeit, mindig és mindenféle körülmények közt *szükségszerűen újratermeli*. Mert bármiféle új eszközt, korlátozást, közvetítő pályát találunk is ki, esetünkben a jog további (és tehetetlenségünkben újból és szinte a végtelenségig újabb és újabb) szűrő és terelő intézményeinek (mint közbenső fórumoknak és eljárásoknak) közbeékelését, ezek ebben az egy tekintetben bizonyosan fognak hasonlítani az ember eredendő lényegbeli önmagához. Vagyis ahhoz a kibékíthetetlen, mert önmagában ellentmondásos kettősséghez, hogy egyfelől biztonságos előreláthatóságot s ezzel a folyamatba épített többlépcsős eljárás előzetes standardizálásával (a jog mint *patterned practice* megvalósításával) mintázottságot kíván, ugyanakkor viszont meg akarja tartani eredeti szándékát, hogy végső soron mégis az ember – és ne az általa teremtett intézményiségének személytelen automatizmusa – uralja a jogot.

¹⁸³ Vö. Varga *A jogi gondolkodás...* (2014), 116; vö. még 'Michael Kohlhaas', <https://bit.ly/38Rto8U>. Háttére feltárására ld. Heinrich von Kleist *Michael Kohlhaas* Berlin 1810, mit Kommentar von Axel Schmitt (Frankfurt am Main: Suhrkamp 2013) 242 (Suhrkamp BasisBibliothek 114) és Kurt Neheimer *Der Mann, der Michael Kohlhaas wurde* Ein historische Bericht (Düsseldorf–Köln: Diederichs 1979) 283.

¹⁸⁴ Vö. 'Ned Ludd' <https://bit.ly/38lJeCt> és 'luddizmus' <https://bit.ly/3s6V1kY>. Tűnődhetünk azon, vajon a XIX. század géprombolói nem annak kezdetleges, egyetlen dühös akcióban önmegvalósító utánczóik voltak-e csupán, amit a múltat teljességében elpusztító büntetőhadjáratok s vallásháborút idéző hódítások szándékoztak elérni, a katár kultúra késő középkori megsemmisítésétől számos kelet-ázsiai ország jogi kultúrájának MAOista szellemiségű elpusztításáig, amikor is például Kambodzsában – magam hallhattam ezt, az egykor volt jogi kultúrának a szó legszorosabb értelmében regenerálását segítő nagoyai konferenciák résztvevőjeként – ennek már írmagja (így joggal kapcsolatos épülete, könyve vagy akár szakembere) sem maradt. Vö. *Rebuilding Cambodia* Human Resources, Human Rights, and Law: Three Essays, (ed.) Frederick Z. Brown (Washington, D.C.: Johns Hopkins University The Paul H. Nitze School of Advanced International Studies Foreign Policy Institute 1993) vi + 116. S nem ilyesmi kísért-e vajon a mai feminizáló, *black lives matter* típusú mozgalmak erőszakos szárnyainak burjánzásában? Alapvetésként ugyanakkor megjegyzendő, hogy Immanuel Kant *Die Metaphysik der Sitten* (1797), *Das Staatsrecht* (Allgemeine Anmerkung von den rechtlichen Wirkungen aus der Natur des bürgerlichen Vereins, A. pont) szemében a jogtagadás maga a forradalom.

Ezért a jog forradalmi, változó tárgyszerűsítései és különféle közvetítő mechanizmusok közbensőként beépítése ellenére mindig az örök *hermeneuticum* köszön vissza tárgy és tárgyasítója viszonyában: az emberért van a jog – és nem fordítva: az ember újra és újra megszólítja hát, és *emberi hordozottságában* s működtettségében mindig újra a sajátjává, *magáévá teszi*. És amely eszközt, eljárást, kompetenciát vagy egyebet így objektiválásai és intézményépítései során beépítve történetesen közbeékel, nos, most már abban és annak útján, annak a módozatain keresztül.

Mindez pedig eleve mutatja a *jogváltozás két útját*, mely már eleve sem képzelhető másként, mint vagy a *működtetett tárgynak*, vagy a *működtető alany*nak az *aktiválásával*, tehát vagy *formális jogváltoztatással*, vagy mindenkor *napi újraértelmezések* informalizmusain keresztül.

Tárgy-e tehát bármiféle értelemben is a jog? Nyelvünk hordja. Még akkor is, ha magatartásban gyökerezik vagy visszatérő reagálásmódokban, mint az úgynevezett jogszokásnál. Hiszen a szokásnak közvetlenül személyes megtapasztalása – akár egy benne élő, akár külső megfigyelő részéről – mindig csak részleges, töredékes, némely múlt példára emlékező lehet; a többi pedig az annak elérhető (bár kimeríthetetlenül tág és akkor is csak általa tudni vélt valamikori helyzetekből a maga módján kikövetkeztetett) egészét átlátóktól átadandó, elmesélendő.¹⁸⁵

A *nyelv* pedig csalfa közeg. Mihelyt benne vagyunk, a miénk is. Ám miközben személyiségünknek és éppen adott lelkiállapotunknak a pusztán szavakkal kifejezhetetlen tartománya is belesűrűsödik abba, amit egy adott pillanat gesztusában, e kifejezhetetlen életérzés-teljességet néhány szóra redukáltan mondunk és írunk,¹⁸⁶ mégis a másikhöz (tehát mindenki máshoz, aki nyelvi közösségünkben

¹⁸⁵ Ti. a hagyomány fogalmi *sine qua non*ja, hogy korpusza nincs – csak éppen megélt jelen van, amikor azt gondolatban vagy cselekvésben éppen aktualizálták. Ebben rejlik fluiditása, tűnékenysége egyaránt. Elmult helyzeteit elemezhetjük, de ezzel legfeljebb belemerítünk a hagyomány gyökereinek tengerébe, így hát eredményünk inkább fog szólni magunkról, mint magáról a tárgyról. Pontosan úgy, mint ahogyan egy precedensrendszerben vagy ún. láncírás során sem láthatjuk meg előre, hogy egy bizonyos *A* állapotból egy majdani *B* állapot mivé s miként fejlődik. Esetleges korpusza pedig, ha és bármikor majd megszületik, tárgyként már nem maga a hagyomány lesz, hanem egy végső soron esetleges és legfeljebb példálózó kvázi tudományos rekonstrukció. Vö. Varga Csaba 'Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában' in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004) 450 (Jogfilozófiák), <https://bit.ly/3yafgIJ>, 47–66; a jog mint többektől végzett folyamatos írás hasonlatát Ronald Dworkin *Law's Empire* (Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of the Harvard University Press 1986) xiii + 470, 229 vetette fel; a zsidó jogban MAIMONIDÉSZ kudarcára, az angol jog s az ún. *Roman-Dutch law* tudatos nem kodifikálására pedig ld. Varga *A kodifikáció...* (2002) és a szokásjogság megfoghatatlanságának érzékeny jellemzésére Varga Csaba »Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója' *Iustum Aequum Salutare* 11 (2015) 3, 154–166, <https://bit.ly/386VaxX>.

¹⁸⁶ A konkrétban jelen lévő emberi gyakorlat, tehát az emberi történesekben rejő kimeríthetetlen összetettség teljességgel elérhetetlen a tudomány számára – írja Michel Villey *Réflexions*

e személyes mienknek ugyanúgy társa vagy részese) már csak e mienknek, ennek a múlt és igazából visszaidézhetetlen, de egyszer mégis volt, mert megélt életérzet-totalitásnak pusztán a töredéke jut el; ez pedig már egy bizonyos felső, immár önmagában is valamiféle absztraktumot megtestesítő réteg, amelyet a *jelentés* elvontságában szoktunk szótárakban rögzíteni. Ami tehát már maga is általánosítás terméke, tömörítvény. Márpedig e jelentések nem „vannak”, hanem más szavakkal, tehát más jelentésekkel s azok társításaival leírtak, s így viszonyba hozottak egy hatalmas szellemi-gondolati térben, mely valóságosként szintén nem létezik; hiszen mindaz, ami az élő nyelv, *kizárólag nyelvgyakorlásunkban áll fenn*, csakis a megélt kommunikációban rejtetik. S a kommunikáció, tudjuk, maga is csak része és eszköze cselekvő társadalmi létezésünknek, amelyben minden pillanatunk (még ha magunktól tervezettnek vagy akartnak gondoljuk is) valójában valamire válaszadás, hatásoknak a kölcsönhatásszerű terméke.

Objektív-e, semleges-e a nyelv? Igen is, meg nem is. Azért és addig létezhet csupán nyelv, amiért és ameddig a válaszban az „igen, objektív” állítása is benne foglaltatik. De válaszuk egyszersmind „nem, nem objektív” is, mert az értéset társadalmi gyakorlatában az ember hordozza, s ez komoly társadalmi változásokon keresztül hosszabb távokban vagy idősíkokon csakúgy, mint mindannyiunk legszemélyesebb alakulásában és formálódásában olykor esetleg egyik pillanatról a másikra, rövid távon is bizonyosan felismerhető változásokat – szűküléseket és tágulásokat, áthelyeződéseket és hangsúlyeltolódásokat – mutat.¹⁸⁷

A jogban bármi és minden: szó. Nemcsak az, amit szabálynak mondunk, hanem amit szokásként érzékelve tudatosítunk, magatartásként leírunk, intézményként (tehát magatartásban rejlő, ám számunkra lényeges s ezért kiemelendő összefüggést rejtő eljárásként, fórum gyanánt és ez utóbbi kompetenciájaként) megnevezve létrehozunk. Mert ahogy a tények sem maguktól járnak bíróságra, hanem változatos értékű tanúskodásokból kikerekedő hatósági megállapíttaságukkal,¹⁸⁸ a normák is csak kommunikáltan, emberi közvetítéssel kerülhetnek ide, a bírói/döntnöki fórum elé.

sur la philosophie du droit Les Carnets (Paris: Presses Universitaires de France 1995) 533, 364 (XVIII/11. szakasz): „la pratique qui joue dans le concret échappe au total à la science”.

¹⁸⁷ Szerkezetileg e kettősség emlékeztet arra a belső ellentmondásra, amelyről LUKÁCS ír a nyelv kapcsán: egyfelől kellően egyértelmű, hogy sikeres kommunikációt teremthessen, ámde és másfelől maradéktalan egyértelműsítése mégis kizárt, amit kizárólag a rámutatás gesztusa pótolhat. Hiszen amennyiben nem ezen belső ellentmondásban lebegne, úgy a végtelen változottságú, miközben örökké változó világ végtelen, de változó összefüggéseinek megjelenítésére képtelenné válnék. Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* II (Budapest: Magvető 1976).

¹⁸⁸ Jerome Frank *Courts on Trial* Myth and Reality in American Justice (Princeton: Princeton University Press 1949) xii + 441, 37 revelatív megállapítása volt, miszerint: „Since the actual facts of a case do not walk into court, but happened out-side the court-room, and always in the past, the task of the trial court is to reconstruct the past from what are at best second-hand reports of the facts.”

A nyelvet *referenciájával* írja le a vizsgálódás – azzal, amivel valami külső vagy belső valóságnak gondolt helyett annak jelöléseként áll. S ez lehet az, ami köztudottan van; az, ami most már azért van, mert éppen vizsgálódásunkkal feltártuk, és önálló jelölő adva néki, megneveztük; az, ami pusztán azért lehet, vagy siker esetén lesz, mert akarjuk; illetőleg az, ami nem volt eddig, de most létrehoztuk éppen azzal, hogy keretként, gondolati gyűjtőpontként vagy röviden: intézményként – feltételei meghatározását követően – elneveztük és ekként elismertettük.

Kommunikációnkkal ezáltal *virtuális világokat* mesterségesen teremtünk, melyek gondolkodásunkat immár a maguk virtuális becsatornázásaival terelik, sőt irányítják is. Hiszen olyan szövevényes *gondolati háló* jön ezzel létre, amelynek belső kapcsolatrendszerében, annak fogalmi tisztázásával, lehetséges alkalmazási mezőinek a feltérképezésével anélkül is dolgunk akadhat, hogy eközben a külvilággal, célszerű emberi gyakorlatunkban konkrét pillanatnyi felhasználással szeretnénk különösebben törődni, vagyis oly módon, hogy újabb absztraktumépítményeket emelünk e gondolati hálóba. Ideáltipikusan, a jogászságon belül például ilyen a jogtudós vagy a törvénykommentárt szerkesztő munkája.

A jogban ezek nyomán és módján jön fokról fokra létre – egymásra épülő vagy éppen a közvetlen előzményt felváltó törekvésként, avagy éppen most elhatározott és a jövőre nézve megkövetelt gyakorlati irányként vagy ideológiaként – egyebek közt az írott formák elsősege, azok hierarchizálása, dogmatikai rendszer-következetességu újrafeldolgozása, majd azon eljárási módoknak, formáknak és főként indokoknak (vagy pontosabban: igazolási lehetőségeknek¹⁸⁹) a kimunkálása, amelyek révén gondolhatóvá, következetes tömegesedése esetén pedig követendővé válhat bármilyen szűkítés vagy tágítás, átértelmezett, avagy prezumpatív vagy fikcionális jogkiterjesztés¹⁹⁰ – pusztán azzal, hogy a megszólított terminust vagy tételt hivatkozva az azt megszólító alany miként reagál.

¹⁸⁹ Európai kontinentális kultúránkban KELSENNel terjedt el az a teoretikus rekonstrukció, mely a normát döntési mintának, tehát a szankció kiszabásával végződő jogalkalmazási folyamatban nem oknak, hanem eljárási alapnak s a meghozott döntés igazolása referenciájának tekintti. Posztumusz ontológiájában LUKÁCS ezt nevezte beteljesedési rendszernek [*Verfüllungssystem*]. Vagyis saját nézőpontjából bármi a jogi folyamatból nem akkor lesz a jog sikeres megvalósulása, amikor általa valami jó történik vagy következik be a társadalomban, hanem akkor és kizárólag akkor, amikor az mintázottként (azaz a jogra alapított, abból úgymond következő, mert ilyennek állított döntésként) elismerést nyer. Vö. Varga Csaba tollából 'Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése' *Világosság* 44 (2003) 7–8, 93–102, <https://bit.ly/37WPhDH> (és még in *Carl Schmitt jogtudománya* Tanulmányok Carl Schmittől, szerk. Cs. Kiss Lajos [Budapest: Gondolat 2004], 308–322 [ELTE Bibliotheca Iuridica, Acta Congressuum 9]), ill. *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 (Gyorsuló idő) <https://bit.ly/3scVliH>.

¹⁹⁰ Vö. Csaba Varga 'Presumption and Fiction, Or the Gist of Legal Technicalities' *Pázmány Law Review* 6 (2018) <https://bit.ly/3scVp1v>, 105–113. Az angol–amerikai bírói jogfejlesztésben

Szó, szó, szó... Az ember megállapodottságot, rendet kíván maga körül, egy olyan világban, amelynek tárgyaiban, ember belakta projekcionálásaiban, tehát e tisztán emberi, mesterséges virtualitásban mást sem tapasztal, csak állandó mozgást és változást, ami nemcsak egyedi valós tárgyakat érint vagy azok eseti pozicionálását, nemcsak egy terminust vagy azok halmazainak intézményi mivoltát, hanem azok legtágabb összefüggés-lehetőségeit is – hiszen az ember *folytonosan újragondolja önmagát* s azt, amiben e kérdéses ember létezik, tehát úgymond külső világát egyaránt.

Az ember reaktív, tehát a hozzá szüntelenül érkező impulzusokra így vagy úgy reagáló lény. S minél modernebb, azaz írásbeliséggel, könyvvvel, tudáskultúrával élő ember, a jelen szükségleteire koncentráción túl egyszersmind épít magának jövőképet is, többnyire olyat, amelyben a múlt tapasztalatainak hasznosítására tesz kísérletet.¹⁹¹ Tehát ívet von az időben, hidat épít, következetesre törekszik, de sohasem feledve, hogy *feladata* a jelenben, a jelen számára, *a jelen kívánatos alakítására van*.

Ahogy a jog kezd a hierarchia csúcsán álló uralkodó személynek vagy intézménynek a napi lététől és mindenkori tetszésétől távolodó formát öltetni, önállósodó mivoltában – öngazolás gyanánt is, de mindenekelőtt a végrehajtás hatékonnyá tételében egyöntetűsége törekedve – egyre inkább előtérbe kerül a *következetesség*, az ellentmondás-mentesség igénye. A múlthoz kötődésében, az elmúlnak továbbéltetésében is szükségképpen megjelenik ez: úgy szöni tovább és/vagy vágni el ennek valahai teljességéből szálakat, hogy ezzel az, amivel az adott pillanatban azonosul, kristálytiszta s ezzel egyszersmind könnyebben átlátható képlettel szolgáljon.

De mindez a jelenben történik, a jelenért. S az adott jelen embere, ha történetesen a jogon munkálkodik, eleve *a jelen viszonyrendszerében érti a múlt szövegét*. Azt is, amit akár évszázadokkal korábban, s azt is, amit csak tegnapról mára írtak meg. *Legal imagination*¹⁹² – a ma aktív felelőseként csak arra gondolhat, amit az általa megélt mának a spektrumából, ám a holnapra is gondolva érvényesnek (helyesnek, szabályozandónak vagy pontosabban: éppen így szabályozandónak) el tud képzelni. *Jogi képzelőerő*¹⁹³ tehát – amelyben nincs az, amit máig terjedő tapasztalata alapján nem tud elgondolni. Mint ahogyan ez

játszott szerepét elemzi Maksymilian Del Mar 'Legal Fictions and Legal Change' *International Journal of Law in Context* 9 (December 2013) 4, 442–465.

¹⁹¹ Mai terminológiával jogi hagyománynak [*legal tradition*] mondjuk ezt, a jogi kultúra [*legal culture*] azon lehetőségeként, amelyben mai döntéseinkkor a múlt gyakorlata számunkra igazoló jelentőséggel rendelkezik. Vö. Varga Csaba '»Jogi kultúra« és »jogi kultúrák«: A jog alakváltozatai és felfogásmódjai' <https://bit.ly/3vVjwmk>.

¹⁹² James B[oyd] White *The Legal Imagination Studies in the Nature of Legal Thought and Expression* (Boston: Little, Brown 1973) xxxv + 986.

¹⁹³ Carl Schmittnél jelenik meg az elképzelhetőség gondolata, mint bármiféle szabályozás alapja. Vö. Varga 'Paradigmaváltás...' (2003).

másfél évszázaddal ezelőtti hazai büntetőjogi kodifikátorunkkal megesett, aki a dogmatikai rendszerteljességre törekvő német mintától eltérően szégyennek tartotta volna arról rendelkezni, hogy mi legyen egy cselekmény státusa akkor, ha maga az állam nemcsak elkövetetne olyasmit, amit saját maga rendelt büntetni bűnként, de üldözhetősége elévültetéséig maga akadályozná a saját joga szerint kötelező megtorlását.¹⁹⁴ Minden szó, minden összefüggés tehát a ma kontextusában hallik, fogódik fel, értelmeztetik. Márpedig a hermeneutika örök tanulsága, hogy *minden értelmezés újraértelmezés*, aminthogy a kommunikációban is minden helyzet új, bármennyire a tegnapi vagy az éppen imént befejezett aktus vagy eljárás rutinszerű folytatásának tetszik. Akár Dunánkban, akár Balatonunkban lépkedünk, valamiben pillanatról pillanatra mindig más és más a víz, amiként mások vagyunk mi magunk is. Mert minden létezés nem szűnően áramlósszerű folyamat, és minden pillanata s mozzanata kölcsönhatás.

Nyilvánvaló, hogy mihelyst hermeneutikáról beszélünk, máris ellenfogalmiasításban leledzünk, hiszen ezzel a kérdéses jelhalmaz, a szöveg önmagában elégséges szerepét tagadjuk. Ugyanakkor amint hermeneutikáról szolunk, máris egy tágabb környezet korlátozó és becsatornázó hatását vizsgáljuk. Mindezek közös magja a nyelv, mely használatának célja szerint valamiféle jelentés rögzítését és átvitelének biztosítását szolgálja. Teljes összetettségében vizsgálva a folyamatot ezért arra kell következtetnünk, hogy mivel konvenciók és hagyományok szövedékében zajlik a jelentés mindenkori felfejtése, magukból e hagyományok konvencionálisának az új és új értelmezéseiből adódik az a fluiditás, amelyet a hermeneutikus vizsgálódásban észlelünk. Állandó mozgás és önazonosként megmaradás nem szűnő játéka ez, végső soron pedig nem más, mint a megújulás és megőrződés egysége, hiszen egyidejű egymásban feloldódásuk valósul meg minden pillanatában. Ebből adódik, hogy magának a folyamatnak a leírásakor a kifejtés, az érvelés iránya adja a súlypontot – merthogy kontinuitását elemezve ebben a *meghatározódást*, amennyiben pedig nagy időmetszetekben tetten érhető diszkontinuitását szeretném kimutatni, úgy ugyanebben a *véletlenszerű többlethatások egymásra halmozódását* hangsúlyozom.

A szavak csak csatornázzák, hogy hozzájuk milyen más szavakat társítunk. Ha szólítjuk, úgy szólunk; de hogy ezzel mit mondanak, vagyis hogy mi magunk mit értünk rajtuk, már tőlünk függ. Végső soron ezért *a nyelv nem más, mint önmagunk*: tömegességünkben, a nyelvhasználók közösségeként, a magunk értése és magunk általi használata számára; ám ha megtehetjük, mert hatalmunkban áll, hogy előírassuk, úgy mások, akár egy egész társadalom szá-

¹⁹⁴ Háttérként lásd Varga Csaba *Jogállami? átmenetünk?* (Pomáz: Kráter 2007) 241 (PoLíSz sorozat könyvei 5), <https://bit.ly/3sbAHPj>; a kommunizmus bukása utáni igazságtétel alkotmánybírói lehetetlenítésének visszasságára továbbá Nagy Zoltán András 'Gondolatok az elévülés – visszaható hatály kérdéseiről' *Miskolci Jogi Szemle* 14 (2019), 2. különszám, 2. kötet, 253–263.

mára is, mindannyiunk által követendőként. Ha felosztatott szerzetesek egymáshoz s közös ügyükhöz múlt kötődésük érzelmi töltetével találkozgatnak, úgy ha nincs másom, mint egy törvényerejűvé tett szabály egyesületek alapítása és működtetése keretfeltételeiről, akkor, amennyiben olyan fontos ez nékem, elretentetésül illegálitást kiáltva ezt alkalmaztatom, és ezzel e jámbor gyakorlatot akár államellenes bűn előkészületeként szankcionáltatom. S az már szóértéseink jövője, egy másik kor, tehát eltérő értékrend és kultúra velejárója lesz majd, ha ezt utólag, de ugyanannak a nyelvi játéknak a folytatásaként, esetleg már elítélem a kommunizmus jognihilizáló önkényeként. Mert *kultúra és nem jog*, prudens önmérséklés és nem jog az, amelyben egy társadalom (egyszersmind mint nyelvhasználó közösség) *megkísérelheti* értékei valamelyes *folyamatosságának kivívását*, netalán standardizálását, tehát saját élete számára megszilárdultként rögzítését. Angliában valaha törekedtek a *plain language* elérésére – azaz arra, hogy az alanyoknak, állítmányoknak s határozó nyelvi bővítményeknek egyértelmű legyen a jelentése, vagyis hogy metaforikus vagy szimbolikus terminusok tobzódó eluralkodását eredményező nyelvburjánzások ne söpörjék el a nyelv, a nyelvi közlés hitelét, egyértelműségét. Nem véletlen, csak pontosan egy ilyen hagyomány folytatása, hogy később a XIX. század sikertelen nagy jogújítója, JEREMY BENTHAM már nevesítetten a fikciók használata ellen kelt ki.¹⁹⁵

Próbálkozhatunk ugyan – és kell is próbálkoznunk –, hogy mindezen a nyelv természetében rejlő szerteágazó irányú lehetőségeket mérsékeljük. Ámde azon a leglényegesebb (és a javításán munkálkodók számára többnyire észrevétlenül maradó) alaptényen nem változtathatunk, hogy a nyelv az ember teremtménye, s így az ember marad ura a nyelvének is. Létrehozza maga körül; a személyéhez fűződő köldökszínórt elvágja; az embertől magától azonban mégsem függetlenít(het)i. Mert az ember teremtette ún. második természetben alkothatunk olyan összetett viszonyrendszereket, amelyeknek keretében dolgokat dolgokkal kapcsolva embertől létrehozott virtuális tárgyösszefüggéseket önállósítunk úgy, hogy ezentúl ezek – intézményekként és hasonlókként – már látszat szerint önmaguktól mozogjanak, egyenesen akár önmagukat termeljük újra elő (*reificatio*), sőt hogy ezek halmazai akár megváltoztathatatlan fenyegető erőként lépjenek fel ezek megszilárdításában vétlen egyesek, csoportjaik, akár egyenesen egy egész társadalom többségével szemben (*alienatio*); mindez azonban nem a nyelvnek

¹⁹⁵ Vö. C. K. Ogden *Bentham's Theory of Fictions* (London: Kegan Paul, Trench, Trübner 1932) xlii + 161, ill. Kazuya Takashima 'La théorie du langage de Bentham: Sa structure, son originalité et son importance pour son radicalisme politique' *Revue d'études Benthamiennes* (2019), 16 <https://bit.ly/3847sHt>. Az angol nyelvű civilizációban szárnyait ma újra próbálgató *Plain (Legal) Language Movement* előre bekódolt sikertelenségéhez ld. Rabeea Assy 'Can the Law Speak Directly to its Subjects? The Limitation of Plain Language' *Journal of Law and Society* 38 (September 2011) 3, 376–404 és Zödi Zsolt 'The Limits of Plain Legal Language: Understanding the Comprehensible Style in Law' *International Journal of Law in Context* 15 (2019) 3, 246–262.

vagy nyelvhasználatnak, hanem a társadalmi gyakorlatnak a ténye, ontologikus valósága, mely egyebek közt persze nyelvi kifejeződésekkel is él. Merthogy *a nyelv* maga mégsem valóság, mégsem „van”, hanem *közvetítő közegként a használata folyamatában leledzik*, utólag kideríthető múltbéli folyamatossággal, megszakításokkal, állandó változással – még ha a pillanatok szintjén ez esetleg nem is tetten érhető.

A kultúrától, vagyis attól kezdve, ahogyan a világot s benne magunkat felfogjuk, minden, amit *második természetként* létrehoztunk, *konvencionális*. *In toto* függvénye annak, amit rajta s benne, legkisebb elemében is értünk. Márpedig a társadalmi gyakorlatban konvencionális eleve az lehet, ami nyelvileg kifejezett. A nyelv így valóban társas emberlétünkben működő közvetítő közeg. Amennyiben egyre bonyolultabbá váltan önállósuló cselekvési és kapcsolati hálókat építünk egyre profilírozottabbá alakított társadalmi cselekvésünk számára, ezeknek a saját terepükben történő használatára e közös ún. köznyelvből szintén valamelyest önállósuló nyelvek fejlesztetnek ki, amelyek nevesítéseik specifikus használataival akár maga a nyelv részleges különválásáig terjedhetnek. Hiszen köztudott: a jogban egy magatartás köznyelvi leírása és megnevezése csakis addig számíthat figyelemre, amíg ennek ún. tárgynyelvi kifejezését a jog saját metanyelvére át nem írták; és a jog már maga rendelkezhet arról, hogy egyéb összefüggésekben mikor, milyen feltételek közt és mely határig vihető be köznyelv egy jogi eljárásba. Mindennek révén ráadásul nemcsak nyelvileg különülnek el különféle önállósuló cselekvési szférák, de bennük a *cselekvés logikája*, menete és nem utolsósorban igazolási lehetősége is *önállósul*, vagyis a kérdéses szférának, így például a jog saját kritériumrendszerének a függvényévé válik. A nyelvet fenntartó össztársadalmi konvencionálisra így újabb, egyre professzionálisabb és elkülönültebb konvencionálisok épülnek.

Bámuljuk a részecskefizika s az elméleti fizika teoretikus vívmányait olyasmikről, amiket sohasem láthatunk. S miközben a fizikatörténet szól erről, arról is szól, hogy bár ezek, feltárt összefüggéseik, vagyis úgynevezett törvényszerűségeik immár jelenkorunk realitása, mégis, mindennapjainkban elégséges, ha fél évezreddel korábbi, közvetlen emberi megtapasztalásunkat elméletileg megfogalmazó világképi látásmódra, NEWTON fizikájára s benne a folyamatok okozatosságának hagyományára hagyatkozunk. Nos, ugyanígy belénk ivódottan ragaszkodunk a nyelv valóságreprodukcióként felfogott szemléletéhez, az *adequatio rei et intellectus* képzetéhez, vagyis ahhoz, hogy nyelvünkben a szavak tárgyak helyett állnak, s ezzel a külvilágot legkisebb alkotójától végtelen összefüggéseiig nyelvileg replikálhatjuk, megjeleníthetjük, s ezzel helyettesíthetjük, sőt immár tisztán gondolati síkon végrehajtott műveletek tárgyává is tehetjük. Pedig a jogtudományban még csak alig száz éve írták le először, hogy *rendszeralkotó terminusai*, bár közszavakból kölcsönöztek, egy mesterséges gondolati rendszer rendszertani pozíciójának, azaz egy merő *locus*nak a jelölésén túl *nem jelentenek semmit*; hiszen egyetlen szerepük az, hogy számos sza-

bálytól felállított kritériumszerűséget ökonomizáltan, egyetlen jellel jelöljenek.¹⁹⁶ Tehát amit mondanak, az nincs; ámde mindazonáltal a jogi játék *referenciavitái-ban útjelző*ként, azaz a jogászi cselekvés bizonyos (és nem más) irányba történő ösztönzőjeként, becsatornázójaként, s ha ezekkel fogalomként élünk, úgy egyszerűsrend lokalizációja biztosítójaul szolgálnak. Minden *par excellence* jogi terminus ilyen, az úgynevezett 'szerződés'-től a 'bírlalat'-on át az 'önvédelem'-ig. Aminthogy – visszatérve az előbbi hasonlatra – legkésőbb a XIX. század vége óta tudjuk, hogy világunk több és más, mint amit érzékszerveinkkel akár közvetetten megtapasztalhatunk, és ugyanígy: nyelvünk sem valóság^{leírás}, hanem egy gondolati metaháló teremtése, amelyet több-kevesebb sikerrel azután majd a valóságra vetíthetünk. És minthogy intellektualitásunk megélése is cselekvés, így az arra ható bármiféle kondicionálásban – érdekkövetésben, akaratban, az adott pillanat jelen lévő lelki kondicionáltságában – egyaránt osztozik.

Isteni teremtettségünkben ma is túlélő ősi toposzainkkal – az *ancilla theologiae* mintájára – nemcsak a természet rendjét, de jogi gondolkodásunkban úgyszólván máig az emberi viselkedést is *teologikus minta* mentén szemléltük, mégpedig

Isten – törvény – természet

módjára és képlete mentén

jogalkotó – szabály – követés / nem követés

hármasságában.¹⁹⁷ És csak a túlnyomórészt amerikai antropológiai kutatásokból tudhattuk meg a XX. századdal indulóan, hogy *nem* ilyesféle *ok-okozati láncban*, hanem véletlenszerűségektől tüzdeltén, *stochasztikusan* zajlik ennek egész társadalmi folyamata. Azaz, gyakorlati nyelvre lefordítva: a mindennapokban mind közönséges figyelemmel szoktunk cselekedni, s ha a kockázatokat, veszélyeket olykor mérlegelve is, mégis túlnyomórészt a pillanat érdekérvényesítési lehetőségeinek a foglyaként; és *csak járulékosan*, egyebek közt, leginkább újra megfontoláskor vagy épp így megesett választásunk igazolásának esetleges kényszerében merül fel – ha egyáltalán – a jog, a jogi *kriterialitás*.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Alf Ross 'Tü-Tü' *Harvard Law Review* 70 (March 1957) 5, 812–825 – magyar fordításban in *Jog és nyelv* szerk. Szabó Miklós – Varga Csaba, ford. Bragyova András (Budapest: Osiris 2000), 121–131 (Jogfilozófiák) –, valamint Bartosz Brożek 'On tü-tü' *Revus* (online), 27 (2015), 15–22 <https://bit.ly/3vIIWWk>.

¹⁹⁷ Ld. Krawietz 'A jog...' (1988).

¹⁹⁸ Ld. leginkább Robert B. Edgerton *Rules, Exceptions, and Social Order* (Berkeley: University of California Press 1985) ix + 328 és Noel B. Reynolds 'Rule of Law in Legal and Economic Theory' in *Law at the Turn of the 20th Century* International conference, Thessaloniki, 1993, (ed.) L. E. Kotsiris (Thessaloniki: Sakkoulas Publications 1994), 357–376.

Nos, ebben a kettősségben – jelesül, hogy az eredeti fogalmi megkülönböztetést¹⁹⁹ itt a jelen összefüggésre alkalmazva egyfelől a jogban mindig adott egy szöveg, amit jogászai világképünkben *a* jognak nevezünk (*law in books*), másfelől pedig tényként adott ennek mikénti értése, amivel az adott értés-kultúrában ezt mint *hic et nunc* konkrét, az esetre alkalmazott jogot hatóságilag kikényszerítik (az előbbi párjaként felfogott *law in action*) – már eleve benne rejlik mind a sokféle változatosság, mind a változandóság lehetősége. A jog mikénti értésében pedig kiváltképpen benne rejlik, hogy természeténél fogva ez már nem tételezhető, legfeljebb az értési gyakorlat leírásában (dogmatikaként, kommentárként) más szavakkal körülírható. Mindazonáltal bármiféle szöveghez hasonlatosan erről az összetettségről is elmondható, hogy arra, amit *textus-objektíválásunkkal* második valóságként építünk, egyszersmind e második valóságra egy újabb réteget, értésgyakorlatot emelünk.²⁰⁰

Nos, a jogban a történeti látásmód megalapozásának angol klasszikusa ennek lehetőségére már másfél évszázada felfigyelt.

„A ’jogi fikció’ terminusát bármely olyan kifejezésre alkalmazom – írta –, mely elrejtí vagy megkísérli elrejtteni azt a tényt, hogy a jogszabály módosulást szenvedett azáltal, hogy bár szavai változatlanok maradtak, működése azonban módosult [...]. Merthogy a jog ezáltal egészében változott; a fikció pedig az, hogy az maradt, ami korábban volt.”²⁰¹

Ez persze még nem a *hermeneuticum* gondolatának a jogba bevezetése vagy a jogban érvényesítése volt, hiszen a *plain language* kívánalmának természetes velejárójaként szerzője még az abból eredő *plain meaningben* bízott – abban, hogy a nyelvben szavainknak s kifejezéseinknek van valamiféle természetes je-

¹⁹⁹ Pound ‘Law in Books and Law in Action’ (1910).

²⁰⁰ Ebben rejlik a jogdogmatika jelentősége, s nyilvánvalóan ez volt a SÓLYOM LÁSZLÓ-féle alkotmánybíráskodás láthatatlan alkotmány hivatkozásának lényege. Vö. pl. Varga Csaba ‘A jog és simulacrumai: Jagon belüli és kívüli versengés a jog meghatározásáért’ *Iustum Aequum Salutare* 16 (2020) 2, 87–99 <https://bit.ly/3LKAGtE>.

²⁰¹ Henry Sumner Maine *Ancient Law Its Connection With The Early History Of Society And Its Relation To Modern Ideas* (London: Murray 1861) x + 415, 25–26; vö. még Marc Goëtzmann *Droit et changement social dans l'oeuvre de Henry Sumner Maine* (Master 1) (Paris: Sorbonne 2013) 155 <https://bit.ly/3LLbd35>. Megjegyzendő, hogy Maine korára már befejezett életmű volt JEREMY BENTHAMÉ, aki szenvedélyes küzdelmet folytatott egyebek közt „a fikció pestises levegője” ellen. *The Works of Jeremy Bentham I: Principles of Morals and Legislation, Fragment on Government, Civil Code, Penal Law* (1843) <https://bit.ly/3LJriGF>, 1153 szerint ti. „Fiction, tautology, technicality, circuitry, irregularity, inconsistency remain. But above all, the pestilential breath of Fiction poisons the sense of every instrument it comes near.” Ld. még Nomi Maya Stolzenber ‘Bentham’s Theory of Fictions – A »Curious Double Language«’ *Cardozo Studies in Law and Literature* 11 (1999), 223–261 <https://bit.ly/3vGGkXX>.

lentésük, amelyet nyelvrontó önkényünk persze torzíthat, vagy nyelvújító vállalkozásunk tovább alakíthat, de mégis a *common sense* parancsaként emez természetességhez kell ragaszkodnunk s lehetőleg igazodnunk.

Márpedig – összegzésszerűen – a jogban a hermeneutika tudatosodása s ezzel az informális jogváltoztatás lehetősége és folyvást végbementként rekonstruálható ténye annak számára, aki a jogváltozásra nem belülről, a jogtudományi vizsgálódás formális tárgyaként, hanem társadalomtudományilag szélesebb perspektívában, például a társadalmi mozgásokban és mozgalmakban megfogalmazódó követelések jogi elismertetése lehetőségeinek a nézőpontjából tekint, immár hármas jogászai szereplői és tevékenységi körben kecsegtethet befolyásgyakorlással s lehetséges hatással, hiszen itt egyfelől a *jogalkotás* és másfelől a *jogalkalmazás* mellé harmadikként felsorakozik még a *jog gyakorlatba ültetésének* teljes szférája úgyszintén.²⁰² És talán nem véletlen, hogy pontosan itt, e hármasságban jön létre a fent lételméletiként megjelölt irány két összetevője, a *hermeneuticum* és a *sociologicum* találkozása is.

1.5. Jogváltozás és társadalmi-jogi változás: összefoglalás

A jogváltoztatás sohasem lehet más, mint a jog és társadalmi közege közti szerves funkcionális kapcsolattartás kínálgató eszköze. A jogváltoztatás elvi lehetőséget teremt akár e kapcsolódás kieszközlésére, akár a társadalmi közeg felismerten kívánatos fejlesztésének előmozdítására vagy felgyorsítására; önmagában azonban nyilvánvalóan sem ennek *sine qua non* előfeltételét, sem e kapcsolódás vagy fejlesztés garanciáját nem tartalmazza. Hiszen társadalom és jog kapcsolata éppen nem mechanikus:²⁰³ emberi tudatosságot, érdekeltséget, tettrekészséget is aktiváló összetett kölcsönhatásokban kifejeződő különféle közvetítések sorára épül,²⁰⁴ amelyek úgy „avatkoznak be más tevékenységek

²⁰² Håkan Gustafsson – Stellan Vinthagen 'Law on the Move: Reflections on Legal Changes and Social Movements' *Retfærd* 36 (2013) 2 (No. 141), 23–59 <https://bit.ly/37cvsYr>, 40 ezt *preparation of the law, application of the law, valamint implementation of law* szakaszainak és viszonylag önálló területeinek nevezi.

²⁰³ Julie Ringelheim 'Droit, contexte et changement social' *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* 70 (2013) 1, 157–163 <https://bit.ly/3848jIb>.

²⁰⁴ Ez már Rudolf von Jhering *Der Kampf um's Recht* (Wien: Manz 1872) 100 <https://bit.ly/3kAZzfH> felhívásszerű üzenete volt. Első magyar kiadása Ihering Rudolf *Küzdelem a jogért* [bőv. 3. kiadás után] ford. Ballai Lajos – Lippe Vilmos (Budapest: Eggenberger-féle akad. könyvkereskedés 1874) 119 <https://bit.ly/3KILOFO>; Rudolf von Jhering *Küzdelem a jogért* ford. Szilassy Cézár (Budapest: Franklin 1907) 107 nyomán újragondoztatottként ld. még: *Jog és filozófia* Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Osiris 1998), 1–21.

komplexumába, hogy eközben maguk sem mások, mint állandósult (s nem egy tetszőleges időben indítandó vagy zajló) társadalmi folyamatok”.²⁰⁵

A jogváltoztatásra nem belülről, a jogász lehetőségei nézőpontjából, hanem a másik pólusról, a külső valóság alakíthatósága felől tekintve ugyanakkor már leginkább fenntartásokkal, az összetettségben adott közvetettségekből adódó többesélyűségekre történő figyelemfelhívással találkozhatunk. Röviden szólva azzal, hogy csekélyek a jog lehetőségei, merthogy – metaforikus kifejezéssel élve –: „Kívül áll a jog hatalmán, hogy megelőzze a múlt idő, a klíma szeszélye vagy az emberi apátia pusztításait. Gyógyítani nem tud; csupán és legfeljebb segít... Egyszerű törvényhozási megoldás semmire sincs.”²⁰⁶ És találkozhatunk persze azzal is, amire már korábban utaltunk, jelesül, hogy már tényénél fogva bármiféle változtatás éppen a jog alapvető funkciójával fut szembe, merthogy makroszintű társadalmi általánosságában az nem – és nem is lehet – más, mint a mindenkor *status quo* védelme, azaz rendszerstabilizáció.²⁰⁷ Mindebben pedig az a végső teoretikus üzenet, hogy a jogváltoztatástól a tényleges társadalmi-jogi változás esélyének eléréséig hosszú, bonyolult, rögzös és éppen nem kockázatmentes az út. Ennek vizsgálata azonban már a jogváltozások hatásterületére alkalmazott szociológia, szociálpszichológia, s ezek társtudományainak a feladata.²⁰⁸

Amennyiben pedig a két oldalt egymással szembeállítjuk, vagyis a jog segítségét keressük ahhoz, hogy a társadalomban zajló mozgásokban előrehaladó, e mozgások közt egymásra ráépülő, egyszersmind pedig a társadalomba szilárdan be is épülő változást idézzünk elő – ennek programszerűsített változata volt még egynehány évtizede a hajdani szocialista reformremények nyugati párhuzamaként világszerte fellépő modernizációs program²⁰⁹ –, akkor újabb követ-

²⁰⁵ John Dewey 'My Philosophy of Law' in John Dewey *The Later Works* 1925–1953, vol. XIV, 1939–1941: Essays, Reviews and Miscellany, (ed.) Jo Ann Boydston (Carbondale: Southern Illinois University & London: Feffer & Simon), 115–122, 117 („as intervening in the complex of other activities, and as itself a social process, not something that can be said to be done or to happen at a certain date”).

²⁰⁶ Jude Wallace 'A New Kind of Legal Change' *Legal Service Bulletin* (Melbourne) 3 (December 1978) 6, 245–249, 246 („It is beyond the law to prevent ravages of time, weather and human apathy. All law can do is help, not cure [...]. A simple legislative solution is not available.”).

²⁰⁷ Pl. Jerzy Wróblewski 'Law as an Instrument of Social Homeostasis' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 67 (1981) 1, 1–13.

²⁰⁸ Ld. pl. Per Stjernqvist 'How are Changes in Social Behaviour Developed by Means of Legislation?' in *Legal Essays* A Tribute to Frede Castberg on the Occasion of his 70th Birthday, 4 July 1963 (Oslo: Universitetsforlaget 1963) 153–169; Vilhelm Aubert 'Some Social Functions of Legislation' *Acta Sociologica* 10 (1967) 1–2, 97–120 (és Vilhelm Aubert 'A törvényhozás néhány társadalmi funkciója' in *Jog és szociológia* szerk. Sajó András [Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1979], 319–328); valamint Sajó András *Társadalmi-jogi változás* (1988).

²⁰⁹ Akadémiai intézeti életemben így váltotta az 1960-as évek szovjet atomháborús fenyegettségére reakcióként fellépő *World Peace through Law* mozgalmát mintegy másfél évtizeden belül a *modernization of law* súlypontiséga. Jellemző a hívószavak divatszerűségére, hogy a

keztetésekhez érkezhetünk, amelyek persze nagyrészt korábbi megfigyelések, tapasztalatok nyomán elsőként a jogszociológia makroszintű vizsgálódásaiban fogalmazódtak meg, ám mára már elég egyértelműek ahhoz, hogy mintegy a jogot az állandósult jogváltozás éthoszában látó elköteleződéseknél, netalán a poszt-posztmodernitás új felkentségű, de lényegileg *l'art pour l'art* voluntarizmusainak valamelyes ellensúlyául szolgáljanak. Mert ezek szerint (1) bármit is teszünk a jogban, először és elsődlegesen a legfontosabb és a legnehezebben felépíthető instrumentális értéknek *a jog presztízsét* kell óvnunk; (2) tudatában kell lennünk annak, hogy a társadalmi reformok a társadalomtól széles eszköztárral, mélységben és következetesen kiharcolt *reformmozgalom* útján, nem pedig legrövidebbre zárva a kört, hatalmi szóval és felülről, egyszerű *jogoctroi* útján vívandók ki; és végül – hosszabb távon és a társadalom egészében – (3) a jog annál erősebbnek bizonyul, minél kevésbé támaszkodunk rá, s minél kevesebbet használjuk, vagyis még csak a vele élés megfontolásakor is minél inkább csakis *ultima ratio* gyanánt és eseteiben kezeljük közvetlenül és erőszakkal fenyegetésként ténylegesen felhívandónak és alkalmazandónak.

Paradoxikusnak tetszik, hogy a jelen fejtegetésekben következtetéseink mintha végig nemcsak ellentmondásra épülnének, de maguk is ellentmondást fejeznének ki. Nos, világunk nem axiomatikus, sőt fogalmiságainkban felfogva nem is rendszerszerű. Különneműségeiben a saját javát kereső ember fundamentális és instrumentális értékei pedig aligha lehetnek mások, mint külön-külön e világba belevetített homogenitások, amelyek kizárólag kényes és minden esetben újból elvégzendő mérlegeléssel előállított egyensúlyban érvényesítve járulhatnak hozzá a közösségi integritás fenntartásához. Így ezért sem véletlen, hogy ösiségünkől a joggyakorlás magas szintjére érkezve a rómaiak *arsnak* nevezték a mesterséget, mely akár a kézművesből, akár a jogművesből emberi környezetünket megalkotó *homo faber* teremt, hiszen – nemrégiben mondták még így eleink – judíciumában éli meg jogászai bölcsességét.

Harvard Library hatalmas anyagában könyvcímként a *World Peace through Law* mintegy 150 alkalommal fordul elő; a *modernization* terminusnak 1900–1950 közötti 90 körüli előfordulásával szemben a következő fél évszázadban már 2800, az ezredfordulótól máig terjedő csupán két évtizedben pedig immár 3600 alkalommal jelenik meg. A magyar jogtudományban monografikus szintet elérően ennek felelt meg Kulcsár Kálmán tollából *A modernizáció és a magyar társadalom* Tanulmányok (Budapest: Magvető 1986) 428 (Elvek és utak), majd *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 227.

2. Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában²¹⁰

2.1. Az újraaktualizálás szükségessége

Mi minden történt kodifikáció ügyében az utóbbi közel fél évszázad során? A gyakorlat, úgy tetszik, mintha a korábban már bejárt ösvényeken önerejétől hajtva mindvégig zavartalanul haladna. Az elmélet ellenben – felvállalva új, európainak és közösnek tetsző, évezredes álmokat újraálmodó vágyak s törekvések mai uniós politikai elhatározását – felülvizsgálni, sőt, egyenesen megfordítani látszik korábban alapul szolgáló és hagyományosultnak gondolt állásfoglalásokat azért, hogy új talajt döngölgjön a reménylett új csapás alá. Divatossá lett hát újra a kodifikáció problematikája: viták övezik, és dilemmái immár úgy jelennek meg, mint tétek jövőnk megválasztásában.

Ami a közelmúlt egynehány jellemző történésének az adatait illeti, a második világháború befejezése óta több mint félszáz kódexet fogadtak el. A közelmúlt teljesítménye Portugáliában (1967), Hollandiában (1967–1992)²¹¹ és Québec tartományában (1994)²¹² az ott hajdanán elfogadott klasszikus polgári

²¹⁰ Első változatában, még kutatási beszámoló előadásként ld. *MTA Law Working Papers* (2020) 33, 47 <https://bit.ly/3KF4rur>.

²¹¹ Vö. pl. *Renaissance der Idee der Kodifikation* Das neue niederländische Bürgerliche Gesetzbuch 1992, (Hrsg.) Franz Bydlinski – Theo Mayer-Maly – Johannes W. Pichler (Wien, Köln, Weimar: Böhlau 1992) 157 (Schriften zur Rechtspolitik 5).

²¹² Vö. pl. Pierre Legrand 'De la profonde incivilité du Code Civil de Québec', 1–13 és Sylvie Parent 'Le Code civil de Québec: incivilité ou opportunité', 15–25, mindkettő in *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* (1996), 36. A jogtudomány kiszolgáltatottságát jelzi, hogy polgári törvénykönyvük mintaadó gondossággal kiművelt, nagyívű dogmatikája úgyszólván a kódex (1865) egy és egynegyed évszázados életének utolsó pillanatában készült el – *Quebec Civil Law* An Introduction to Quebec Private Law, (ed.) John E. C. Brierley – Roderick A. Macdonald (Toronto: Edmond Montgomery Publications Ltd. 1993) lviii + 728 –, akkor, amikor mindezt éppen

kódexek, Spanyolországban (1995)²¹³ pedig a büntető törvénykönyv tökéletes újraírása, illetőleg Louisianában, a kötelmi jogot illetően Németországban, valamint számunkra különösen érdekesen Közép- és Kelet-Európában az oroszoknál, a lengyeleknél s nálunk, magyaroknál a polgári (a mi esetünkben pedig még a büntetőjogi) újrakodifikálás vállalása.²¹⁴

2.2. Kiábrándultság a kodifikáció eszközéből

Legáltalánosabb s leginkább szembeszökő észrevételként a továbbhaladásra mindazonáltal egy meghökkentő megállapítás kínálkozik: már az immár meghaladott évezredváltáshoz közeledően is a kodifikáció sorra-rendre csak vesztett tisztaságából, klasszikus eszményeinek egykor szigorú és összefüggő rendszerre épült következetességéből – és ez egynél több értelemben is elmondható. Egyfelől a *törvény elsődlegessége* (szupremációja), vagyis kiemelkedően jogmegtestesítő szerepe egyre előrehaladó mértékben az elhalványodás jegyeit mutatja.²¹⁵ Másfelől és ebből következően az a háromnegyed évszázada még a klasszikus európai kodifikációs eszmény logikus betetőzéseként kifejlesztett igény (ami történetesen a szocialista kodifikáció körében, az ismételt rekodifikáció célul tűzésével és következetes végrehajtásával valósult meg a leginkább elvi módon, tisztán és nagymértékben következetesen, ám egyszersmind olyan mintaként, amelyet a kor világpolitikai és makrogazdasági, ezen belül modernizációs kényszertől befolyásolt összefüggéseiben jól érthetően az afro-ázsiai fejlődő országok akkoriban figyelemre méltó odaadással, majd mások is szerte a világon követtek),²¹⁶ nos, tehát annak igénye, hogy a *kodifikációs joguralás* a

egy teljességgel új koncepciójú és szövegezésű új törvénykönyv, vagyis egy nagymértékben új jog váltotta fel.

²¹³ Vö. pl. Marta Gracia Blanco 'Codification et droit de la postmodernité: La création du nouveau Code pénal espagnol de 1995' *Droit et Société* (1998) 40, 509–534.

²¹⁴ Vö. pl. Rodolfo Sacco 'Codificare: mode supremato di legifare?' *Rivista di diritto civile* 29 (1983) 1, 117–135, különösen 120; valamint Konrad Zweigert – Hans-Jürgen Puttfarken 'Allgemeines und besonderes zur Kodifikation' in *Festschrift für Imre Jajtay* (Hrsg.) Ronald H. Graveson et al. (Berlin: Duncker & Humblot 1982) xxiii + 594, 569–579.

²¹⁵ Friedrich Kübler 'Kodifikation und Demokratie' *Juristenzeitung* (1969), 645–651, 651 szerint általában a törvény válsága „éppenséggel normális jelenség egy demokratikus ipari társadalomban [...], s a kibocsátott törvény töredékes és visszatérően ismétlődő jellege a dolgok rendes menetéhez tartozó dolognak tekinthető”. Hasonló értelemben nyilatkozik pl. Josef Esser 'Gesetzesrationalität im Kodifikationszeitalter und heute' in Hans-Jochen Vogel – Josef Esser *100 Jahre oberste deutsche Justizbehörde Vom Reichjustizamt zum Bundesministerium der Justiz* (Tübingen: Mohr 1977) 40 (Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart 470), 13–40 is.

²¹⁶ Csupán példaként ld. M. L. Murillo 'The Evolution of Codification in Civil Law Legal Systems: Towards Decodification and Recodification' *Journal of Transnational Law & Policy*

mindenkor változó történelmi, gazdasági és társadalmi feltételeknek megfelelően magának a kodifikációs vállalkozásnak a periodikusan visszatérő újra elvégzésével valósuljon meg, maga is elhalványodott.

Úgyszólván ingathatásként érzékelhetjük az ellentétes végletbe átsapást, és ennek jegyében korszakjelzővé immár egyre határozottabban éppen nem a reko-difikáció, hanem maga a kodifikálás leghatározottabb tagadása, a kodifikációtól mentesítés, azaz a „*dekodifikáció*” állapota lép elő.²¹⁷ Pontosabban kifejezve: magáról a kódexről – mint rendszerszerűsége révén a saját szabályozási körében tetszőleges kérdésre teljes válasz nyújtására képes jogobjektívációs formáról – a kodifikációs funkció biztosítására – vagyis a valamiféle (úgyszólván, mondhatnók: bármiféle, azaz a kódextől legfeljebb befolyásolt, rendszertani helyeire esetleg pusztán hivatkozott) válaszadás ténylegességére – terelődik át egyre inkább a hangsúly.²¹⁸ Következésképpen – hangzik immár a korszerűnek vélt, mert az új ideológiáktól kizárólagosan igazolni gondolt vélekedés – eszményként is, de szabályozási gyakorlatként, sőt technikaként is, a múltbéli állítólagos „kodifikációs autoritarianizmus” szükségképpen – és különféle, főként amerikai gyökerű és tapasztalatokon nyugvó, de egyre általánosíthatóbb, mert az európai kontinentális szintéren is egyre inkább felbukkanó törekvésekre támaszkodó fejlődési tipológiáknak²¹⁹ megfelelően – egy „*demokratikus nyitottság*” számára kell hogy átadja a helyét.²²⁰

Mindez logikus módon végül maga után vonja azt is, hogy egyfajta doktriner atavizmusként egyre inkább a múlt lomtárába vetve korunk jogalkotói hátra-

11 (2001) 1, 10–13; Whitmore Gray 'Codification, Decodification and Recodification: History, Politics and Procedure' in *Codification in International Perspective* Selected Papers from the 2nd IACL Thematic Conference, (ed.) Wen-Yeu Wang Cham (Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer 2014) xviii + 374 (Ius Comparatum); *Re- De- Co-dification?* New Insights on the Codification of Private Law, (ed.) Agustín Parise – Lars van Vliet (The Hague: Eleven International Publishing 2018) ix + 247 (Maastricht Law Series 6).

²¹⁷ Natalino Irti *L'età della decodificazione* (1972) 3. kiad. (Milano: Giuffrè 1989) 195.

²¹⁸ Sacco *Codificare...* (1983), 125 kifejezése szerint immár nem maga a kódexforma felsőbbrendű, hanem válaszadási képességének képzete: „Il codice non è [...] superato. È superata l'idea che un codice possa nascere privo di lacune, e che la sua sola lettera possa offrire una buona soluzione per tutti i possibili casi del futuro.”

²¹⁹ Első e gondolat jegyében történő megfogalmazására lásd Varga Csaba tollából 'Átalakulóban a jog?' (a jelen kötetben) és 'A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között' *Állam- és Jogtudomány* 25 (1982) 3, 464–485 (<https://bit.ly/3K-HITxn>, 389–412), különösen 5. pont.

²²⁰ Kübler 'Kodifikation und Demokratie' (1969), 651 szerint „az autoritáriánus kodifikációs állam egy demokratikus nyitottságot célzó rendszerré változik, melyben a törvényhozás is az állandósult igényelt hozzáigazítások és alkalmazkodások politikai eszközévé alakul”; Valérie Lasserre-Kiesow 'La codification en Allemagne au XVIIIe siècle: Réflexions sur la codification d'hier et d'aujourd'hui' *Archives de Philosophie du Droit* 42 (1998), 215–231, 223 és 231 szerint pedig „a jövő a múltból többé nem bányászható ki [...] az etatizmusra s a formai és tartalmi tökéletességre alapozott kodifikációnak immár bizonyosan nincsen semmiféle jövője”.

hagyni látszanak minden korábbi törekvést valamiféle rendszertani tisztaságra és következetességre, utat engedve a bárhonnan kölcsönzés gyakorlatiasságának, s ebből fakadóan a parcializmus, a töredékesség vállalásának is.²²¹ A fentiek túlmenően egy ilyen szellemiségű, az előretörő globalizmus posztmodernitása jelszavával fedetten paradoxikusan érvényesülésre jutó (s múltunkból mindmáig jóformán ismeretlen) lokalizmus, tranzicionalizmus és pragmatizmus magyarázza a jelenben éppen zajló törekvések abszolutizálásának (s ami mindezzel logikusan együtt jár: a múltnak éppen Franciaországban korábbi időkből sem ismeretlen újrárásának) kísérletét is. Nevezetesen, általánosuló törekvés-ként arról a paradigmaticus váltásról van szó, hogy a klasszikus kodifikáció klasszikus szülőházájában napjainkban egyre inkább már-már kivételként veszik számba a NAPÓLEONnal egykor bevégzett művet és ennek nagyszerű típusalkotó jegyeit – csupán azért, hogy magát a 'kodifikáció' szót (és a mögötte megőrzött fogalmiságot) a mai közigazgatás tömegszerűségét szolgáló csupasz igazgatásracionalizáló gyakorlatokra, vagyis a hatályos joganyag folytonos konszolidációjára relativizálják.²²² E rövidlátó, s a történelem végét prognosztizáló (ám történelemellenesen vak) végletes leegyszerűsítés, de a benne rejlő fogalmi csúsztatás is – azon túlmenően, hogy honi kritikusanak szerint még szakmailag sem problémátlan, hiszen az alapjául szolgáló tételes joganyagot eredeti közegéből kiszakítva, új összefüggésekbe helyezve, majd megmerevítve előbb „átírja”, majd „meghaladja”, hogy aztán végezetül „újraköltse”²²³ – nemcsak egyértel-

²²¹ Jean-Louis Bergel 'Les méthodes de codification dans les pays de droit mixte' in *La formation du droit national dans les pays de droit mixte* (Aix-en-Provence: Presses Universitaires d'Aix-Marseille 1989) 239, 21–35, különösen 34 és 35 szerint „ezentúl már csakis vegyes jogok vannak”, mert „elterjedve a vegyes mivolt válik immár fő szabállyá”.

²²² Az országos kodifikációs főbizottság alelnökeként Guy Braibant – 'Codification' in *Encyclopaedia Universalis* 6 (Paris: Encyclopaedia Universalis 1995), 39–42, 39–40 – éppen egy egyetemesnek kikiáltott tudásfoglalatban álmodja az emberiség nagy teljesítményévé a napi higiéniába fulladt, koncepciótlanul szegényes mai gyakorlatot. Mert ideologikus önképének sugallata szerint ugyan egyfelől „[a] kodifikáció az emberiség örök vágya”, ám megjelenéseinek „aligha van több értéke, mint az általuk átvett vagy kibocsátott szövegeknek”. Hiszen „maga a kodifikáció sem más, mint egy kódex régi normák újracsoportosításával vagy új normák megalkotásával történő előállításának a művelete vagy politikája”. Ennek megfelelően maga a 'kodifikáció' szó is kétféle értelmet hordoz. Volt valaha ugyan „nagy kodifikációs mű” is, a *Code civil*; ma viszont rendelkezésre állnak „rendszeres kódexek”. Hiszen – fűrja be magát egyre visszavonhatatlanabul saját igénytelensége öntetszolgésébe – „A [kodifikációs] reneszánsz a [második világ]háború után következett be.”

²²³ „transcription / transgression / transdiction” in Gérard Timsit 'La codification: transcription ou transgression de la loi?' in Gérard Timsit *Archipel de la norme* (Paris: Presses Universitaires de France 1997), 145–159, különösen 151, 155 és 159 – kodifikációt idézván, ám a gátlástalan aktualizálásra jellemzően végig konszolidációról szólván, amint ugyanezt teszi Elisabeth Catta 'Codification et la loi fétiche' in *Interpréter le droit* Le sens, l'interprète, la machine, dir. Claude Thomasset – Danièle Bourcier (Bruxelles: Bruylant 1997), 63–69 és Denis de Béchillon 'L'imaginaire d'un code' *Droits* (1998) 27: »La codification« 3, 173–184 is – érdemben szintén „a tör-

műen „fogalmi visszaélés”,²²⁴ de nyilvánvalóan hanyatlásról is tanúskodik.²²⁵ Korunkra mindez immár oly mértékben jellemzővé kezd válni, hogy némely elemzők egyenesen éppen ellentétes, egymással szembeefutó irányba mutató tendenciákat vélnek felfedezni az Amerikai Egyesült Államokban és az Európai Unióban érzékelhető mozgásfolyamatok között – úgy érzékelve, hogy ott a kodifikáció megerősítése, illetőleg beindítása, míg itt, kontinensünkön éppen a dekodifikáció az, ami már napirendre tűzetett.²²⁶

Általánossá vált egyfajta szkepszis – eleinte illúziótlanodás, majd a jog s az európai kodifikációs eszménytől hordozott mítoszok²²⁷ lelepleződéséből adódó általános kijózanodás formájában –, amelyet (mint az előbb láttuk, a múltra is kiterjesztetten) a jog szabályozó erejébe, normatív előrelátásába vetett bizalom elvesztéséből lassan, ám fokozatosan s biztosan átvittek a kodifikációból történő általános kiábrándulásba is. Mint mai józan értelműzők állítják: ennek tán legfőbb oka a még a felvilágosodás, illetőleg az abszolút monarchiák – vagyis a klasszikus kodifikáció születése – korában rögzült túlzottan is felfokozott, ám purista (s ennyiben doktriner), és ezért minden ízében túlhajtott (tehát gyakorlatiatlan, következőképpen az idő próbájának kiállására alkalmasnak nem bizonyuló) várakozás lehetett.²²⁸ (Ez a felismerés az, amiből rögvést következtetést is vonnak le annak látszólag biztonságos kimondásához elérkezve, hogy a kodifikáció valóban ott bi-

vény keretein túlhaladást” (151) s „a törvény mumifikálását” (159) rója fel a konszolidációnak, vagyis azt, hogy épp BRAIBANT értelmében is ezen álkodifikáció az eredeti jogforrások értékekkel operál, ám kimondatlanul – ami a kodifikációtörténetben már ősi tanulság – meghamisítja, mert új közegben tételezi újjá azokat.

²²⁴ Kifejezetten fogalmi visszaélésként kezeli e fogalmi kiterjesztést pl. Dominique Gaurieu 'La rédaction des normes juridiques, source de la métamorphose du droit? Quelques repères historiques pour une réflexion contemporaine' *Revue générale de droit* (Ottawa) 31 (2001) 1, 1–85.

²²⁵ A kodifikációs pillanatoknak egyszer s mindenkorra elmúlása – a racionális tervezhetőség és mindennek logikái kivitelezhetősége hitének az elavulása, valamint a kiváltó politikai és jogi környezet hiánya – magyarázza (az előbb jelzett ellaposodáson túl), hogy „a kodifikáció hajtóereje gyengülni fog legalábbis az első klasszikus kodifikációkat hajdan kéréselt országokban. A kódexek jelentősége csökken majd, s valóban új törvénykönyveknek az új valóságot megragadó és megszervező megfogalmazása előreláthatóan úgyszólván lehetetlen feladattá válik.” Mirjan Damaska 'On Circumstances Favoring Codification' *Revista Jurídica de la Universidad de Puerto Rico* 52 (1983) 2, 355–371, idézet 370.

²²⁶ Shael Herman 'The Fate and the Future of Codification in America' in *Essays on European Law and Israel* (ed.) Alfred Mordechai Rabello (Jerusalem: The Hebrew University Harry and Michael Sacher Institute for Legislative Research and Comparative Law 1996), 89–129, különösen 124.

²²⁷ Pl. André-Jean Arnaud *Pour une pensée juridique européenne* (Paris: Presses Universitaires de France 1991) 304 (Les voies du droit), 294 a jog egyszerűsége, állandósága és elvont jellege megnyugtató s túlzásoktól csillapító hatású mítoszairól beszél.

²²⁸ Pl. Karsten Schmidt *Die Zukunft der Kodifikationsidee* Rechtsprechung, Wissenschaft und Gesetzgebung vor den Gesetzeswerken des geltenden Rechts (Heidelberg: C. F. Müller 1985) 79 (Schriftenreihe Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe 167).

zonyulhatott csak sikeresnek, adott formájában is maradandó hatásúnak, vagyis hosszú távon beváltan alkalmazhatónak, ahol megalkotói a túlabmicionáltság hibájába a legkevésbé estek.²²⁹) Olybá tetszik hát, mintha (poszt)modernitásunk egykori gyermekszobájaként egyszer s mindenkorra magunk mögött hagytuk volna az „egységes új jogrendszerteremtés” szükségében rejlő kodifikációs igényt, s a jövőben kodifikációra legfeljebb annyiban fogunk majd hagyatkozni, amennyiben ezt „a közösség érdekeinek védelme s a különböző lobbicsoportok politikai befolyásának lehetséges visszaszorítása” megkívánja²³⁰ – annak lehetőségét sem kizárva, hogy a klasszikus kodifikáció eszköztárát döntően a mesterséges intelligencia lehetőségeitől teremtett eszközök váltják majd fel.²³¹

2.3. A kodifikáció új útjai

Milyen is hát a kodifikáció, s merre tart az új évezred küszöbén? A válaszok többsége megerősíteni látszik saját korábban elfoglalt álláspontomat,²³² amelyet jövőnk egynémely megálmodója ugyanakkor már reménytelenül az elmúlt idők eszményeihez kapcsoltnak, mert úgymond etatistának, a jogkimondás dolgában autoritáriusnak – röviden kifejezve tehát: atavisztikusnak és ilyenként meghaladandónak – vél. Saját korábbi álláspontommal éles kontrasztban pedig nem egyéb, mint éppen az új európai magánjogi kodifikáció jellegéről formált – egyelőre inkább pusztán homályos s tapogatózó bizonytalansággal vázolt, semmint akármiben felismerhetően körvonalazott – kép elasztikusnak becézett, bármiféle előzetes tudás híján még elmosódottnak sem nevezhető, jobbra pusztán vágytól vezérelt kerete áll.

²²⁹ „Régi polgári törvénykönyvekkel rendelkező országok közül a bíróságok azokban tudnak jól eligazodni még napjainkban is, ahol a törvényhozó nem vállalkozott túlzottan sokra.” Werner Lorenz ‘On the »Calling« of Our Time for Civil Legislation’ in *Questions of Civil Law Codification* (ed.) Attila Harmathy – Ágnes Németh (Budapest: Institute for Legal and Administrative Sciences of the Hungarian Academy of Sciences 1990), 118–129, 128.

²³⁰ Hein Kötz ‘Schuldrechtsüberarbeitung und Kodifikationsprinzip’ in *Festschrift für Wolfram Müller-Freienfels* (Hrsg.) Albrecht Dieckmann et al. (Baden-Baden: Nomos 1986) 395–407, 397, múlt és jövő szembeállítása pedig Attila Harmathy ‘Codification in a Period of Transition’ *U[niversity of]C[alifornia] Davis Law Review* 31 (Spring 1998) 3, 783–798, 789. Érdemes felfigyelnünk annak iróniájára, hogy e kiváló civilista szerzők múltképe a hajdan teremtő erejű kodifikációról pontosan az Európai Unió jövőképe és egyik igen fontos reménysége – ami számomra arról tanúskodik, hogy nem önmagát ismétli ugyan a történelem, de adaptatív késztettségünknel fogva minden lehetséges helyzetben visszanyúlunk múltunkhoz, annak tapasztalataihoz és eszközeihez.

²³¹ „Az új integráció fáradtságos útját feltehetően majd a modern társadalmi lét összetettségében rejlő minták nyomán követésére alkalmasabb mesterséges intelligencia fogja kikövezni.” Damaska ‘On Circumstances...’ (1983), 370.

²³² Vö. Varga *A kodifikáció...* (2002).

A közeljövő dekonstruktív rekonstrukcióival nem számoló csakis elméleti irodalom szerint a kodifikáció meghatározó magja változatlanul a mind a műben magában, mind pedig dogmatikai reflexiójában, fogalmi kiépítésében s tényleges hivatkozási gyakorlatában egyaránt megmutatkozó *rendszer*²³³ – „Véget vetve a szórt, bizonytalan, rosszul elvágott határok és csupán megközelítőlegesen osztályba sorolások uralmának, egyértelmű vágásokkal operálva s elmetszett határokat létrehozva, tiszta osztályok megalkotásával helyettesítve ezeket.”²³⁴ –, amely (1) jogforrásilag kizárólagos korpuszként, (2) az általa lefedett szabályozási területen egységet s (3) logikai összefüggést és következtetést megvalósítva,²³⁵ avagy (1) a teljesség, (2) ellentmondástól mentesség és (3) szabályozási ökonómia jegyeit együttesen felmutatva,²³⁶ illetőleg (1) átfogó, (2) rendszeres és (3) törvényhozótól kibocsátott műként,²³⁷ (4) kódex formában jelenik meg.²³⁸ E kérdéskörben tehát a teoretikus magatartás kon-

²³³ Mindenekelőtt (de annak hallgatólagos bevallásával, hogy a rendszerszerű / nem rendszerszerű szétválasztásán túl a kontinentális jogfelfogást egészében nem érti) lásd pl. M. D. A. Freeman 'The Concept of Codification' *The Jewish Law Annual* 2 (1979), 168–179, különösen 169. A 'rendszer' és 'jogrendszer' fogalmainak történelmi alakulására lásd René Sève 'Introduction', 1–10, a *Code civil* példájában történő elemzésére pedig uő. 'Système et code', 22–86, mindkettő in *Archives de Philosophie du Droit* 31: »Le système juridique« (Paris: Sirey 1986).

²³⁴ Pierre Bourdieu 'Habitus, code et codification' *Actes de la recherche en sciences sociales* (1986) 64, 4–44, idézet 42, merthogy „a rendszer [...] egyetemesként épül a megismerésre – logikai és (ettől elválaszthatatlanul) egyszersmind etikai szükségyszerűségén keresztül” (4).

²³⁵ Michel Humbert 'Les XII Tables, une codification?' *Droits* (1998) 27: »La codification« 3, 87–112, a *Lex Duodecim Tabularum* kodifikációnak minősülése melletti érvként hasznosítva e jegyek együttes előfordulását (110–111). Arnaud *Pour une pensée juridique...* (1991), 135 szerint a kodifikáció kimerítő totalizációt megvalósító összefüggő és rendszeres szabályozás, R. C. van Caenegem *An Historical Introduction to Private Law* (Cambridge: Cambridge University Press 1992) viii + 215, különösen 12 számára pedig egy jogterület olyan általános és kimerítően elvégzett szabályozásáról van ilyenkor szó, amely ellentmondásmentes logikai szerkezetben fogalmaz meg összefüggően egységes programot.

²³⁶ François Ost 'Le code et le dictionnaire: Acceptabilité linguistique et validité juridique' *Sociologie et sociétés* 18 (avril 1986) 1, 59–75.

²³⁷ Reinhard Zimmermann 'Codification: History and Present Signification of an Idea' *European Review of Private Law* 8 (1995) 1, 95–120, különösen 96–97. Továbbmenve, R. C. van Caenegem *Judges, Legislators & Professors* Chapters in European Legal History (Goodhart Lectures 1984–1985) (Cambridge: Cambridge University Press 1987) x + 205, különösen 42 a kódex kritériumát új, törvényként promulgált szövegben minden megelőző törvényt felváltó átfogó és rendszeres szabályozás mivoltában fogalmazza meg, Barbara Dölemayer 'Zivilrechtliche Kodifikationen in Europa im 19. Jahrhundert' in *Evolution of the Judicial Law in XIXth Century* (ed.) Grzegors Górski = *Law in History* (Lublin) 1 (2000), 117–130, idézet 118 pedig egyszerűen abban, hogy ez „egy egész jogterület anyagában átfogó, rendszeres, elvont és racionális szabályozása törvénykönyv (*codex*) foglatában”.

²³⁸ Akadnak persze puhább meghatározások is. Tullio Ascarelli 'L'idea di codice nel diritto privato e la funzione dell'interpretazione' (1955) in Tullio Ascarelli *Saggi giuridici* (Milano: Giuffrè 1969) 474, 48–49 szerint pl. „A kódexet egy »új«, »teljes« és »végleges«, s megfogalmazásaival minden lehetséges esetre megoldást kínáló jogrend létrehozatalának az igénye jelzi.”

zervatív: mihelyt az általam korábban mennyiségiként és minőségiként jelölt jogösszefoglalási és jogmegtestesítési utak szétváltak, a 'kodifikáció' és a 'kódex' szavak mögött rejtező fogalomvilág az utóbbira, tehát az ún. minőségre szűkült, *sine qua non* fogalmi elemként hordozva a pusztá egybefoglaláson túli rendszerszerűség kritériumát.

Nos, éppen ez az, ami a korábbi szabályozástechnikai tapasztalatokkal együtt elavulni látszik mind az önmagukat posztmodernnek nevező víziókban, mind pedig az Európai Unió egyelőre valóban biztató gyakorlati tapasztalatokkal fel nem vértezettnek tetsző politikai voluntarizmusában.

Az egységesült *Európa magánjogi kodifikációjának* valamiféle kialakítása az első kísérleti nyúl e hatalmas akarásban. Indokairól, egyáltalán a közös európai törvényhozás perspektíváiról s ezen belül az alkotmányozás és a klasszikus törvénykönyvek sorát idéző rendszeres kodifikálás teoretikus alapjainak és szükségességének tisztázásáról kevesebbet tudunk egyelőre, mint az állandó habozásban megtestesülő demokratizmusról, ám mégis egy bürokratikus gőzhengetnek időnként mindenek ellenére történő beindításáról. Mégsem kételkedem abban, hogy a nemzeti államalapítás jogi kifejezésének egykor a XVIII–XIX. század során megfogalmazódott dilemmái új szint nyernek a nemzetközi, föderális államalapításért jelenleg zajló küzdelemben. Egyebek közt aktuálisnak érzem ezért annak két évszázaddal ezelőtti tanulságát, hogy egykor „egymással párhuzamos intézményi szerepet töltöttek be a kódexek és az alkotmányok”, vagyis egymást támogató politikai és civil társadalommegalapozó feladatok jogi forma útján történő elvégzéséről volt szó.²³⁹

Nos, visszatérve a közös európai kodifikáció kérdéseire, ennek körvonalairól annyit tudhattunk meg a közelmúltig, hogy

- nem törekedhet semmiféle elvont elvi tisztaságra, következetességre, kizárólagos modellkövetésre;²⁴⁰ hanem feltehetően valamiféle akár mozaikszerűen felépített új minőségben a teljes európai, sőt atlanti örökséget, értékbeli és technikai hagyományt egyfajta *gyakorlatias* egészként vállalnia kell. Ugyanakkor
- nem törekedhet sem befejezettségre, sem bármiféle kizárólagos teljességre;²⁴¹ hiszen éppen új meghatározásából adódóan a folytonosan változó érdekek

Pio Caroni *Lecciones catalanas sobre la historia de la codificación* (Lezioni catalane sulla storia della codificazione) (Madrid: Marcial Pons 1996) 177 (Publicaciones del Seminario de Historia del Derecho de Barcelona 1) különösen 22–23 szerint pedig a teljességre törekvő, egységesítő funkciójú írásbeli megjelenítés.

²³⁹ Antonio Gambaro 'Codes and Constitutions in Civil Law' in *Italian Studies in Law* 2, (ed.) Alessandro Pizzorusso (Dordrecht, Boston, London: Nijhoff 1994), 79–104, idézet 79.

²⁴⁰ Jürgen Basedow 'Codification of Private Law in the European Union: The Making of a Hybrid' *European Review of Private Law* 9 (2001) 1, 35–49.

²⁴¹ Lasserre-Kiesow 'La codification...' (1998) szerint az, ami klasszikus kodifikációként egykor „az ismeretek totalizálását” testesítette meg (221), nem más, mint egy „olyan patriotisz-

összefüggésében s a mindenkori politikai és intézményi mozgás függvényeként vállalnia kell a nyíltan átmeneti s nyíltan *közvetítő* szerepet. És ezért, az eddigi kodifikációs kudarcokból okulva

- legfeljebb *lopódzkodó* lehet.²⁴² Mihelyst e – jobb híján használt – képes kifejezés a vitában közreműködő jogtudósok körében konszenzusközelbe került, kiben-kiben megihletve a mindannyiunkban mindeddig tudományunktól elfojtottan személyesen is lappangó költőt, álmodozót, újítót, sőt szociális forradalmárt, hamarosan a jogtudományi értekezéseket átható tudományos – száraznak, ámde mégis módszeresnek tetsző – okfejtések helyébe egy eddig a jogtudományi irodalomban ismeretlen s úgyszólván csapongó szubjektivizmus, vágyálomlista, a „bármi megtörténhet, mert tömörszerűségünk hatalmánál fogva mától kezdve bármit akarhatunk!” (csaknem az ún. forradalmi mézeshetek mámorára²⁴³ emlékeztető) korlátozatlansága – mondhatnók: zabolátlansága és véletlenszerűsége – került.

1. Mert van, aki arról ábrándozik, hogy informálisan, a SAVIGNY gondolatvilágában egykor munkálkodott népszellem mintájára és automatizmusával, elvek folyamatos gyakorlati kipróbálásából, újragondolásából és igazításaiból adódó tisztázásával, a tudománynak s a doktrínának az észérveket a joggyakorlat és a nevelés (vagyis az általános és szakmai képzés), szocializáló erejével társítva végül majd csak valamiféle kívánatos végeredmény előáll.²⁴⁴
2. És van, aki szerint az áhított uniós egységet legfeljebb olyan törekvés hozhatja majdan eredményül létre, amelynél az oktatás s az üzleti gyakorlat méhében fognak majd megfoganni azok az elvek, amelyeket egy országhatárokon felülemelkedésre képes európai (tehát nem nemzeti kötődésű, hanem egyenesen éppen uniós értelemben nemzet-közi) jogászság munkál majd tovább, és képvisel: gyakorlatiasság kell hát – imígyen szól az új európai krédó –, és nem tudomány vagy önértékét sztároló szerzői csillogás; mivel ez utóbbi pusztán az önzés melegágya lehet,

tikus szokásos jogászi túlzás [...], ami csakis akadály lehet egy jogi Európának” (223). Hasonló értelemben lásd még Wolfgang Wiegand ‘Back to the Future?’ *Rechtshistorisches Journal* (1993) 12, 283 is.

²⁴² Olyan azonosítással, miszerint ‘to creep’ = ‘lassan, de eltökélten fejlődni [...] az előrehaladás reményében’, jellemzésében és megnevezésében elsőként ld. Klaus Peter Berger *The Creeping Codification of the Lex Mercatoria* (Formalisierte oder »schleichende« Kodifizierung des transnationalen Wirtschaftsrechts [1996]) (The Hague: Kluwer Law International 1999) xxviii + 376.

²⁴³ Crane Brinton *The Anatomy of Revolution* (New York: W. W. Norton 1938) 326 és Bailey Stone *The Anatomy of Revolution Revisited A Comparative Analysis of England, France, and Russia* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) xiii + 529, ch. 3: »Revolutionary ‘Honey-moons’?«, 186–253.

²⁴⁴ Klaus Peter Berger ‘The Principles of European Contract Law and the Concept of »Creeping Codification« of Law’ *European Review of Private Law* 9 (2001) 1, 21–34.

amiből pedig csakis felesleges bonyolultság, ellentmondás, elvont és doktriner elviség, kizáradt s élettelen gyümölcs származhatnék csupán. Új PORTALISokra van tehát szükség: a hagyomány alázatára; mert ebből nőhet ki csupán egy legfeljebb az alapelvek síkján megfogalmazódó kodifikáció.²⁴⁵

3. A személyes tudományos meggyőződések sorában így már merésznek kell számítsion egy további álmodozás arról, hogy – mindenekelőtt az amerikai *Restatement of the Law* és a *uniform legislation* megoldásaira emlékeztetően – előbb kísérletileg munkálkodnának majd olyan projekteken, mint például egy *Principles of European Contract Law* vagy *Principles of European Civil Procedure* foglalatja, hogy aztán, immár frissen szerzett gyakorlati tapasztalatok birtokában majd eldönthessék: ha egyáltalán, úgy miképpen induljanak most már tovább,²⁴⁶ avagy részben megelőlegezve a választ, a kodifikációs folyamat beteljesítését eleve rábízák a joggyakorlatra, aminek valamikor megmutatkozó eredménye aztán már persze egyaránt felhasználható lesz akár maga a joganyag, akár annak hivatalos kommentárja további finomítására.²⁴⁷

²⁴⁵ Ole Lando 'Some Features of the Law of Contract in the Third Millennium' *Scandinavian Studies in Law* 40 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 2000), 343–402, különösen 361–363.

²⁴⁶ Ewond Hondius 'Towards a European Civil Code' in *Towards a European Civil Code* (ed.) Arthur Hartkamp, 2nd ed. (Nijmegen: Ars Aequi Libri & The Hague, Boston: Kluwer 1998) xiii + 652, 3–19.

²⁴⁷ Christof U. Schmid 'Legitimacy Conditions for a European Civil Code' *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 8 (2001) 3, 277–298, 296 megfogalmazása szerint „integratív *Restatement* egy közös európai kommentár kíséretében”, amire – a nyugati-európai gyakorlatban már amúgy is egyre inkább elfogadottként, mint pl. R[einer] Schulze 'Vergleichende Gesetzesauslegung und Rechtsangleichung' *Zeitschrift für Rechtsvergleichung, internationales Privatrecht und Europarecht* (1997), 183–197 és Pier Giuseppe Monateri – Alessandro Somma '»Alien in Rome«: L'uso del diritto comparato come interpretazione analogica ex art. 12 preleggi' *Il Foro Italiano* 122 (1999) 2, 47/48–55/56 esetében – egy ún. összehasonlító jogszabály-értelmezés épül. Mindennek ellentmondani látszik ugyanakkor, hogy az eddig voltaképpen egyetlen európai törvénykezési fórumon, a *European Court of Justice* kebelében állítólag francia hatásra már a kezdetektől fogva ún. KARTEZIÁnus stílus érvényesül, azaz érvelő megfontolás helyett logikai látszatú és demonstrációjú levezetés – pl. J. H. H. Weiler 'The Function and Future of European Law' in *Function and Future of European Law* Proceedings of the International Conference on the Present State, Rationality and Direction of European Legal Integration (Institute of International Economic Law (ed.) Veijo Heiskanen – Kati Kulovesi (Helsinki: Helsinki University Press 1999), 9–22, 17ff és S. Leible 'Die Rolle der Rechtsprechung des EuGH bei der europäischen Privatrechtsentwicklung' in *Auf dem Wege zu einem Europäischen Zivilgesetzbuch* (Hrsg.) Dieter Martiny – Normann Witzleb (Berlin – New York: Springer 1999) viii + 210 (Schriftenreihe der Juristischen Fakultät der Europa-Universität Viadrina Frankfurt [Oder]), 55ff s 73ff –, ami teljes jellegváltoztatás nélkül egyenesen elgondolhatatlannak és működésképtelennek bizonyul egy döntően elvi síkon elvégzett szabályozás esetén.

Akármiképpen döntsön is az európai jogászság, józan ítélőképességünk birtokában tisztában kell lennünk azzal, hogy bármilyen kodifikáció bevezetése esetén is még további „évtizedeket vehet igénybe, amíg ismételten elérhetővé lesz majd a döntések ma ismert előreláthatósága és észszerűsége”.²⁴⁸

2.4. *Civil law és common law változatlanul?*

Mindezzel egyidejűleg és magától értetődő összefüggésben, amíg ez időszak volt, változatlan élességgel vetődött fel egyfelől a brit *common law*, másfelől az európai kontinensen hagyományosult civiljog kettősségének és/vagy konvergenciájának kérdése.²⁴⁹ A régi kérdés, amely hajdanán jogi komparatistáknak pusztán szellemi élv kiváltásra alkalmas kedvenc csemegéjéül szolgált, mára egy politikai elhatározásnak nemcsak a jövőbe vetített bizonytalan körvonalú következmény megsejtése, de éppen az imént említett elhatározásnak, majdani realitásának a kemény előfeltételévé változott. Hiszen egy közös európai ítélkezés, amely és ahogyan az ismert luxemburgi, strasbourggi (stb.) intézményekben jó néhány évtizede megvalósult, még csupán az eredmények rokoníthatóságát követelte, érdektelen maradván abban, hogy ezeket miképpen – milyen módon, mely forrásokból kiindulva és miféle eljárások nyomán – érték el. Egy közös európai kodifikáció azonban, amely a kontemplációk mai tárgya, már egyenesen a jog szívébe hatol: mindazon szellemiség, kimondatlan előfeltevések (s ebből fakadóan: adott és nem másmilyen szemléletmód, fogalmi gondolkodás, logikai és rendszerformák alá rendelés, röviden tehát: érzékenység, készség és stílus, vagyis egészében jogi mentalitás) felvállalását előfeltételézi, amely pedig évszázadok lassan elkülönülő során át öreg kontinensünkön nemcsak egyszerűen a szigetországitól történetesen szétváló tételes jogpozitíválásoknak adott teret, de történelmi benyomásokban, a politikai-alkotmányi gondolkodás kereteiben, a filozofálás mibenlétében és tétjében, s egyáltalán, a tapasztalatokra történő pragmatikus hagyatkozás vagy az elvont fogalmiság száraz logikumától vezetetés közti választás megejtésében, ennél fogva tehát

²⁴⁸ Schmid 'Legitimacy Conditions...' (2001), 287.

²⁴⁹ *The Coming together of the Common Law and the Civil Law* (ed.) Basil S. Markesinis (Oxford & Portland, Oregon: Hart 2000) vii + 255 (The Clifford Chance Millennium Lectures) (s benne különösen Basil S. Markesinis 'Our Debt to Europe: Past, Present, and Future', 37–66), valamint Vivian Crosswald Curran 'Romantic Common Law, Enlightened Civil Law: Legal Uniformity and the Homogenization of the European Union' *The Columbia Journal of European Law* 7 (2001) 1, 63–126. Figyelemre érdemesen R. H. Helmholz 'Continental Law and Common Law: Historical Strangers or Companions?' *Duke Law Journal* (1990) 6, 1207–1228, <https://bit.ly/3savQxS> csupán ennyit jegyez meg konklúzióként (1228): „Az angolszász jogászok ugyan mindig is kerülni igyekeztek a kontinentális jog bizonyos elemeit, ám szokásosan mégis társnak és olyan forrásnak tekintették, amiből szükség esetén meríthetnek – de sohasem idegennek.”

az egész (természet)tudományos forradalom egykori végigvitelének tapasztalati (induktív) módjában vagy elvi-módszeres (deduktív) építkezésében egyaránt a brit szigetek nemcsak a kontinentális úttól eltérő, de ezen európai közös jövőndőbe vetett vágyakkal is úgyszólván diametrálisan ellentétes utat testesített meg.

Röviden és leegyszerűsítetten, de szakmailag pontosan kifejezve tehát: közülünk azok, akik akciókészen parancsra várnak, hogy aztán majd végrehajthassanak, vagy azok, akik a jóindulatú egymásra figyelés szorgos aktusainak láthatatlan aprómunkájától várják, hogy egy napon majd előbukkanjon a régóta várt eredmény, legfeljebb a jogszövegekbe temetkezés összehasonlító joga diszciplinájának művelői lehetnek, de semmiképpen sem történelmileg s antropológiailag érzékeny gondolkodók, akik egyszersmind igazában tisztában lennének az összehasonlító jogi kultúrák alapvetésével is.²⁵⁰ Hiszen ez utóbbiak azok, akik már tudják – vagy legalábbis kutatási hipotézisként sejtik, s ezért búvárkodásuk előfeltevéseként szemléleti alapként érvényesítik –, hogy a jog nem egy csereszabatos alkatrészekből gyártmánytípus szerint felépített s így gépszerűen működtetett mechanizmus, hanem az élő emberi kultúra olyan vonatkozása és vetülete, amely a közösségi rendteremtésben különült el viszonylagosan és szakmaszerűen a rend többi tényezőjétől és hordozójától azért, hogy kiszakadva az érdekek napi láncolatából, végső fokon előrelátható biztonsággal előre kialakított minták szerint terelje, befolyásolja és vezesse a konfliktusfeloldások gyakorlatát, egyszersmind el is személytelenítve ezeket pontosan a rend, vagyis egy kívülállóként szolgáló *ordo* – és mint *Justitia* leple is sejteti, szükségképpen személytelen, mert elszemélytelenítettként feltűnő – éthosza jegyében.

(Voltaképpen távolról sem lehetünk biztosak abban, vajon az angol–amerikai jogszemlélet egyáltalán szabályt gondol-e, amikor jogról szól. A brit *Law Commission* 1964-ben elhatározott s kodifikációt latolgató reformtervének gyors elhalása például teljes tanácsalanságról vallott a jog fogalmak soraként általánosítása, elvont logikai formákhoz rendelése, valamint a tényeknek szabályok alá rendelhetősége tekintetében. Kodifikációs gondolatukban felemlé-

²⁵⁰ A fogalmi – és diszciplináris – kettéválasztásra s az új látásmód követelményeire lásd Varga Csaba tollából 'Összehasonlító jogi kultúrák: Szempontok a fogalmi körülhatároláshoz' *Jogtudományi Közlöny* 52 (1997) 1, 45–49 és 'Összehasonlító jogi kultúrák?' *Jogtudományi Közlöny* 56 (2001) 10, 409–416 (<https://bit.ly/3KHWISY>, 22–27 és 28–46), mindkettő a *Comparative Legal Cultures* (ed. & introd.) Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: New York University Press 1992) xxiv + 614 (The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1) (átdolgozott magyar változata *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba [Budapest: Books in Print 2000] xl + 397 [Jogfilozófiák]) és *European Legal Cultures* (ed.) Volkmar Gessner – Armin Hoeland – Csaba Varga (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567 (Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I) gyűjteményei nyomán.

gették, hogy amennyiben a jogot egyáltalán nyílt szabályok (újra)tételezett sora-ra visszavezetnék, e rendezésből a bírának a *travaux préparatoires* oldott, valóban emberi szellemhez méltó érvelése mondana a legtöbbet; ezt kívánta tudtul adni XIX. századi brit indiai kodifikátoruk is, amikor visszaemlékezett erre: „akárhányszor csak a kifejtéshez szükségesnek gondoltuk, példákat kapcsoltunk a szövegekhez”; s ezért mindennél jobb lenne szabályoknak és indokolásuknak egyidejű belefoglalása e kódexekbe. Nos, olybá tetszik hát, mintha e kérdésben valóban még évszázadokkal LEIBNIZ kora és felismerései mögött próbálnának ösvényt taposni maguknak, s a kodifikációs gondolat elvi megemészthetetlensége számukra abból fakad, hogy egy kódexben a jog már valóban nem lehet más, mint elvont-általános szabályok pusztja sora, míg náluk a jog még mindig valami kizárólag tapasztalatilag megragadhatónak a képzetét kelti, ami valahol az eseti döntés és a hagyománytól diktált indok között helyezkedik el.)

Az e kérdéskörben burjánzásnak indult irodalom futó áttekintéséből is kitészik: gondos esettanulmányok szólnak már egyfelől a brit joggyakorlat fokozódó „európaiasodásáról”²⁵¹ és mindazon „kodifikációs mítoszokról”, miszerint, egyetlen példával élve csupán:

„I. A kodifikáció a jog mindenki számára hozzáférhető és teljes körű formába öntésével szolgálhat, s ezzel a jog tervszerű fejlesztését segítheti elő; II. A kódexeken nyugvó jogrendek merevek és alkalmilag nehezen adaptálhatók; III. Az esetjogi technikák hangsúlyozásával a *common law* bármiféle újként felmerülő körülményhez nagyszerű alkalmazkodásra kész.”

Ezek mint ábrándok és utópikus várakozások persze sem a kontinentális jog, sem a *common law* körében nem igazolhatók.²⁵²

Paradoxikusnak tetszik, mégis megfontolandó igazság: sok szempontból akár a francia jog is hajlékonyabbnak, gyakorlati adaptációra, megtermékenyítő alkalmazásra készebbnek bizonyul, mint a bíró alkotta esetjog. Hiszen a kontinentális joggyakorlat eleve értelmezésre hívó általános elvekből indít, s szabályai jelentése, alkalmazhatósága tekintetében – mint a szabály lététől viszonylag elkülöníthető kérdésben – ezért anélkül tesz lehetővé vitát, hogy mindezzel a szabályozás rendszerként felfogott egészének érinthetetlenségét megrendítené;

²⁵¹ Pl. Reinhard Zimmermann 'Der europäische Charakter des englischen Rechts: Historische Verbindungen zwischen *civil law* and *common law*' *Zeitschrift für Europäisches Recht* 1 (1993), 4–51; J. Levitsky 'The Europeanization of the British Legal Style' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994) 2, 347–380.

²⁵² Basil A. Markesinis 'The Destructive and Constructive Role of the Comparative Lawyer' (eredetileg in *Rabels Zeitschrift* [1993], 438–448) in Basil A. Markesinis *Foreign Law and Comparative Methodology A Subject and a Thesis* (Oxford: Hart 1997), 36–46, idézet 37–38.

szemben egy, a *casus*ra szóló döntvények halmazára redukált angolszász felfogású joggal, mely – mint „szervező elv nélküli [...] amorf massa”²⁵³ – éppen a szabály és alkalmazása e felfogásban meg nem különböztethető egysége okából közvetlenül hordozza az egésznek is, s minden egyes alkotóelemének is jogi mivoltát, önazonosságát.²⁵⁴

Nos, kodifikációhoz pozitív vagy negatív utópizmusokat kapcsoló várokozások ma jobbra vagy a közös Európába vetett eufórikus hitvallásokkal,²⁵⁵ avagy éppen ellenkezőleg, ezek gyakran sarkítottan megfogalmazott elutasításával²⁵⁶ vegyülnek. Viszonylag ritkásabb holló akár a tényleges közeledést

²⁵³ Alan Watson 'The Importance of »Nutshells«' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994) 1, 1–23, idézet 11. és 12.

²⁵⁴ Lásd André Tunc 'Codification: The French Experience' in *Problems of Codification* (ed.) Samuel Jacob Stoljar (Canberra: The Australian National University 1977), 63–89, 73–74, valamint René David *French Law Its Structure, Sources and Methodology* (Baton Rouge: Louisiana State University Press 1972) xviii + 222, különösen 80 és 83. Megjegyzendő, hogy e szálon válik közvetlenül kodifikációs szabályozási problematikává a polgári törvénykönyveknél szokásos ún. *általános rész* kérdése – mert elvileg ez adja a normatív axiomatizmus felső, általánosan meghatározó rétegét, ami nélkül a jogász csak iránytű nélküli hajóként hanyódná a jog tengerén (vö. Josef Unger *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts* I, 5. kiad. [Leipzig: Breitkopf und Härtel 1892] xviii + 650, 641, ill. Konrad Zweigert – Hein Kötz *Introduction to Comparative Law I: The Framework*, 2nd rev. ed. trans. Tony Weir [Oxford: Clarendon Press 1987], 167) –, valamint a svájci *Zivilgesetzbuch*nak végső soron a bíróra mint eseti törvényhozóra bízott *hétágkitöltési technikája* (1. §) egyaránt – hiszen ebben nemcsak az az érdekes, hogy KANTON át visszavezethető akár Arisztotelészre (*Nikomakhoszi etika*, 1137b), de a bírói felhatalmazás ellenére mégis a kontinentális szabályozási elvet erősíti meg, mikor végső soron kimondja: „a döntésnek egy általánósként megfogalmazható szabályon kell alapulnia ahhoz, hogy egyáltalán joginak számíthasson”. Franz Wieacker *A History of Private Law in Europe* (with particular reference to Germany) (*Privatrechtsgeschichte der Neuzeit* [1952] 2nd ed. rev. [1967]) trans. Tony Weir (Oxford: Clarendon Press 1995) xvi + 509, 391.

²⁵⁵ Basil Markesinis *The Gradual Convergence Foreign Ideas, Foreign Influences and English Law on the Eve of the 21st Century* (Oxford: Clarendon Press 1994) xlv + 275; James Gordley 'Common Law and Civil Law: Eine überholte Unterscheidung' *Zeitschrift für Europäische Privatrecht* 1 (1993), 498–518.

²⁵⁶ Vö. pl. Pierre Legrand tollából: 'Legal Tradition in Western Europe: The Limits of Commonality' in *Transfrontier Mobility of Law* (ed.) Robert Jagtenberg – Esin Örücü – Annie de Roo (The Hague, London, Boston: Kluwer 1995), 63–84 és 'How to Compare Now' *Legal Studies* 16 (1996), 232–242; hasonlóképpen S. Paasilehto 'Legal Cultural Obstacles to the Harmonisation of European Private Law' in *Function and Future of European Law* (1999), 100–103, 99 és Mauro Bussani '»Integrative« Comparative Law Enterprises and the Inner Stratification of Legal Systems' *European Review of Public Law* 8 (2000), 85–99. Többek szerint – pl. Werner Flume 'Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung' *Zeitschrift für Insolvenz- und Wirtschaftsrecht* (2000), 1427–1430, különösen 1429, ill. Hugh Collins 'European Private Law and the Cultural Identity of States' *European Review of Public Law* 3 (1955), 353–365 – a nemzeti jogi berendezkedések és ezek kodifikációs kifejeződései egyébként is a kulturális örökség részei, s mint *cultural monuments*, aligha adhatók hát fel bármelyik állam részéről is saját identitásvesztésük nélkül. Van

(vagy legalább kölcsönös hatást és befolyásolást) mutató jegyek elemzése – mint történetesen a német joggyakorlatban a *Bürgerliches Gesetzbuch* egykori exegéziséből mint „jogászi sakkjátszmából” a napjainkra immár „esetjogi forradalomhoz” torkollott fejlődés bemutatása,²⁵⁷ egyidejűleg az angol jogi gondolkodásban a „doktrinásodás” megjelenésével (mint ami esetleg utalhat mindkét oldalról arra, hogy „az elkülönítően kisarkított vonások a Csatorna mindkét oldalán lassan eltűnőben vannak”²⁵⁸) –, akár csak egy olyan kijózanító hűvös hang, amely nem éljenezne, de nem is tagadna, hanem egyszerűen csak figyelmeztetne arra, hogy az Európa történetében eddig eltelt két évezred tükrében nem sok, de nem is feltétlenül új az, ami mindeddig megesett, s ezért ez is elmondható: „Ilyen alapról arra következtetnünk, hogy a *common law* már »európaizálást« nyert, olyan elhamarkodottnak tetszik, mintha akár csak azt akarnók elhitetni magunkkal, hogy volt egyáltalán olyan idő, amikor tényleg elszigetelődött.”²⁵⁹

S miképpen is lehetne rövidebb vagy feledékenyebb az emlékezetünk, amikor tudjuk: az egyetemes igényű elvont megfogalmazástól, például az egyetemes emberi jogi charták közvetlen és egységes bírói érvényesítésétől történő iszonyodás még csupán alig néhány évtizede igencsak átjárta a briteknél a Lordok Házát; amint saját szövevényes joguk tagolására sem tudtak vagy kívántak még nagyravágyásból sem javasolni alkalmasabb gyógyírt a faktuális (vagyis tények adott nyelven ejtett megnevezése kezdőbetűje szerinti) osztályo-

olyan szerző – pl. Luigi Mengoni *L'Europa dei codici o un codice per l'Europa?* (a *Rivista critica del diritto privato* X [dicembre 1992] 4, 515–528 különnyomataként) (Roma: Centro studi e ricerche di diritto comparato e straniero 1993), 3 –, aki mindezt egyenesen kizárja az elgondolhatóság köréből: „reconoscere che l'un codice per l'Europa non è un'alternativa realistica”. Csupán a példa kedvéért kínálkozok ide egy Pierre Legrand fejtegetéséből – 'Brèves réflexions sur l'utopie unitaire en droit' *Revue de la common law* (Montréal) 3 (2000) 1–2, 111–125 – származó idézet Philippe d'Iribarne *Cultures et mondialisation* Gérer par-delà les frontières (Paris: Seuil 1998) 354 (Couleur des idées), 324–325 szép jellemzéséből, melyből megtudhatjuk: még mai önképük szerint is „a franciák ízlése szerinti értelem nemesebb, inkább az elmélet szépségének szentelt, a tiszta s érdektelen dolgokhoz jobban kötődő, általános rendszerekből és eszmékből határozottabban táplálkozó, sziporkázóbb, elegáns bizonyításokban termékenyebb, s a nagyság jegyeiben is inkább osztozkodó, semmint az angol”.

²⁵⁷ Josef Partsch *Vom Beruf des römischen Rechts in der heutigen Universität* (Bonn: Friedrich Cohen 1920) 58, 39, ill. John P. Dawson *The Oracles of the Law* (Ann Arbor: University of Michigan Law School 1968) xix + 520, 432 műveiből idézetten vö. Reinhard Zimmermann *Roman Law, Contemporary Law, European Law* The Civilian Tradition Today (Oxford: Oxford University Press 2001) xx + 197 (Clarendon Law: Lectures).

²⁵⁸ Reinhard Zimmermann 'Savigny's Legacy: Legal History, Comparative Law, and the Emergence of a European Legal Science' *The Law Quarterly Review* 112 (October 1996), 576–605, különösen 590, idézet 589.

²⁵⁹ Xavier Lewis 'The Europeanisation of the Common Law' in *Transfrontier Mobility of Law* (1995), 47–61, idézet 61.

zásnál²⁶⁰ – boldogan véve tudomásul, hogy a jog szövegeiben és összefüggéseiben előforduló szavak pusztán alfabetikus mutatójánál (mint „indexszel ellátott káoszról”²⁶¹) jobbat nem is termett, hiszen alkalmasabbat nem is teremthetett még az emberi elme.

2.5. A múlt újrakérdése

Visszatekintve most a jövőből a múltba, milyennek is bizonyult hát az egyes történelmi időszakok kodifikációja az újabb szakirodalmi elemzések tükrében?

Ami a görög és a római előformákat megelőző *korai* előfordulásokat illeti, ezek tekintetében inkább arról értesülünk, hogy ezek jobbára nem voltak normatív jogforrások:²⁶² inkább „kegyes vágyakozások s erkölcsileg kínálkozó megoldások, semmint hatékony jogok”,²⁶³ olykor pedig egyenesen a hivatali

²⁶⁰ A szerkesztő JOLOWICZ önbevallása szerint – Jolowicz *The Division and Classification of the Law* (1970), 7 – egész vállalkozása nem más, mint „védőbeszéd a jog faktuális osztályozása, [...] a jogtartalomnak a tények szerinti tagolása érdekében”. A helyzet azóta sem változott: „gyakorlatilag az ABC az angolszász jogban ismert értelmes rendezés egyetlen eszköze” – írja Bernard Rudden 'Tortiles' *Tulane European and Civil Law Forum* 6 (1991–1992) 6–7, 105–130, 105.

²⁶¹ Sir THOMAS HOLLAND kifejezését – „chaos with an index” – a fenti értelemben idézi Norman Marsh 'Tort Law in America. An Intellectual History by G. Edward White' (review) *International & Comparative Law Quarterly* 30 (April 1981) 2, 486–488, 488.

²⁶² „Sem az előbeszédben, sem az utószóban, sem pedig bárhol másutt a jogkönyvek nem parancsolják bárkinek is a rendelkezések betartását. Ugyanakkor a perekben hozott ítéletek sem szentelnek figyelmet e jogkönyveknek.” Arnold Waltherr *Das altbabylonische Gerichtswesen* (Leipzig: J. C. Hinrichs 1917) xii + 274, 227. Vö. még ugyanilyen értelemben B. Landsberger 'Die babylonischen Termini für Gesetz und Recht' in *Symbolae ad iura orientis antiqui pertinentes Paulo Koschaker dedicatae* II (Leiden: Brill 1939), 219–234, 221–222.

²⁶³ J. J. Finkelstein 'Ammi-Saduya's Edict and the Babylonian »Law Codes«' *Journal of Cuneiform Studies* 15 (1961) 3, 91–104, idézet 102. „Elsődleges céljuk a közösség, az utókor, a jövő uralkodók, s mindenekelőtt az istenek előtti tanúskodás arról, hogy az uralkodó tényleg végrehajtja istenektől rábízott feladatát.” (103) – Vagyis „HAMMURÁPI [...] kódexe – valamint a többi, korábbi akkád és sumer kodifikáció – nincsen semmiféle közvetlen kapcsolatban a kor jogi gyakorlatával. Tartalmát sok lényeges vonatkozásban inkább úgy tekinthetjük, mint a király társadalmi kötelezettségeinek hagyományos irodalmi megfogalmazását, és annak kifejezését, hogy a királynak tudomása van a meglévő és a kívánatos állapotok különbségeiről.” A. Leo Oppenheim *Az ókori Mezopotámia Egy holt civilizáció portréja* (Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, rev. ed. 1977) ford. Gödény Endre (Budapest: Gondolat 1982) 571, 203. Megjegyzem, e kiadásban találjuk annak európai fejlődési ívünk értékelése szempontjából igencsak elgondolkodtató megjegyzését (aminek felfejtésére aligha vállalkozhatunk a jelen keretek között): „Mezopotámiában – és valószínűleg az egész ókori Közel-Keleten – ismeretlen az a végzetes felfogás, hogy a valóságot az írott anyag kívánta követelmények közé kell szorítani. Csak egy kései és határozottan periferikus fejleménynek, a judaizmusnak, amely abból a vágyból fakadt, hogy ideológiai okokból sajátos társadalmi viszonylatokat teremtsenek, sikerült ilyen magatartásmintát létrehozni” (289).

írnokmesterségre képzésnek a hagyományos irodalmi foglalatjai,²⁶⁴ amelyek persze a kor bírái számára is segédkönyvül szolgálhattak nehéz ügyeikben.²⁶⁵

Meglepő, hogy a rendgondolat milyen korán, úgyszólván JUSTINIANUS kortársaként, de ezer kilométerekkel odébb, nyugaton is egyaránt megjelenik.²⁶⁶ A fogalmi rendszerezésben pedig a korai kompilációkkal egyidejűleg mindekelőtt egyfelől az anyagi, másfelől az eljárási és bizonyítási jog szétválasztása jár elől olyan módon, hogy immár elmondhatóvá lesz: „A nem szabályozott kérdéseket a törvényben adott szabályozásból szintén meg kell tudni válaszolni [...] [mert] A jog valamiféle a dologban magában benne lakozóból ezáltal a dolog fölött tételezett renddé, önálló hatalommá léssen.”²⁶⁷

Az ókortól úgyszólván máig új ismeretek tárulnak fel a kodifikáció *pótlékai*-ról is. Egyfelől nemcsak arról értesülhetünk, hogy hivatalos összeállítások mily elterjedten – nyomdahiány okából vagy helyi szokásból – kéziratos formában léptek hatályba, de olykor egyenesen arra szánattak, hogy (mint pl. a *Coutumes de la ville d'Ypres*, 1535 esetében történetesen: városházi) letétbe helyezéssel tegyék közzemlére, amiről ellenszolgáltatásért bárki másolatot kérhetett²⁶⁸ – ugyanúgy, ahogyan évszázadokkal korábban (a *Konungsbók [Codex regius]*, 930–1262 korában) az izlandi törvénytmondó [*lögsögumaður*] is megkereshető

²⁶⁴ A. Leo Oppenheim *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilization* (Chicago: University of Chicago Press 1964) ix + 433, 14–21.

²⁶⁵ Raymond Westbrook 'Biblical and Cuneiform Law Codes' (*Revue Biblique* 92 [1985], 247–264) in *Folk Law Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, (ed.) Alison Dundes Renteln – Alan Dundes (New York & London: Garland 1994), 495–511, különösen 503. Az előformák egészére nézve lásd még Raphael Sealey *The Justice of the Greeks* (Ann Arbor: The University of Michigan Press 1994) xiii + 164.

²⁶⁶ Jelestül, RECCESWINTH (654) egységesített (vizigót és római) kódexének ERWIG (681) által javított változata II. könyvének 1. címe hordozza már programként: „világos és megbízható jelentés, mely a kétséges eset számára tiszta eligazításul szolgál [...] rend szerinti elrendezésben és [...] rend szerinti címekbe foglaltan”. Idézi Katherine Fischer Drew 'The Barbarian Kings as Lawgivers and Judges' in Katherine Fischer Drew *Law and Society in Early Medieval Europe Studies in Legal History* (London: Variorum Reprints 1988), 7–29, 15.

²⁶⁷ Wilhelm Ebel *Geschichte der Gesetzgebung in Deutschland* (Göttingen: Verlag Otto Schwartz 1958) 107 (Göttinger rechtswissenschaftliche Studien 24), 75, akinek példái (73 és 74) szerint ilyen Wildenburg a. d. Sieg uraság területén egy *Gerichtsordnung und Landrecht, auch Polizei-, Holz-, Hütten-, Bergordnung und Reformation* (1592), avagy Kurköln területén a *Bericht über Erbfälle und über etliche Mißbräuch* reformációja (1538) alapján egy 16 címből álló *Rechtsordnung* elfogadása (1663); fogalmi rendszerezésként pedig Solms grófságban egy *Gerichts- und Landordnung* (verf. Joh. Fichard, 1571), s benne egy *Von den Landrechten* (32 címmel) és *Von Gerichten und gerichtlichem Prozeß* (40 címmel) kibocsátása.

²⁶⁸ Pl. a *Litvániai Nagyhercegség statútumai* (1529), ill. a *Moszkvai Nagyhercegség szudebnikjai* (1497 és 1550). Vö. Wacław Uruszczyk 'Les codes de droit en Europe à l'époque de la renaissance' in *La codification européenne du Moyen-Age au siècle des Lumières* éd. Stanisław Salmonowicz (Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne 1997), 69–102, különösen 101.

volt a jogkimondás alkalmi, döntés alapjául szolgáló megismétlésére.²⁶⁹ Másfelől nemcsak revelált szent könyvek (mint pl. Massachusetts első államalapítói körében a *Biblia*) szolgálhatnak rudimentáris útmutatással a törvény foglalataként, de olykor s jobb híján esetleg eredetileg didaktikai céllal a valahai múltban született gyakorlati kézikönyvek is.²⁷⁰

Nos, mindenekelőtt a *klasszikus* kodifikációs típus létrejötté nagy műveinél, így az *Allgemeines Landrecht*nél²⁷¹ s a *Code civil*nél – egykori autoritárius, illetőleg forradalmi létrejöttük²⁷² ellenére – a mai megváltozott (és mint láttuk, THIBAUT helyett ma „európai érdekből” – vagy, pontosabban, kényszerűségből és tehetetlenségből – inkább SAVIGNYra visszatekintő)²⁷³ közegben hallatlanul

²⁶⁹ Sigurdur Lindal 'Law and Legislation in the Icelandic Commonwealth' *Scandinavian Studies in Law* 37, (ed.) Anders Victorin (Stockholm: Jurisförlaget 1993), 55–92.

²⁷⁰ HARMENOPOULOS, a thesszaloniki bíró által összeállított *Hexabiblos* (1345) – szállóigeeként elterjedten „az építómák építőmáinak e nyomorúságos építőmája” – Görögországban s az egész Balkánon jogforráspótlékként nemcsak a késői középkort kísérte végig, de a görög királyság 1835. február 23-i rendelete még meg is erősítette ellenkező szokás vagy bírói gyakorlat hiányában alkalmazandó általános jogforrásként egy majdani polgári törvénykönyv létrejöttéig, ami köztudottan csak 1946. február 23-án következett be. Dél-Afrikában pedig a Transvaalt létrehozó *Harminchárom cikkely* alkotmányként 31. szakaszában előírta, hogy a jog alapja a 'hollandsche wet' legyen, majd az új alkotmány (*Grondwet*, 1859. szeptember 19.) 1. függelékében [*bijlage*] elsőként Johannes van der Linden *Regtsgeleerd practicaal en koopmans Handboek* (1806), másodikként Simon van Leeuwen *Het Roomsche-hollandsche recht* (1780), harmadikként pedig Grotius *Inleidinge tot de hollandsche Rechtsgeleerdheid* (1631) munkáit jelölte ki ennek foglalataként – a XIX. század második felében tehát két évszázaddal korábban (egyébként tekintélyes példányszámban) megjelent joggyakorlati bevezetéseket rendelt a jog alapjául annak ellenére, hogy az anyaország, Hollandia új polgári törvénykönyve (*Burgerlijk wetboek*, 1838) ekkor már évtizedek óta maga mögött hagyta régi jogát. Watson 'The Importance of »Nutschells«' (1994), 20 és 19.

²⁷¹ Peter Stein *Roman Law in European History* (Cambridge: Cambridge University Press 1999) x + 137, 112 szerint: „Fő szövegezője CARL GOTTLIEB SUAREZ volt, aki osztotta CHRISTIAN WOLFF nézetét arról, hogy az uralkodó kötelessége alattvalóit – úgy is, mint jó embereket, de úgy is, mint jó polgárait – tökéletesen észszerű életre vezetni. A porosz törvénykönyvnek ezért nevelő céllal kellett rendelkeznie, s az átlagemberhez címezten egyszersmind átfogónak, világosnak és határozottnak lennie.”

²⁷² Domenico Corradini *Garantismo e statualismo* Le codificazioni civilistiche dell'Ottocento (Milano: Giuffrè 1971) xiv + 143 (Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Pisa 39), 12ff szellemes megjegyzése szerint a klasszikus kódexek vagy az állami abszolutizmus, vagy az egyéni szabadságjogok oltalmára jöttek eredetileg létre. Jean-Louis Halpérin *L'impossible Code civil* (Paris: Presses Universitaires de France 1992) 309 (Histoires), 289, ill. 287 ugyanakkor emlékeztet arra, hogy a francia polgári törvénykönyv minden természetjogisága csak megszövegezésbeli újdonságának a leplezésére szolgált, miközben a közel másfél évtizedes tusakodás után „végül elfogadott szöveg a leginkább hosszúnak, ám egyidejűleg a legkevésbé forradalminak bizonyult az összes javaslat közül”.

²⁷³ Anton Friedrich Justus Thibaut *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts in Deutschland* (Heidelberg 1814) és Friedrich Carl von Savigny *Von Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (Heidelberg 1814) in *Thibaut und Savigny Ihre prog-*

felértékelődik egykor hagyományra támaszkodottságuknak a mozzanata.²⁷⁴ Ez annál inkább figyelemre méltó, mert a felvilágosodás alapeszméjének, a magát a minőségi kodifikáció gondolatát is egykor létrehozó racionalitás, logikalitás és univerzalitás akkoriban korlátozatlanak hitt eszményének²⁷⁵ a gyakorlati korrekciójaként jelent meg – akkor, amikor e légiés ábrándokat, vágyakat és csábszavakat a valóságba kellett átültetni, alávétve álmaikat az életszerűség próbájának.

Igy történetesen nem véletlen, hogy a *Code civil* létrejöttében – pontosan a korábbi, nemritkán csaknem pocskondiázó hangvétellel szemben²⁷⁶ – PORTALIS szerepének nagysága és nagyívűsége (éppen korábban még feledésre ítélt egykori keserű, kiábrándult értekezésével, mint kora egyfajta *non-mainstream* látásmódjával egyetemben) most – a felfedezés erejével hatva – reflektorfénybe kerül. Ezért korántsem véletlen, hogy a *Code Napoléon* szociológiai jelenséggé váló elemzéséből szerzünk most tudomást J. E. M. PORTALIS (1746–1807) személyisége meghatározó jegyeként arról, hogy a forradalom alatt Észak-Németországba menekült, pietistákkal került kapcsolatba, vonzalma elmélyült PASCAL és MONTESQUIEU munkássága iránt, s ekkor kezdte el az utókortól csupán posztumusz megismert okfejtésekben ostromozni hazája egykori nyomorúságát. Mert Németországban – mint feljegyezte – az *esprit philosophique* jó megvalósulását tapasztalta: kis egyetemek, zárt körökkel, számottevő társadalmi-politikai kisugárzás nélkül, ahol az eszméket ugyan semmi sem hajtja, ámde azok nem is válhatnak közvetlenül veszélyessé vagy a társadalmat bomlasztóvá. A franciák forradalma viszont a párizsi szalonok, a „szofisták” műve volt: légköre, a politikai elitet is magában foglaló közvetlen kisugárzása a rendszergondolatból s annak rendszerszerű érvényesítéséből kiindulva felelőtlenségre, sőt szélsőséges

rammatische Schriften, (Hrsg.) Hans Hattenhauer (München: Vahlen 1973) 298, 61ff, ill. 95ff, az általuk képviselt mozgalomhoz s vitájukhoz pedig vö. Hans Wrobel *Die Kontroverse Thibaut–Savigny im Jahre 1814 und ihre Deutung in der Gegenwart* (Bremen, Diss.) (1975) v + 307.

²⁷⁴ James Gordley 'Myths of the French Civil Code' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994) 3, 459–505.

²⁷⁵ Stuart Andrews *Eighteenth-century Europe The 1680s to 1815* (London: Longmans 1965) xiii + 402, 119 szerint: „Egy jól irányított kormányzatnak a filozófiai rendszergondolathoz hasonlóan összefüggő rendszerben kell felépülnie azért, hogy a pénzügyek, a rendőrség s a hadsereg mozgatása ugyanazt a célt szolgálja, nevezetesen az állam konszolidálását és hatalma növelését. Márpedig egy ilyen rendszer csakis egyetlen agyból származhat, s ennek hordozója nem lehet más, mint maga a szuverén.” Márpedig – folytatja e gondolatot S. E. Finer *The History of Government From the Earliest Times, I–III* (Oxford: Oxford University Press 1997), 1456 (majd meg is erősítve a kormányzati bürokrácia fejlettségének s a kodifikáció nagy korszakainak az összefüggését, 1458) – „a természet egységességéből és az értelem logikalitásából adódott a szükséglet is, hogy egyidejűleg ésszerűsíték, rendszerezék s kodifikálják az alattvalók életterét megállapított törvényeket”.

²⁷⁶ Pl. Marcel Planiol *Traité élémentaire de droit civil I* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1900), 80. §: „aligha haladta meg a közepszerűséget”.

következetességre csábíthatott úgy, hogy közvetlenül élő (mert a környezetre rákényszerített) gyakorlattá válva következményként akár egy egész nemzet (bal) sorsának a meghatározójává is magasodhatott. Nos, egy ilyen jalkiáltás PORTALIS feljajdulásaiban²⁷⁷ úgy hat, mint a modernitásunkat megszabó, öncélúan haszontalan, pőre intellektualizmus oly sok mai bírálata:²⁷⁸ „Meggyőződése ezért nem lehetett más, mint a tapasztalatnak filozófiába ültetése: semmi rendszer, csupán adaptáció, vagyis a mindenkori gondolat hozzáigazítása ahhoz, amit a pillanat változó szüksége sugall.”²⁷⁹

Nos, újra rádöbenni a magában a francia forradalmi kodifikációs áttörésben is tetet öltő *hagyományra*; a bírói hivatásban pedig az észszerűn és logikán túl (vagy mellett? avagy egyenesen helyében?) is mellőzhetetlen *tapasztalat* mozzanatára; avagy az újragondolás görcsöve alá vonni a Németországban a XIX. század második felében a kodifikáció körül a történeti jogi iskola zászlóbontásakor zajlott vitákat – mindezt napjainkban korántsem egy immanens vagy öncélú eszmetör-

²⁷⁷ J. E. M. Portalis *Écrits et discours juridique et politique* (Aix-Marseille: Presses Universitaires d'Aix-Marseille 1988), 398–399 idézi kivonatos újranyomásként J. E. M. Portalis (1746–1807) *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le XVIIIe siècle* I–II (Paris 1820, 3e éd. 1834) eredeti művét: „Mennyi javunk termelődhetett volna azóta (eredeti 3. kiad. 301), ha a rendszerezme nem vetett volna veszélyes tévedéseket a leghasznosabb igazságokba, és túlfeszített abszurd teóriák nem nyomták volna el a tapasztalat böles leckéit!” (227) „Zseniális nagyformátumú és mélyenlátó emberek, nem pedig a szofisták azok, akik egykor társadalmakat alapítottak, városokat építettek, népeket tanítottak. A szofisták mindig csak az erkölcs leromlásakor jelennek meg. Ebből termelődnek ki, és aligha alkalmasak arra, hogy sajnálatos befolyással javítsanak az éppúgy romlásnak indult szellemen és szíveken. Mihelyst megfogalmaztak egy (403) gondolatot, máris úgy hiszik, hogy ezzel valamiféle intézményt hoztak létre. De ugyanúgy, ahogyan a megfogalmazott gondolatok sem ejtik maguktól rabul az embereket, nem is gyökeresednek meg ott, ahol elvetik őket. Csak a törvényeket sokasítják, ám lealacsonyítják a törvényhozást. S mindeközben minden elvész: a hamis filozófiai szellem olyan, mint egy bármit magába záró süket kagyló.”

²⁷⁸ Az intellektualizmus mai megítélésére lásd *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: Akaprint 1998) 122 (Windsor Klub könyvei II) és benne különösen Jeane J. Kirkpatrick 'Észszerűség és tapasztalat a politikában' ('Introduction' in Jeane J. Kirkpatrick *Rationalism and Reason in Politics* [1982]), 9–13, s – a jelen szerző állásfoglalásaként – Varga Csaba tollából 'A racionális jogszemlélet eredendő ambivalenciája: Emberi teljességünk szétválása a fejlődés áraként?' in *A jogtudomány és a büntetőjog dogmatikája, filozófiája* Tanulmánykönyv Békés Imre születésének 70. évfordulójára, szerk. Busch Béla – Belovics Ervin – Tóth Dóra (Budapest: Osiris 2000), 270–277 (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei) (<https://bit.ly/3FiCtDU>, 316–329) és 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* (Várkonyi Nándor: Az ötödik ember c. művéről) szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom 2000), 61–93 (<https://bit.ly/3k-BllhQ>, 208–243). Filozófiai és társadalomelméleti összefüggésben vö. még *Hayek és a brit felvilágosodás* A konstruktivista gondolkodás kritikája, szerk. Horkay Hörcher Ferenc (Budapest: Books in Print 2002) xviii + 112 (Jogfilozófiák).

²⁷⁹ Jean Carbonnier 'Le Code Napoléon en tant que phénomène sociologique' *Revue de la Recherche juridique Droit prospectif* (1981) 3, 327–336, 335.

téneti érdeklődés magyarázza. Hiszen a jövő útjainak megelézéséhez fogódzókat kell keresnünk. Pontosabban: éppen a közeljövőnkben követendőnek tetsző útról véljük kideríteni, hogy egyszerűsége s vállalkozásának hallatlansága csak európai méretű és összetettségű kiterjesztése annak a gondolati dilemmának és kockázatokkal fenyegető nehéz elhatározásnak, amely nemzeti keretek közt egyszer ott, az akkor még széttagolt Németországban már megesett, s amelyben kulcspéldával esetleg éppen a történeti jogi iskola hajdani mozgalma szolgál.²⁸⁰

Mindenesetre annak belátását, hogy a nemzeti jogkodifikációk kora társadalmi-politikai értelemben is körülhatárolt volt, mert – általunk korábbról ismert értékein és jelentésein túl – egy további egyetemes fejlődési lépcsőfokot is megtestesített és nyomatékosított, mutatja az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* születése körülményeit érintő történelmi monografikus vizsgálódás eredménye is:

„A polgári jogi kodifikáció arra irányuló kísérletnek bizonyult, hogy összeegyeztessék a modern állam – mint kormányzati monopóliumot hordozó legfőbb közhatalom – fogalmát a jogállamiság – mint a közhatalom legfelsőbb akaratának nem alávetett társadalmi kohézió – objektív és valójában abszolút kategóriája gondolatával. [...] Az európai kontinensen a kodifikált polgári jog szolgált a XIX. és a korai XX. század társadalmi-politikai alapképletének, az egyszersmind jogállamiságként megmaradó abszolút szuverenitás államának a jogi alapjául.”²⁸¹

Ez akkor, adott feltételek közt teljességgel megfelelt annak, amit magam korábbi munkáimban egyfelől a nemzeti jogegységesítés fő (társadalmi-jogi) funkciója betöltésének, másfelől – ám technikailag lehetségesen önállósultan – a központi állami joguralás (jogi-technikai, a jogon belül azonban a jog egész elméleti-gyakorlati építményét s életét átható, és ezzel a jog társadalmiságára is meghatározóan kiható) funkciójának neveztem.²⁸²

Miként is áll e fő elhivatottságok, rendeltetések beteljesedése napjaink kritikai visszatekintései tükrében?

„Nyilvánvalóan a felvilágosodás korában dédelgetett több nagyravágyó reménységet s várakozást a kodifikációk nem teljesítettek be: a tanult jogász nem lett feleslegessé, és nem is vezettek e kodifikációs művek a magánjog maradandó megállapodottságához (avagy, a másik oldalról ki-

²⁸⁰ Vö. különösen Zimmermann *Roman Law...* (2001), 14–17.

²⁸¹ Henry E. Strakosch *State Absolutism and the Rule of Law The Struggle for the Codification of Civil Law in Austria, 1753–1811* (Sydney: Sydney University Press 1967) vii + 267, idézet (epilógusban) 219.

²⁸² Lásd Varga *A kodifikáció...* (2002).

fejezetten, megkövüléséhez). Mindazonáltal számottevően hozzájárultak az európai jogi hagyomány nemzeti fragmentálódásához.”²⁸³

Nos, iskolaértékű lehet e példa annak illusztrálására, miként fordulhatnak értékelések akár saját ellentétükbe is a történelmi fejlődés, a gyakorlati problémaalkulás perspektívájától függően – hiszen itt, az európai méretű nemzetközi egységesedés fényében (és nem minden alap nélkül) már nemzeti széttöredezésként fogalmazódik meg az, ami egykor, alig egy-két évszázad leforgásával korábban még a helyi jogok kavalkádjában a nemzeti jogegységteremtés korszakalkotó teljesítménye volt. Aminthogy paradoxikus ugyanezen szerző alább következő kifejezése is – noha jogosultnak tetszik, éppen egy rendkívüli angol jártasságú német európai jogtörténész tollából pótlólagos megjegyzésként –, miszerint:

„A politikai egység, amit a német hadak francia csatamezőkön valaha kikényszerítettek, most – íme – békésen is elérhetővé lett a magánjog területén: »Egy Nép. Egy Birodalom. Egy jog.«”²⁸⁴

2.6. A kodifikáció kérdése ma

Valóban, a klasszikus kodifikációs álmok és remények közül ma már nyugodtan kiiktathatjuk az általános *populáris jogismeret* s az adott jogterület szabályozását illető *kodifikációs teljesség* kívánalmait egyaránt – legalábbis a jog könnyű hozzáférhetősége, megismerhetősége, elsajátíthatósága értelmében.²⁸⁵ Vége te-

²⁸³ Zimmermann *Roman Law...* (2001), 1.

²⁸⁴ Uo. 53. Ernst Zitelmann 'Zur Begrüssung des neuen Gesetzbuches' *Deutsche Juristen-Zeitung* 5 (1900) 1, 2–6, 2. Mint ugyanitt megtudjuk, Bernhard Joseph Hubert Windscheid 'Das römische Recht in Deutschland' in Bernhard Joseph Hubert Windscheid *Gesammelte Reden und Abhandlungen* (Hrsg.) Paul Oertmann (Leipzig: Duncker & Humblot 1904), 25–49, 48 vágya ugyanez volt: „a nemzeti nagyság katedrálisának” felépítésével „német jogot biztosítani a német Népeknek” – ami persze csak a már NAPÓLEONnal egyidős, összeurópai nemzetállami célkitűzéseknek volt az egyik részkiefejeződése. Vö. pl. Josef von Görres in *Rheinischer Merkur* (1815. április 7.): „Ein Reich, ein Recht!” – idézi Jean Gaudemet 'La codification, ses formes et ses fins' *Revue juridique et politique* Indépendance et coopération 40 (Janvier–Juin 1986) 3–4, 239–260, 257. Ironikus, ám a történelmi megítélés környezeti feltételezettségével jól magyarázható, hogy a német *Bürgerliches Gesetzbuch* első tervezetét (1888) a kortársak még pontosan ellentétes félelmektől vezéreltetve bírálták, nevezetesen azt róva fel néki, hogy túlságosan is elvont, tanárosan pedáns, akárcsak egy törvényi formába tört pandektista kézikönyv, s ezért túlzottan is némettelen – azon túlmenően, hogy egyébként is idegen az élet valóságától, s érzéketlen a szociális fejlődés már elért vívmányai iránt. Vö. a fentiekben túl még Varga *A kodifikáció...* (2002), 109, 102. jegyzet.

²⁸⁵ „Napjainkra már minden abba vetett remény elpárolgott, hogy a köznap polgártól elvárható legyen a jog bármennyire is átfogó ismerete. [...] Akár kíváncsi a kódex, akár nem, a jog általános ismerete elősegítésében elszenvedett kudarc semmiképpen sem válhat döntő érvvé ebben a vitában.” Zimmermann 'Codification...' (1995), 108.

hát annak a felvilágosodás korában rögzült álomnak, hogy társadalmat és jogot alkothassunk magunknak vagy másoknak egyetlen tudatosan tervezett és kivitelezett aktussal, ami körül majd a naprendszer bolygóiként fog keringeni a valós élet.²⁸⁶ Hasonlóképpen hiú ábrándnak bizonyult mind a teljes rendszerszerűség,²⁸⁷ mind a kimerítő rendezést megvalósító hézagnélküliség vágyálma,²⁸⁸ és még inkább ennek bármiféle, a bíróságokat illető értelmezési tilalommal történő kikényszeríthetősége.²⁸⁹ Márpedig mindez az új fejlemény egyfelől határozottan a jogalkotótól a jogalkalmazóba vetett *bizalom*,²⁹⁰ és ennek folytán (a jog lépcsőzetes felépülése elvére emlékeztetően) a teljes jogképződési processzus minden egyes szakaszára egyaránt ügyelő *munkamegosztás* elvét hozza szükségképpen – a még a második fontos művét 1925-ben létrehozó Kelsen kifejezésével élve²⁹¹ – „a jog létrehozatalának kétlépcsős folyamatába” vissza, más-

²⁸⁶ A HEGELI hasonlatot – „Amióta a Nap az égbolton áll és a bolygók körülötte keringenek, nem lehetett látni, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatára áll, és eszerint építi fel a valóságot.” Gottfried Wilhelm Friedrich Hegel *Előadások a világtörténelem filozófiájáról* (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte [1840] IV [Berlin 1970–1976], 926) ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966) 821 (Filozófiai Írók Tára 28), 736 és idézi Varga *A kodifikáció...* (2002), 287–288 – fordítja át jogforrástani leírásba Gambaro, 81, amikor felidézi: a XIX. században „az ún. speciális törvényeket még a kivételes szabályok szintjén látták, mint amik pontosan úgy keringenek a kódex körül, mint a naprendszer bolygói a nap körül”. Ilyen értelemben látja elsősorban a kodifikáció jelenkori hanyatlásának gyökerét Natalino Irti *L'età della decodificazione* 2. kiad. (Minalo: Giuffrè 1986) 195, 27 is: „A polgári törvénykönyv nem tekinthető már általános értékű törvénynek, mint külső törvényektől kifejtett és »tüzetesített« elvek foglatának [...]. [Mert a kódex] ezentúl csupán »maradék-törvény«, mely legfeljebb különös rendelkezésektől nem szabályozott esetekben igazíthat el.”

²⁸⁷ Frederic William Maitland 'The Making of the German Civil Code' in Frederic William Maitland *The Collected Papers* (ed.) H. A. L. Fisher, III (Cambridge: University Press 1911), 474–488, 482 emlékeztet gúnyosan – egyszersmind kinyilvánítva ezzel, hogy mindez egyúttal a rendszer mint egész győzelmét bizonyította egyes alkotórészei felett –, miszerint: „A jegyzőkönyveket olvasva szórakoztató rábukkannunk arra, hogy az egész vitából a legélénkebb közérdeklődést az »és nyulak« két piciny szava váltotta ki egy, a vadállatok által okozott kárral foglalkozó rendelkezés kapcsán. Erős szavakat használnak, s egy pillanatra úgy tűnik, hogy az egész hatalmas vállalkozást romba dönti a sport és mezőgazdaság ellentétes érdeke. Ám ezzel humor szökött a vitába, némi könnyítésül oly sok polgári erény tanúsítása után.”

²⁸⁸ Vö. pl. Heinz Hübner *Kodifikation und Entscheidungsfreiheit des Richters in der Geschichte des Privatrechts* (Königstein: Hanstein 1980) 74 (Beiträge zur neueren Privatrechtsgeschichte 8).

²⁸⁹ Emlékeztet II. Frigyes – *Publikationspatent* (1794), art. XVIII – rendelkezése: „tilos a bírónak a törvények világos és kifejezett terminusaitól bármiféle esetleg még oly csekélynek tetsző önkényes eltérésbe is bocsátkoznia – akár valamiféle állítólagos logikai okfejtés ürügyén, vagy egy a törvényi aktusok feltételezett céljára és szándékára alapozott értelmezésre hivatkozva”.

²⁹⁰ Az egész ismert történelmen végigvonulónan szükségképpen kudarcról tudósít pl. Hans-Jürgen Becker 'Kommentier- und Auslegungsverbot' in *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte* II (Berlin: E. Schmidt 1978), 963–974.

²⁹¹ Hans Kelsen *Allgemeine Staatslehre* (Wien: J. Springer 1925) xvi + 433 (Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft: Abteilung Rechtswissenschaft XXIII).

felől pedig a kódex azon funkcióját erősíti tovább, amelyet magunk még a *Code civil* s a többi klasszikus kódex második világháború utáni utóélete kapcsán a joggyakorlat építésének kódexhivatkozási folyamatában a mindennapi gyakorlati bírói jogfejlesztés során a *rendszertani hely szolgáltatásával* s az ebben rejlő viszonylagos súlyú és jelentőségű (ám alternatívátlan egyértelműséget semmiképpense magában rejtő) irányító szerepre visszazorultsággal jellemeztünk.²⁹²

Mindezzel pedig problematikájában visszajutottunk a közös európai magánjogi kodifikációhoz fűződő várakozásokhoz, megvalósítása lehetséges módszertanához, s az általa betöltendő döntő funkció megfogalmazásához. Eszerint

„a kodifikáció [...] olyan rendszert nyújt, hogy a jog minden alkalmazója és értelmezője fellelheti benne a »*varitat[es] inter se connexa[e]*«²⁹³ mozzanatát ama normatív összefüggésnek az értékeléséhez és mérlegeléséhez, amelyben bármely adott döntést látnia kell, hogy az összeférhetlenségeket elkerülve olyan megoldásokhoz érkezzék el, amelyek nemcsak önmagukban lesznek helyénvalóak és méltányosak, de egyszersmind simulnak is a többi kérdésre talált megoldásokhoz. [...] Vagyis a jogász egy gyűjtőlencse birtokába kerül, mely képessé teszi őt arra, hogy egymáshoz képest láthatóan idegen válaszokat mégis a másik, a többi fényében láttasson, sőt ezek rendjébe új megfontolásokat harmonikusan szintén belefoglalhasson.»²⁹⁴

Ha jól meggondoljuk, módszertanilag nem más rejlik e felvetés mélyén, mint az önmagába záruló (axiomatikus) rendszergondolat felváltása a félig nyitott – mert eredeti rendszertani meghatározásaiból valamennyit (bármennyit) és valamilyen módon (bármiként) csupán mindenkori gyakorlati visszazárása során felhasználó, s ezért meghatározásaiban és ezek mindenkori kontextualizálásában környezetfüggően változó – autopoietikus (merthogy önmagát saját eseti lezárásakor mindenkor visszazáró és újrateremtő) rendszergondolattal. (Ez pedig, mint ismeretes, az első világháború körül STAMMLERTől megfogalmazott változó tartalmú természetjog igényének a második világháború után konkrét tartalmakkal való telítésében is végbement. Amint ekkoriban egy mára már szintén klasszikussá lett megfogalmazója írta: „A dolgok logikája szférájában található örök igazságok [...] nem képeznek zárt rendszert úgy, ahogyan ezt egykor a természetjog feltételezte, hanem a jog teljes anyagán át érkeznek el különféle

²⁹² És ez már teljes váltás volt, a voltaképpeni – eredeti, a kodifikációt történelmileg létrehozó – funkció teljes feladása, hiszen ezzel a kódex a jogmeghatározásból a külső, gyakorlati jogmeghatározás rendszertani helyeinek pusztá jelzése szerepkörébe esett vissza. Vö. Varga A *kodifikáció...* (2002), különösen V. fej. 5. pont.

²⁹³ Christian Wolff *Institutes juris naturae et gentium...* (Halae Magd. 1763) 62. §.

²⁹⁴ Zimmermann 'Codification...' (1995), 110.

vonatkozásokhoz, erőteljes kapcsolódási pontokkal járulva az itt és most megejtendő döntésekhez.”²⁹⁵)

Ezzel pedig egyszersmind megfogalmaztuk a bírói hivatás új hitvallását is a kodifikálás mai új feltételeinek fényében:

„Nehéz problémák esetleg egyszerűen rossz elemzést nyerne csupán azért, mert fogalmi fegyelem hiányában senki sem lehet biztos abban, hogy a korábbi esetek valóban hasonlóak voltak a bíróság által most eldöntendőkhöz. Ilyen módon pedig megsértik a formális igazságosság elemei elvét, mely megköveteli, hogy a hasonló esetek hasonlóképpen döntessenek el. Ebből adódóan így teljes jogterületek is felhasználatlanok maradhatnak, ha bármiféle térkép híján senki sem tudhatja, hogy elégséges alappal, avagy ilyen alap hiányában milyen területet is keres fel. [...] Magasabb szinten hasonlóképpen található veszély, mégpedig abban, hogy valamiféle közösen elfogadott fogalmi struktúra hiányában a jogászok elvesztik hitüket vállalkozásuk racionalitásában. [...] S legfőképpen pedig azt kell figyelembe vennünk, hogy egyfajta egyensúlyt folyamatosan fenntartva a kódexnek támogatnia kell az idők változó követelményeit az aktív, sőt egyszersmind képzelőerővel is megáldott bírói értelmezés és doktrinális kimunkálás bátorításával. Márpedig ez olyan követelmény, ami a törvényhozótól nem csekély önkorlátozást követel.”²⁹⁶

2.7. A jövő egyik lehetséges perspektívája

Tanulásként ennyit bizonyosan összegezhethünk: a belső hazai gyakorlat zavar-talan folytatása mellett mégis egyfajta válaszúthoz közeledünk. Az Európai Unió közös magánjogi kodifikációjának perspektívája nemcsak évezredes múltú, kontinentális hatókörben egyetemes érvényűvé tett teljesítmények és várakozások emlékét hozza (sok évszázados hallgatás falait áttörve) aktuálisként vissza, de egyszersmind vissza is utal bennünket azokhoz a feltételezett (ám szintén számos évszázada lezárultnak gondolt) pontokhoz, ahonnan – a közös görög-római örökség társult birtokbavételétől és külön-külön, mégis egyként megélésétől – öreg kontinensünk és a Csatornán túli szigetvilág fejlődésének a különválása egykor, számos évszázaddal ezelőtt megtörtént. Minél inkább előrehalad az uni-

²⁹⁵ Hans Welzel *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit* Prolegomena zu einer Rechtsphilosophie (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1951) 200 (Jurisprudenz in Einzeldarstellungen 4), 198.

²⁹⁶ Zimmermann 'Codification ...' (1995), 114. Vö. még hasonló értelemben Heinrich Kötz 'Taking Civil Codes Less Seriously' *Modern Law Review* 50 (1987) 1, 1–15, különösen 13ff és Peter B. H. Birks 'The Need for the Institutes in England' *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung*, 108 (1991), 708–715.

ós közösségteremtő folyamat, annál inkább irányában megfordított, értékeiben ellenpólusúra formált, fordított képet, vagyis fogalmi inverzitást kezd a kodifikációs irodalom sugallani. Egyre inkább olybá tetszik hát, hogy múltunkban a legutóbbi néhány évszázad során önérvényesülő csillagokként Európa közös ege alatt nem is annyira nemzeti jogok hosszú sorozatává egységesültünk, mint inkább nagy reményű közös szép örökségünkben telhetetlenségünkben (vagy éppen a gyermekbetegségek fejlődési szakaszának szükségképpen átmenetként?) nemzeti jogokként egymástól elkülönülően széttöredeződöttünk. Múltunk, fáradsággal befutott útjaink értelme és tanulsága ezzel ismét kérdésessé, megoldási lehetőségeiben pedig nyitottá lett.

Kodifikációs problematikánkat néhány évtizeddel ezelőtt már nagyban-egészében lezártak hihettük. Most pedig, az ezúttal a közösödő európai mozgás felől hozzánk érkező új kihívások fényében nemcsak régi búvárkódásainkhoz kell ismét visszatérnünk, de egyszersmind gondolkodásunk alapjait s történelmi (tehát a múltból a jövő felé irányuló perspektivikus) előfeltevéseit is – változó világunkban tán ezúttal sem utoljára – ismételten újra kell gondolnunk.

3. Jogátvételek: a jogátvitel gyakorlata és dilemmái ma²⁹⁷

Az elmúlt évtizedekig az átvételben végződő joghatások kérdése az összehasonlító jog vizsgálódási köréhez tartozott. A jogtörténet csak annyiban érdeklődött iránta, amennyiben nemzeti vagy összehasonlító leírás tárgyaként megkerülhetetlennek (mert történetesen éppen így bejárt útnak) bizonyult; a jogszociológia (és az ekkoriban még inkább – de legalábbis részben – a jogszociológia rurális vagy egyébként primitív, marginális viszonyok közti kiterjesztésének tekintett jogantropológia) pedig kizárólag egy már bevallott diszfunkcionalitás – tehát valamely normálisnak tekintett siker várásához képest valamilyen kivételes, tehát abnormitásnak számító kudarc – kórisméjének a leírójaként, esetleg egy mindezek után esetleg még számbajöhető valamelyes terapeutikus pótcselekvés vagy kerülőút javaslojaként mutatott iránta érdeklődést.

Mára a helyzet gyökeresen megváltozott. A jelenség is, az iránta megnyilvánuló politikai érdeklődés s a tudományos érdekű elemző szándék is egyaránt általánosodott. Ezt fejezik ki maguk a kérdéses jelenség egyes összetevőinek leírására használt változó fogalmiasítások, amelyek természetesen egyszerűen híven tükrözik azon hangsúlyok módosulását is, amelyek az utóbbi évtizedekben végbementek a jogátvitel globális jelenséggé válása nyomán; valamint azok a tudományos viták, amelyek e folyamatos hangsúlyfinomodást követték, miközben egyben persze ki is provokálták. Nos, az a körülmény, hogy fenntartó közegként a jogban a hangsúly egyre inkább a jogi kultúrára helyeződik, sajátos

²⁹⁷ Eredetileg a Nagoyai Egyetem jogi karának ázsiai kutatóközpontja és a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete közötti sokéves tudományos együttműködése keretében 2003-ban született tanulmány, mindenekelőtt a World Bank szakértői háttéranyagának felméréséből. Első formájában mint Varga Csaba 'Jogátvitel, jogátvitel (Fogalmi elemzés napjaink globalista tendenciái tükrében)' jelent meg in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004) 450 (Jogfilozófiák) (<http://bit.ly/3vH6ytp>, 69–97).

ellensúlyként a jog mérő technikalitását is új fénybe emelte, mint ami önmagukban arctalan készségek sorát biztosítja ahhoz, hogy egy jogi kultúra egyáltalán kifejlődhessen és megnyilvánulhasson.

Mindez esettanulmányként értékelhető példák tükrében lehetővé teszi immár néhány következtetés levonását.²⁹⁸

3.1. Terminusok

3.1.1. Recepció, octroi, jogexport

Az, amit a római jog sok évszázados elfeledettség után csaknem kultikus igazodásnak induló kontinentális és angolszász újjáéledéseként ismerünk; avagy az a világméretű elterjedés, amely mindenekelőtt a francia, osztrák, német, majd svájci polgári törvénykönyvek részben kultúrákon keresztül áthatoló sikerét bizonyította; sőt még az a nem lebecsülendő hatás is, amelyet egy, a kodifikáció fogalmiasító rendszereszményétől szokásosan idegennek tekintett²⁹⁹ (mert jobbara induktívként jellemzett tapasztalati gondolkodásmódból indító³⁰⁰) angol–amerikai berendezkedésben is a kódexek az amerikai államalakulásban, s a brit birodalmi jogfelépülésben, a kódexpótlékok pedig az USA belső jogharmonizációjában kifejtettek³⁰¹ – nos, mindez a jogtudományi vizsgálódásban annyira természetes és szerves(ülő) folyamatnak tetszett, hogy magától értetődő adekvátsággal adódtak e jelenségre a mindebben élenjáró, európai kontinentális tapasztalatból merítő deskriptív fogalmak, jelesül a 'recepció' [német *Rezeption*]³⁰² és a francia 'octroi'³⁰³

²⁹⁸ A kezdeményező japán fél mentalitásáról ad számot Материалы международного симпозиума „Традиционное право Узбекистана и Японии: проблема сохранения законодательства” (11–13 сентября 2002 г.) (Ташкент: Ташкентский государственный институт права и экономики 2002) 174.

²⁹⁹ Gunther A. Weiss 'The Enchantment of Codification in the Common-Law World' *Yale Journal of International Law* 25 (2000), 435–532 kifejtése viszont éppen azt bizonyítja, hogy az Európai Unió kodifikációs magánjog-egységesítése éppen nem idegen – tehát nem is külső hatásként érkezik – az angolszász jog történelmi szellemiségéhez képest.

³⁰⁰ Vö. Varga Csaba 'Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában: Utószó' in Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (1979) jav. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) <https://bit.ly/3kBK5HU>, 379–403 és a jelen kötetben.

³⁰¹ Az egész kérdéskörhöz lásd Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (1979) 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 <https://bit.ly/388ITci>.

³⁰² Latinból: *recipere/receptiōn*; ez azonban nem használatos ilyen folyamatjelzésre az angol nyelvben.

³⁰³ Angol szóként gyakorlatilag ismeretlen. A XV. századtól kezdve a franciában ismert *octroyer* az angolban kizárólag a 'hatóságtól engedményezés' értelmében terjedt el, rákényszerítést, diktátumot jelentve. Ritkán, *octroy* formában igeiként 1865-től mégis használják a fenti jogi értelemben, azonban a német *oktroyiren* hatására.

[angolul: *imposition*³⁰⁴]. Habár más tőből eltérő módon képztettek ezek, szimmetrikus ellenfogalmakat alkotnak: előbbi az átvevő oldaláról történő cselekvést leírva, hallgatólagosan egy belőle kiinduló szándékot feltételezve,³⁰⁵ utóbbi pedig az átadó oldaláról történő kezdeményezést jelezve s az átvevő oldaláról valamiféle nyomás hatására pusztán tűrést sejtetve.³⁰⁶

Mégis, nemcsak arról adhatunk számot, hogy a francia (és – eltörpülő mértékben – az osztrák és a német) megszálló hódítás mentén kikényszerített jogkiterjesztés, valamint a brit birodalmi jogegységesítés adminisztratív véghez vitt esetein túl mindhárom imént említett példacsomagunk is spontán, az átvevő oldaláról jelentkező igényről és kezdeményezésről, sőt kizárólagos (gyakorlatilag az átadó úgyszólván teljes passzivitása mellett zajló) cselekvési sorról tanúskodott; de arról is, hogy a hódítás, illetőleg a gyarmati alávetés megszűntével az egykori *octroi* csaknem kivétel nélkül recepcióvá szelídült.³⁰⁷ Vagyis az, ami valaha *ratione imperii* diktált, most – immár úgyszólván a véglegesség igényével – mint *imperio rationis* lett a megőrzés indoka. Az imént említett szimmetrikus fogalmi megjelölés – 'recepció' és 'octroi' –

³⁰⁴ Latinból [*impōnēre*] átvett francia [a XI. században *enposer*, 1302-től pedig *imposer*] szó nyomán, a XVI. század végén például már ilyen szövegösszefüggésben (Richard Hooker *Of the Lawes of Ecclesiasticall Politie* I [London: Iohn Windet 1594], ii, § 6) ismertem: „The Imposition of this Law upon himself is his own free and voluntary Act.” *The Compact Edition of The Oxford English Dictionary* (1971) Complete Text Reproduced Micrographically, I–II (Oxford: Oxford University Press) xii + 4116, 1389 (101–102).

³⁰⁵ Pl. Roland R. Bahr 'Rezeption als Kulturbegegnung (Zur Notwendigkeit eines erweiterten Rezeptionsbegriffes für die Beurteilung moderner Rechtsrezeptionen)' *Ritsumeikan Law Review* (1987), 2, 35–62; Ernst E. Hirsch *Rezeption als sozialer Prozeß* Erläutert am Beispiel der Türkei (Berlin: Duncker & Humblot 1981) 139 (Schriftenreihe zur Rechtssoziologie und Rechtstatsachenforschung 50); Imre Zajtay 'Die Rezeption fremder Rechte und die Rechtsvergleichung' *Archiv für die civilistische Praxis* 156 (1957) 5, 361–381; Andreas B. Schwartz 'Rezeption und Assimilation ausländischer Rechte' in Andreas B. Schwartz *Rechtsgeschichte und Gegenwart* Gesammelte Schriften zur Privatrechtsgeschichte und Rechtsvergleichung, (Hrsg.) Hans Thieme – Franz Wiacker (Karlsruhe: Müller 1960), 149–160 (Freiburger staats- und rechtswissenschaftliche Abhandlungen 13); Alan Watson 'Aspects of Reception of Law' *The American Journal of Comparative Law* 44 (Spring 1996) 2, 335–351; C. C. Turpin 'The Reception of Roman Law' *The Irish Jurist* III (Summer 1968) 1, 162–174; Peter Bender *Die Rezeption des römischen Rechts* im Urteil der deutschen Rechtswissenschaft (Frankfurt am Main & Bern: Lang 1979) 168 (Rechtshistorische Reihe 8); Ernst Pritsch 'Das Schweizerische Zivilgesetzbuch in der Türkei – seine Rezeption und die Frage seiner Bewährung' *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 59 (1957) 1, 123–180.

³⁰⁶ Hasonló a 'jogexport' [*Rechtsexport*] terminusa is. Lásd pl. Wolfgang Babeck 'Stolpersteine des internationalen Rechtsexports' *Aus dem Westen was Neues* (2002) 4: Interessenpolitik durch Rechtsexport <https://bit.ly/3FcumZe>.

³⁰⁷ ALAN WATSON helyes meglátása szerint pontosan e kettősségnek – ha egykor kényszer hatására is elfogadottan, mégis jobbal ma már aligha helyettesíthetően – kellene elgondolkodtatnia arról, hogy (ha talán nem is tudjuk mindig pontosan, adott pillanatban mit és miért is teszünk) a nagy történelmi joghatások egészükben mégis egyféle optimalitást testesíthettek meg.

így egyszersmind genealógiai levezetés gyanánt is szolgál, kielégítve egy, a 'jogcsalád' fogalmából indító jogi térképkészítés, jogrendszeri rendszerezés igényeit.³⁰⁸ Mindvégig szimbolizálhatta hát a nagy sikereket a japán jogi modernizációtól a török joglaicizálásig, melyek bármennyire kétarcú színben tűntek is fel később (a jogantropológia finomabb kutatási módszerei fényében), egészében áttörést jelentettek – alapfunkciójukban tehát a jog kétségtelenül bekövetkező váltását eredményezték, s ezzel vállalt céljaikban pedig a sikert. Mindemögött pedig az állt, hogy a XX. század elején a jellegzetesen európai talajról induló összehasonlító jogi mozgalom elsődleges adottságként az akkoriban egymástól legmarkánsabban elszakadt angolszász és kontinentális jogi kultúra különbözőségét érzékelt. Csupán ezek megszakadt vagy folytatásra lelt történelmi előzményeiként vette számba a szélesebb értelemben vett egykori nagy Mediterráneum történelmi kultúráit (az egyiptomitól, a mezopotámiaiától, a zsidótól a rómain át az iszlám és a germán intézményesedésekig), és mindezekből naturális történelmi származtatással, a tényleges hatások mentén haladva építhette fel múltbéli és jelenkori világa jogrendszeinek taxonomikus térképét.

3.1.2. Jogátvitel, jogkölcsonzés

A századközép francia fogalmi terméke³⁰⁹ a 'jogátvitel' [*transfert de droit*],³¹⁰ mely immár egy semleges közép pozíciójából írja le a jog mozgását, aminek eredményeként egy adott időponttól kezdve már nemcsak egy bizonyos *A* (származási) helyen, de valamilyen módon átvive egy eladdig számára ismeretlen *B* (fogadó) helyen is – szemléletével, doktrínájával, megoldásával, szabályával, intézményével, illetőleg mindezeknek részleges halmazával vagy viszonylag teljes rendszerével (stb.) – jogként szolgál. Hasonlóképpen semleges jelzést céloz a 'jogkölcsonzés' [*legal borrowing*] angol–amerikai körökben elterjedt kifejezése is, mely a német nyelven uralkodó *Rezeption*nal szemben az angol nyelvi közegben nem hat idegenül, ámbár nem mond többet sem: az előbbivel azonos mozgást ugyanabban a cselekvési irányban nem a megkapás, hanem a kölcsönvétel oldaláról fejezi ki.

³⁰⁸ Ld. pl. Varga Csaba 'Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozása' in *Ius unum, lex multiplex* Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből) szerk. H. Szilágyi István – Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005) (Jogfilozófiák / Philosophiae Iuris // Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 13), 219–242 (<https://bit.ly/3y7JVQC>, 417–441).

³⁰⁹ Jean Gaudemet 'Les transferts de droit' in *L'Année sociologique* 27 (1976), 29–59 (Sociologie du droit et de la justice).

³¹⁰ Latinból *trans+ferre*; angolban *transfer*, mai értelemben 1392-től használatosan.

3.1.3. Jogátültetés

Ebbe a kialakult helyzetbe robbant bele az akkoriban még Edinburghban a kontinentális magánjogtörténet professzoraként működött ALAN WATSONnak addigi saját, a római magánjogra koncentráló munkásságában is új irányt jelölő műve, a *Legal Transplants*, mely szerzője elementáris felismerésének az élményét közvetítette a külvilág számára: az arra rádöbbenést, hogy az *imitáció*, vagyis saját új lelemény helyett a máséból éppen – történetesen véletlenül – kézre állónak a felhasználása az egyik leghatalmasabb vonulat (ösztönzés és gyakorlat) a jog fejlődéstörténetében.³¹¹ A 'jogátültetés' divatos hívószóvá lett, s képi erejénél fogva nemcsak kedvezővé tette a benne rejlő problémamag irányában a tudományos érdeklődés megnyílását, de – éppen a metaforikus kifejezés esetlegességeibe kapaszkodva – sajátos kontroverziákat is teremtett. Hiszen – maradva az angol nyelvben a nyilvánvalóan botanikai eredetű, *trans+plant|āre* származású és összetételű *transplant* szónál – igeként, az 'átültetni [növényt]' értelmében már 1440 óta bizonyítottan használják, főnévi használata a '[palánta, ami át van ültetve]' értelmében pedig 1756 óta fordul elő. Metaforikus igei kifejezésként, 'átültetni [embert]' jelölésével bizonyítottan 1555 óta használják, egy egész embercsoportot magában foglaló 'átültetni [népet stb.]' értelmében pedig 1608 óta. Sebészeti összefüggésben – bőr vagy szerv transzplantálásaként – 1786 óta ismert;³¹² s íme, úgy tűnik, most e kétségkívül távolról merített metafora egy újabb, immár ez utóbbira ráépülő metaforikus asszociáció tárgya lesz, és WATSON óta immár a szervátültetés mintájára, egy donor és egy receptor kettősségében beszélünk jogátültetésről³¹³ is.

Szerencsés-e a kifejezés, vagy sem? Nos, talán nyitott e kérdés, de idővel majd elválik. Ám kétségtelenül félreérthető. És úgy tetszik, hogy ugyanúgy, ahogyan a napjainkban egyre erőteljesebben homogenizáló, artificálisan konstruált s eredendően természetellenes készítéseket is beépítő szocializációink ellenére eddig úgyszólván ismeretlen, célratörő kegyetlenséggel tudnak minden egyebet maguk alá rendelni emberi vadságaink (talán az ún. civilizációs fejlődésünkben egyre következetesebben elnyomott ösztönélet kényszeres robbanásaként), tudományos magabiztosságunkból is olykor éppen kizárólag

³¹¹ Alan Watson *Legal Transplants An Approach to Comparative Law* (Edinburgh: Scottish Academic Press 1974) xiv + 106.

³¹² Cf. *The Oxford English Dictionary*, passim, valamint David Nelken 'Towards a Sociology of Legal Adaptation' in *Adapting Legal Cultures* (ed.) David Nelken – Johannes Feest (Oxford: Hart Publishing 2001), 7–54 (The Oñati International Institute for the Sociology of Law), különösen 17–18, 10. jegyzet.

³¹³ A szoros formájában vett 'átültetés' [*transplantation*] szót az angol jogi értelemben nem használja. A *legal transplant* kifejezésében viszont a főnév éppen magát a *transplantatumot* jelenti: „That which is transplanted; *spec.* in forestry, a seedling transplanted once or several times.” *The Oxford English Dictionary*, 3384 (275/2).

racionalitásunk fedezetlensége, a példabeszédbeli király mezítelensége derül ki. Mindenesetre tudományművelésünkben az imént hivatkozott összefüggésből is kitűnően elég erős a szómágia³¹⁴ ahhoz, hogy abból, ami nyilvánvalóan metaforikus kifejezés, tehát az eredendő tárgytól idegen irányokba és mezők-höz vezető asszociatív körrel rendelkezik – vagyis abból, amit fogalmilag, amennyiben egyáltalán komolyan vehetnénk, nyelvi megformálásában legjobb indulattal is legalább képileg zavarosnak kellene tekintenünk, mégis, mintha a jogtudománynak a legrosszabb német doktriner hagyomány ezek szerint túlélő szellemének engedelmessé nem is lenne más tárgya, mint önmagukban fedetlen, valós referencia nélküli szavak csupán –, nos, ebből mégis viták, kontradikciók, tagadások, vagyis a külső nyelvi burkot a tárggyal magával összetévesztő (mert azonosító) félreértéssorozatok tudnak támasztatni jobb sorsra érdemes teóriákban is.

Hiszen nyilvánvaló, hogy – ami sebészeti jelentéskörét illeti – bőröm, rokonom fél veséje, avagy éppen a disznószív, ha egyszer abba a nyomorult helyzetbe kerültem, hogy belém ültetessék, a további folyamatok során vagy mint ugyanaz, ugyanakként fog működni belém kerületen is, vagy kilöködik (ami az egész beavatkozás kudarcát, hiábavalóságát jelenti), avagy – ami pusztán hipotetikus, tisztán logikailag előállítható alternatíva, mert még nem fordult s elvileg sem most, sem a jövőben bizonyára nem is fordulhat elő – mégiscsak másként kezd el funkcionálni (ami viszont következményeiben az előbbi esettel egyértelmű: orvosi értelemben csődöt jelent, személyemben pedig szintén bizonyára pusztulásomat eredményezi). Ugyanakkor a biológiai jelentéskörben mégis lehetséges, hogy az, amit átültettek, új környezetében sérülékenyebbnek fog bizonyulni, kevesebb reaktív vagy (ön)regenerációs képességet mutatva fel, vagyis eredeti mivoltával azonosként megmaradván mindazonáltal gyakorlatilag korábbi önmagának mégiscsak egy satnyább változatát fogja megjeleníteni. A biológiai létmódon belül maradván, feltehetően hasonló lehetőségekről tanúskodik a *par excellence* erdészeti s általában a botanikai hasonlat is. Szintén közös jegy, hogy mihelyst a magot, növényt, fát, avagy az állati vagy emberi bőrt vagy szervet átültettem, a *transplanter* [akiből/amiből átültetnek] és a *transplantée* [akibe/amibe az átültetés történt]

³¹⁴ A Pécsen tanított római jogász zseniális (de a mai napig feltáratlan, gyakorlatilag ismeretlen) kandidátusi disszertációja – Halász Aladár *Szászy-Schwarz tanítása a jogalanyról* (Doktori disszertáció (gépírat) (Budapest 1967) 676 – első (s önmagában könyvnyi terjedelemben a »Logikai [ismeretelméleti] megalapozás« biztosítására hivatott) traktátusában nemcsak a bölcséleti vagy társadalomtudományi diszciplínák, de az ún. egzakt tudományok területére is érvényesen mintegy vörös fonalként végighúzódnak mutatja be, hogy szavak, szóképzetek, hozzájuk egykor társult, ám gondolkodásunk mélyén változatlanul ható akár transzcendentális tartalmak miként befolyásolják (olykor választó erővel) fogalmiasításainkat, amelyek rendszerépítkezésünkben, egyértelmű világosságúnak tetsző elhatárolásainkban egyaránt tisztázatlanságokat, hamis kapcsolásokat idézhetnek elő vagy takarhatnak.

közt³¹⁵ – annak a nézőpontjából, amit átültettek – minden kapcsolat immáron megszakad: az átültetett dolog régi hordozójából és környezetéből többé már nem meríthetve, sorsában immár kizárólag az új hordozóhoz és környezethez kapcsolódik.

Az ember társadalmi létmódja okán azonban akár egyes ember, akár teljes embercsoport „átültetéséről” legyen is szó, itt már nyilvánvaló, hogy – a biológium szintjét meghaladva – a fogadó környezetben magunk is átalakulhatunk. Ez természetszerűleg nem is lehet másként, hiszen nem azért élünk, hogy ön(-re)generáló automataként magunkban valamiféle pusztá azonosságot reprodukáljunk, hanem olyan módon (és azért) élünk, hogy a mindenkori (esetünkben: az új, a megváltozott) szűkebb és tágabb környezet kihívásaira válaszol(j)unk. Ennélfogva válaszadási képességünk gazdagságban, belső differenciáltságban egyaránt gyarapodni fog a korábbi állapothoz (valószínűségekhez és elvárhatóságokhoz) képest. Röviden szólva tehát, a biológiai (botanikai és humánsebészeti) hasonlatba rejtett *funkcionális (ön)azonosság-reprodukció* hangsúlyozásával szemben e metafora társadalmi nézőpontú használata az átültetettet már közvetlenül saját új hordozójától és környezetétől függő kölcsönhatásban, *kölcsönös továbbalakítottságban* láttatja. Következésképpen a régi hordozóval és környezetével történő kapcsolattartás a biológiai használatú metaforával szemben itt, a társadalmi értelmű átültetésben már felvetődhet. Ámde itt is kizárólag új, az átültetés pusztán faktuális tényébe még bele nem foglalt aktusként – vagyis anynyiban, amennyiben egy egyszeri alkalomhoz fűződő, vagyis az átültetés tényéhez kötődő *uno actu* hatásgyakorlás helyett például egy megszakítatlanul fenn tartott folyamatra törekszünk.³¹⁶ Amint majd rögvést látni fogjuk, ezekbe az itt jelzett eltérő asszociációs lehetőségekbe kapaszkodott a jogi gondolkodás is napjainkban – talán pusztán azért, hogy a fentiekből magának (szükségtelenül? mesterségesen? talán, ám a fogalmi tisztázást mégis kikényszerítve) problémát kovácsoljon.

Mindazonáltal a 'jogkölcsönzés' a maga pusztán jelzésként használt, konceptuálisan nem különösebben kimunkált fogalmával alkalmasnak bizonyult arra, hogy WATSON csattanós kifejezést adjon jogtörténészként nyert rádöbbenésének arról, hogy a jogfejlődés/jogfejlesztés igazi menete minták ide-oda vándorlásában, a *je prends mon bien où je le trouve* [onnan veszem javamat, ahonnan

³¹⁵ E terminusok az angol nyelvben – ritkábban használtan – 1611-től, illetőleg 1687-től fordulnak elő.

³¹⁶ Igaz ugyan, hogy „az is az elgondolt célok között lehet, hogy valamiképpen újraalkossák ama szélesebb szövegösszefüggés néhány vonatkozását, amelyből az átültetés történt”, mégis – Nelken 'Towards a Sociology...' (2001), 19 véleményével szembevetve – a biológiai és a szociális közt semmiképpen sem kritériumjellegű a különbség, hiszen a továbbhatás valamelyes feltételei elvileg a botanikai s a sebészeti átültetésnél is megteremthetők és célul tűzhetők.

tudom] állítólagos MOLIÈRE-i gyakorlatias gesztusa³¹⁷ által, vagyis a bárhonnan vett megoldásoknak a folytonos továbbalakító adoptálása és adaptálása formájában és módján zajlik.³¹⁸

3.1.4. Piacgazdaság megteremtése, demokrácia és joguralom építése, emberi jogok biztosítása, európai (magán)jogkodifikáció, Law and Development, Modernization and Law, droit du développement

Ma, amikor e három évtizede elhangzott rácsodálkozás már közkinccsé vált, és egyedi aktusok, előfordulások, eseti kezdeményezések helyett immár trend-szerűvé, professzionálissá, nagyhatalmak, tőkét és/vagy tudást koncentráló erőközpontok számára napi magatartássá, közönséges üzletmenetté, esetleg olykor épp a tevékenység fő profiljává lett a jogi mintákkal történő hatásgyakorlás vagy éppen (akár kufármentalitással, tehát a mindenekelőtt saját hasznát realizáló s ezért a nemzetközi irodalomban is a „kettős ügynökösködés” közvetítői kategóriájával jellemzett³¹⁹) kereskedelem, az ezeket jelölő terminusok átveszik az eddigiekkel történő élelét. 'Globalizáció', 'piacgazdaság megteremtése', 'demokrácia és joguralom építése', 'emberi jogok biztosítása', 'európai (magán)jogi kodifikáció' – mondjuk, és pontosan tudjuk, hogy milyen kontextusban mit értünk, vagyis hogy mindegyik esetben alapvetően külső modell(ek)e)t is követő jogalakításról van szó, noha a megközelítések és szereplők, a választott utak és követett eszközök, a módszerek és eljárások esetleg roppant változatosságot mutathatnak.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha diszciplinárisan írjuk le az ezek iránti s immár egyetemi, akadémiai, sőt esetleg egyenesen önálló jogági struktúrákban is kifejezett szervezett érdeklődést. A *Law and Development* körülhatárolt (és immár idejétmúlt, bukott) ideológiát, ám egyszersmind változatlan formában

³¹⁷ „Il m'est permis, disoit MOLIÈRE, de reprendre mon bien où je le trouve.” Jean-Léonor Le Gallois, sieur de Grimarest *Mémoires sur la vie de Molière* publ. Aimé-Martin (Paris: Levrèr MDCCCXXIV), xxix.

³¹⁸ A jelen szerző negyed évszázaddal ezelőtti olvasmányélményét tükröző összegzése szerint: „Vajon a tehetetlenség lenne az emberi társadalom fejlődésének mindmáig leghatékonyabb eszköze? Vajon az utáztatás lenne az emberi társadalom legmaradandóbb hozzájárulása saját létének mind fejlettebb feltételek között történő biztosításához?” Varga Csaba 'Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Állam- és Jogtudomány* 23 (1980) 2, 286–298, 291 (<https://bit.ly/3ydtzFV>, 191–203).

³¹⁹ Vö. pl. Yves Dezalay – Bryant Garth 'The Import and Export of Law and Legal Institutions: International Strategies in National Palace Wars' in *Adapting Legal Cultures* (2001), 241–255, különösen 246.

újra megerősödő amerikai kutatási irányt³²⁰ is jelez; a *Modernization and Law* (vagy pontosabban: *Modernization through the Law*³²¹) a jogszociológiának a harmadik világban és az egész közép- és kelet-európai térségben visszhangra lelt, és úgyszólván az egész nyugati világtól támogatott és szakosodott problémátalátását; a *droit du développement* pedig (a francia *gloire* emlékéitől alig szabadduló nemzeti énközpontúságon és irradiációvezéreltségen túl) ideológiamentes, egyenesen jogági jellegzetességekkel felruházott s ekként szakosodott tudást, joganyagot és gyakorlati jogi tapasztalatot.

3.1.5. Jogi segítség[nyújtás], jogi tanácsadás

Továbbhaladva a burjánzásnak indult terminusok világában, ugyanennek a szellemi környezetnek a kezdeményező és egyszersmind hatást gyakorló szereplőre koncentrálló, de önmagában semleges, instrumentális kifejeződésű teremtménye a 'jogi segítségnyújtás' [ritkábban *foreign legal aid*, gyakrabban s szemérmesebben *legal assistance*] vagy 'jogi tanácsadás' [*Rechtsberatung*].³²² A cselekvésformát illetően ez utóbbiak még határozatlanabbak, mint bármely előbbiek voltak. Szemben azonban minden előzővel, a jogot ez már nem egyszerű textualitásként fogja fel, következésképpen a jog alakítására gyakorolt hatást, a jogi intézményrendszer egészének külső minta szerinti fejlesztését sem vezeti vissza pusztán szöveg szerinti átvételre. Jelképes értelemben talán azt is elmondhatjuk, hogy nem a pozitivista gyökerű jogösszehasonlítás diszciplínájának terméke ez, hanem a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása tágabb merítéséé.³²³ Hiszen eljárások és módszerek sokaságát mozgósítja, az értelmező (hermeneutikus) háttérkultúra alakításától a szűkebb vagy szélesebb oktatási formák s a tudás szétsugároztatását szolgáló eszközökkel élés kereteinek a megszervezésén át egészen az érdekeltté tétel különféle lehetőségeinek a megteremtéséig. Mindezeknek közös vonása, hogy az instrumentumtárnak csupán egyetlen nevesített készsége a szöveg szerinti, tehát a szabályok formájában történő jogátvitel. Ha pedig ez pusztán egyetlen lehetséges s gon-

³²⁰ Pl. *Law and Development* (ed.) Anthony Carty (Aldershot: Dartmouth 1992) xxiii + 506 (The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 2).

³²¹ Az amerikai akcionizmus változó tartalmú örököséként lépett ez a hidegháború korában indított *World Peace through Law* washingtoni központú mozgalma helyébe.

³²² Vö. pl. Mark M. Boguslawskij – Rolf Knieper *Konzepte zur Rechtsberatung in Transformationsstaaten* (Eschborn: Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit 1995) és Wolfgang Gaul 'Sinn und Unsinn internationaler Rechtsberatung' in *Recht in der Transformation* Rechts- und Verfassungswandel in Mittel- und Osteuropa: Beiträge zur Debatte, (Hrsg.) Christian Boulanger (Berlin: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag 2002), 102–124 (Potsdamer Textbücher 7).

³²³ Vö. Varga Csaba tollából 'Összehasonlító jogi kultúrák: szempontok a fogalmi körülhatároláshoz' *Jogtudományi Közöny* 52 (1997. január) 1, 45–49 és 'Összehasonlító jogi kultúrák?' *Jogtudományi Közöny* 56 (2001) 10, 409–416 (<https://bit.ly/3vHFEBS>, 22–27 és 28–46).

dolható részelem csupán mások hosszú sorában, úgy immár más lesz ennek a pozíciója is. Hiszen itt már nem pusztán valamiféle szöveg a jog hordozója, hanem az egészében értelmezett jogi kultúra, mint ami egyedül képes arra, hogy az átültetett szövegnek (ha egyáltalán van ilyen) a jelentőségét és jelentését egyaránt megadja.

Tudományos eszmélődésünk mai fokán ezért ez a legadekvátabb, bár egyszerűs mind legátfogóbb, ezzel egyidejűleg a legkevésbé specifikált, mert csupán a (belső) fejlesztés szándékát és (külső) segítségrendszerét jelző fogalom. Annyit árul el pusztán, hogy külső minta és/vagy szervezés bábáskodik egy másik jogi (rendszer) átalakításán.

3.2. Technikailtás

Eredeti mővében WATSON nem adott fogalommeghatározást, hanem egyszerűen a „szabálykőltőztetés” vagy a „szabályok folyamatos és tömeges kölcsőnzése” jelenségéről szőlt.³²⁴ További pontosításokkal már csak jóval később, manapság, a kritikák hatására élt. Mostanában viszont már eleve nyilvánvalóként tétélezi, hogy „a szabály, ha egyszer már átűttették, más lesz új otthonában”; és a szabályt egyértelműen a jogpozitivizmus jegyében fogja fel – ámbár korántsem H. L. A. HART s a modern angol joganalitikai iskola szűkkeblű szabálypozitivizmusaként, hiszen hasonló nyilvánvalósággal szőgezi le, hogy „szabályok – nem pusztán törvényi rendelkezések, de intézmények, jogi fogalmak és struktúrák – átűttetéséről van itt szó”. Példaként hozza fel „annak szigorúan megőrzőtt hitét, hogy az egész birodalmon keresztül a feudális jog egy és ugyanazon volt még akkor is, ha nem pontosan ugyanaz az egyik és a másik országban. Mindebből az a szükségképpen tanulság adódik, hogy átűttetések révén a jog hasonlővá, ha nem is azonossá válik különböző országokban”.³²⁵

A figyelmesebb olvasásból – ami nem feltétlenül WATSON mai ádá kritikusainak sajátja – mégiscsak kiderűl, hogy a kulcsmeghatározást megadta már eredeti mővében is; csak éppen nem erre figyeltek fel a mai bírálók. Eszerint amint ideiglenes összegzéseként már első megszólalásában is nyilvánvalővá tette,

„a jog – a technológiához hasonlatosan – nagymértékben az emberi tapasztalat gyümölcse. Ugyanűgy, ahogy csak kevesen gondolkodtak a kekről, ám mihelyst egyszer feltalálták, előnye mindenki által láthatókká

³²⁴ Alan Watson *Legal Transplants* 2nd ed. (Athens, Ga.: University of Georgia Press 1993) xvi + 121, 21 és 107.

³²⁵ Alan Watson 'Legal Transplants and European Private Law' *Electronic Journal of Comparative Law* 4 (December 2000) 4 (Ius Commune Lectures on European Private Law 2) <https://bit.ly/384OTD5>, 2, valamint 2. és 4.

és maga a kerék sokak által használatossá lett, a jelentős jogszabályokat is csak kevés nép vagy nemzet találja ki, ám mihelyst kitalálták, értékük könnyen felbecsülhető lesz, és magukat a szabályokat is sok nemzet befo-gadja a maga szükségleteinek kielégítésére.”³²⁶

Erre épülően a szociális inercia [tehetetlenség] tételét³²⁷ egy évtizeden belül maga WATSON is annyiban korrigálta, hogy az esetleg diszfunkcionálisnak tetsző szabályok nem önálló hatalomként, társadalmi érzéketlenségben kényszerítik ki érvényben maradásukat, hanem azáltal, hogy szakmai kultúrája révén a jogászság még önmagukban inadekvát formalizmusokat is képes értelmezése során a gyakorlatban elfogadhatóan vagy kifejezetten jól működő egységekké varázsolni.³²⁸

Utólagos pontosításaitól függetlenül azonban mégis egyértelműnek tetszik, hogy eredetileg WATSON tényleg ragaszkodott a jog formális felfogásához. Saját korabeli kritikai észrevételemben magam is az ebben rejlő leszűkítő tendenciát tettem szóvá, jelezve, hogy

„amikor ő jogról, jogátvételtől, jogi változásról szól, mindig csupán a tételes jog írott szabályanyagát érti. A jogi komplexust tehát nem a maga összetettségében érzékeli; annak a maga létszerű működésében való megközelítéséről leválasztja a befolyásolás technikai (fogalmi, rendszertani, intézményi stb.) keretét és közegét, ami eredményeinek bizonyos hangsúlyeltolódásaiban és torzítottságában jut kifejeződésre.”³²⁹

Nos, a tényleges pozíciók értékelését célozva, ha és amennyiben a tudományfilozófiában egy

³²⁶ Watson *Legal Transplants* (1974), 95–100.

³²⁷ Egyidejű bírálatára lásd Richard L. Abel 'Law as Lag: Inertia as a Social Theory of Law' *Michigan Law Review* 80 (1982) 4, 785–809, a benne rejlő visszatükröződési elmélet [*mirror theory*] bírálatára pedig William Ewald 'Comparative Jurisprudence (II): The Logic of Legal Transplants' *The American Journal of Comparative Law* 43 (1995) 4, 489–510.

³²⁸ Alan Watson 'Legal Change: Sources of Law and Legal Culture' *University of Pennsylvania Law Review* 131 (1982) 5, 1121–1157. Ez persze már maga is felúton van az ellenpozíció vállalása felé, amiként ezt kései továbbfejlesztője – Edward M. Wise 'The Transplant of Legal Patterns' *The American Journal of Comparative Law* 38 (1990) 1, 1–22 – a jogot olyan „jelentés-rendszerként” kezelve, amely egyidejűleg formál, de meg is testesít emberi tapasztalatot, maga is érzékeli.

³²⁹ Varga Csaba 'Tehetetlenség és kölcsönzés mint a jogfejlődés döntő tényezői' (Alan Watson 'Comparative Law and Legal Change' *The Cambridge Law Journal* 37 [1978] 2, 315–336 szemléjeként) *Jogi Tudósító* 10 (1979) 11–12, 4–9, különösen 6 (újra nyomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből [Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum 1994] xix + 503 [Jogfilozófiák] <https://bit.ly/3MU21Zj>, különösen 205).

POPPER → KUHN → FEYERABEND

leszármaztatási sémának egyáltalán igaza lehet, úgy a jogösszehasonlítás módszerbeli felfogása területén ennek ekvivalenseként egyese a

ZWEIGERT–KÖTZ → WATSON → LEGRAND

fejlődési sor relevanciáját ajánlják.³³⁰ Miután PAUL FEYERABEND módszertanilag megsemmisítette³³¹ annak a kereteit, amiben a tudományfejlődést (KARL POPPER időközben klasszikus alapvetéssé lett gondolatköre³³² nyomán) THOMAS KUHN egyfajta önfegyelmező hagyománykövetésként egyáltalán elgondolhatta³³³ – olyan módon haladva meg, hogy egy egészen más, stochasztikus véletlenszerűségek egymásra épülésén nyugvó s azokból egy többé-kevésbé megszilárdulóan kialakuló gyakorlatra épített értelmezési keretet ajánljon helyette –, nyilvánvalóan fokozott lesz az érdeklődés LEGRAND meghaladási teljesítménye iránt.

PIERRE LEGRAND már kezdettől fogva egyfolytában kétfrontos harcot vív egyazon lényegbeli mondanivalóval – az elmélet síkján WATSON kritikusként, gyakorlati elkötelezettségében pedig az Európai Unió közös magánjogi kodifikációjának, pontosabban a kontinentális jog és az angol jog belátható időben állítólag hamarosan lezajló egybeolvadásáig tartó folyamatos közeledésük lehetlenségének a kimutatójaként. Jelesül, LEGRAND már régóta vallja, hogy a jog mint szabály, mint pusztán szövegszerű megjelen(ít)és egyszerűen értelmezhetetlen a mindennek értelmet adó háttérkultúra mélyebb megértése – esetünkben: a kettőnek teljes egységben, egymásra hatásukban történő (s hozzátehetnők mi, magyarok, HORVÁTH BARNA nyomán: szinoptikus) felfogása – nélkül. Vagyis a szabályok hasonlósága és/vagy különbözősége, a kontinentális jog és az angolszász felfogás tömbjei közötti kettősség mögött valójában egy immár évezrede elkülönülő utakra nyíló történelmi fejlődés, megszilárdult szemléletbeli hagyományok különbözősége áll. Olyan, egymással közös nevezőre nem hozható, kétféle ún. *jogi mentalitás*, melyeknek eltérő gyökérzete és gondolkodási kultúrája sem akarati aktussal, sem egyszerű elhatározással valamiféle közösségben egyik napról a másikra aligha egyesíthető. Hiszen ezek adottságként, a mögöttük megbúvó néplelket is egykor megformáltan állnak fenn, s ezekhez képest egy másik, az előzményével szembefutó vagy azt új utakra kényszerítő adottság előállása

³³⁰ Burkhard Schafer 'Form Follows Function Fails – As a Sociological Foundation of Comparative Law' *Social Epistemology* 13 (1999) 2, 113–128.

³³¹ Paul Feyerabend *Against Method* Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge (London: NLB 1975) 339.

³³² Karl Popper *The Logic of Scientific Discovery* (New York: Basic Books 1959) 480.

³³³ Thomas S. Kuhn *The Structure of Scientific Revolution* (1962) 2nd enlarged ed. (Chicago: The University of Chicago Press 1970) xii + 210 (Foundation of the Unity of Sciences II:2).

csakis történelmi fejlődés eredménye lehet. Ilyesmi persze előállhat majd egykor. Bármiféle folyamat, így ez is, természetsszerűleg támogatható, segíthető, adott keretek közt nyilvánvalóan akár gyorsítható is. Máról holnapra azonban, pusztá eszközválasztással távolról sem előállítható.

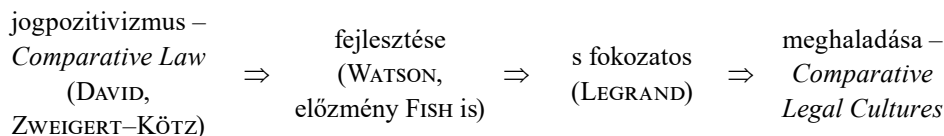
Amint vitájuk a közelmúltban kiélesedett, LEGRAND is az eddigieknél bővebb kifejtésre kényszerült. Leszögezte például, hogy „egy szabály sohasem lehet képes arra, hogy teljességében megmagyarázza vagy kifejtse önmagát”, merthogy a szabály – önmagában pusztán „felszíni jelenség” lévén³³⁴ – nem is jelenthet semmit. Ha pedig jelentettségében (azaz jelentését is magában foglalóan) fogjuk fel a szabályt, úgy az átültetés már eleve reménytelennek bizonyuló vállalkozás, hiszen textus és jelentés egymáshoz kapcsolódása, textus által egy adott jelentés kiváltása még önmagában a forma, a szimbólum, tehát a szövegszerűség fizikai átvitelével (avagy kötelezőségének a kiterjesztésével, másutt is elrendelésével) éppen nem történik meg. Amint tehát folytatja: „a szabály, ami »ott« volt, önmaga nem kerül »ide« áthelyezésre” – merthogy itt egészében többről és másról van szó. Helyesen szögezi le ezért, hogy: „A szabály szükségszerűen egy [további tartalmakat is] magában foglaló kulturális forma.” Következésképpen hiába viszünk át bárhová is szimbólumokként pusztán nyelvi jeleket. Ugyanis akkor, amikor megpróbáljuk ezeket új közegükben és környezetükben meggyökereztetni, immáron egy saját másik, nem előző televényükben meghatározódott jelentés fog sarjadni belőlük. Elmondhatjuk hát, hogy: „Ilyen módon a szavak kölcsönzött formája hamarosan a vendéglátó kultúrában válik honossá az abban rejlő integratív képesség révén.”

Összegezőképpen tehát ezt kell mondanunk: részből az egészet nem határozhatjuk meg; az egész pedig immár az új összességben lesz adott – hiszen „*extra culturam nihil datur*”.³³⁵

³³⁴ E kifejezést Viktor Smith 'Linguistic Diversity and the Convergence of European Legal Systems and Cultures: Is Legrand's Pessimism Justified?' (előpublikáció gyanánt) in *Copenhagen Studies in Language* 29 (2003), 139–151 használja.

³³⁵ A bekezdés többi idézete Pierre Legrand – 'What »Legal Transplants«?' in *Adapting Legal Cultures*, 55–70, különösen 57–58, 61, 59, 62 és 63 – tollából való. Szép hivatkozása (egy amerikaivá lett lengyel holokauszt túlélő emlékirása, Eva Hoffman *Lost in Translation A Life in a New Language* [London: Minerva 1991] 281, 275) szerint „ahhoz, hogy egy nyelvet vagy szöveget jelentésének módosulása nélkül lefordíthassunk, eredeti közösségét is magunkkal kellene vinnünk”. Max Rheinstein közel négy évtizede elhangzott klasszikus kifejtése ('Comparative Law – Its Functions, Methods and Usages' *Arkansas Law Review* 22 [1968] 3, 415–425, 419) szerint „[m]ég ugyanazon nyelv szavai is eltérő jelentést hordozhatnak különböző jogrendszerben”, hiszen – amint erre jelenkorunk hermeneutikai alapvetése (Hans-Georg Gadamer *Truth and Method* 2nd ed. trans. Joel Winshheimer – Donald G. Marshall [London: Sheed and Ward 1993] xxxviii + 594, 190) is utal: „a rész jelentése csakis a kontextusból, vagyis végső soron az egészből tárható fel” – itt lépésről lépésre új meghatározások érvényesítik több-kevesebb sikerrel magukat. Következésképpen – szögezi le a Jog és irodalom mozgalmának úttörője (James Bond White *Justice as Translation An Essay in Cultural and Legal Criticism* [Chicago: The University

Ha és amennyiben az említett tudományfilozófiai levezetési sornak van egyáltalán értelme és bármiféle relevanciája a mi saját kérdésünk tekintetében, úgy az – legalábbis számomra – nem más, mint a kísérleti megalapozások, tömeges részkutatások sziszifuszi munkája nyomán egy önmagában jogosult kritikai nézőpont felvetése. Nos, egy ilyen bíráló hangnak javaslatként felfogva nyilvánvalóan éppen gazdagítania kellene a problémamegközelítés módszertani összetettségét, azonban maga is egyszempontúvá válván, inkább óvatosságra és fokozott szerénységre készítet, miközben az előbbi a saját logikája mentén továbbhaladva természetszerűleg eljut önmaga leszűkítő, úgyszólván szélső értéket képező végleteiig is. Ha tehát egyáltalán lehet jogosultsága egy ilyen származtatási sémának mint fejlődési sornak, úgy inkább valamiféle az alábbihoz hasonló ábrázolást vélnék védhetőnek, miszerint:

Ebben egyfelől a jogot szövegszerűségében kezelő jogpozitivizmusnak megfelelő klasszikus „összehasonlító jog”, másfelől e szövegszerűség voltaképpeni jelentését az értelmező közegben (hagyományban stb.) láttató „összehasonlító jogi kultúrák” cövekelik ki az egyiktől a másik felé tartó mozgásirányt. Pontosabb és bővebb kifejtés szerint egy ilyen sorban juttatnak katalizátorként játszható szerepet egyrészt a még pozitivista örökséget gondozó és ennek továbbfejlesztéséhez elérkező WATSON, másrészt az e hagyománnyal feltétlen szakítást programként meghirdető LEGRAND számára. Mindeközben ugyanakkor tudatosítanunk kell, hogy LEGRAND célja és a *hic et nunc* adott vitaközegben sikerre vitt hatása éppen úgy az ellenfogalmiasítás, vagyis a szélső értékig vitt és immár nem gyakorlatias tagadás teoretikus megfogalmazása volt, mint amilyen szerepet például (az elmélet oldaláról RONALD A. DWORKIN³³⁶ vagy CHARLES YABLON,³³⁷ a *Jog és irodalom* új-dekonstruktív amerikai irányzatának indítása³³⁸

of Chicago Press 1990] xviii + 313, 248) – „az új szöveg minden egyes eleme a régítől különböző jelentést foglal magában, minthogy a régihez hasonlatosan az új szöveg is a kontextusból veszi jelentését [...], s ez a kontextus mindig új”. Habár önmagában csupán egy, a jogi idézésről szóló esettanulmányról van szó, sokatmondó a szerzőnk korábbi írása 'Form is also Culture' (1994) in Pierre Legrand *Fragments on Law-as-Culture* (Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1999), 4. fejt., 35–56 (Schoordijk Institute).

³³⁶ Vö. Ronald Dworkin teljes munkásságával a 'The Model of Rule' *University of Chicago Law Review* 35 (1967) 1, 14–46 közzétételétől kezdődően.

³³⁷ Pl. Charles M. Yablon 'Law and Metaphysics' *The Yale Law Journal* 96 (1987) 3, 613–636.

³³⁸ Vö. pl. *Interpreting Law and Literature A Hermeneutic Reader*, (ed.) Sanford Levinson – Steven Mailloux (Evanston, Ill.: Northwestern University Press 1988) xvi + 502.

oldaláról pedig JAMES BOYD WHITE³³⁹ és mások mellett) STANLEY FISH³⁴⁰ játszott a gondolkodási alapok megfogalmazásában, a hangsúlynak a jogi szövegről a jogban megértésre törekvő személyes intellektuális rekonstrukcióra történő átirányításában.

Nos, noha mind a kettővel radikálisan szembefordul, harmadikként szintén teljességgel megalapozottnak tetszik GUNTHER TEUBNER észrevétele arról, hogy az „átültetés” képze a maga biológiai sugallatával már eleve téves irányba visz, hiszen ez a *Mindent vagy semmit!* elve alapján működik, míg itt éppen új, nem teljesen előre látott (mert kimerítő teljességgel, következmény-láncolatával együtt nyilvánvalóan előreláthatatlan) események indításáról van szó. Nem véletlen ezért, hogy TEUBNER eleve provokatív módon, köznapi szlengekkel kifejezéseket használ képes értelemben – ahelyett, hogy szokásos szakterminusokhoz folyamodnék –, amikor leszögezi: „jogi ajzószer [..] egy fejlődési dinamikát engednek szabadjára, amelyben a külső szabály jelentését rekonstruálják, miközben a belső szövegösszefüggés alapvető változáson megy keresztül”.³⁴¹ Tehát láthatjuk: „ajzószer”, ami „szabadjára enged” – azaz valami, ami igazából sem ide (a régi átadóhoz), sem oda (az új átvevő világához) nem tartozik. Vagyis az, amit átültettek, nem más, mint egyébkénti folyamatokba tudatosan közbeékelten idegen test, amely pontosan arra alkalmas – azért is hozták létre hát –, hogy fokozott aktivitásra, reagálásra serkentse a (talán egyébként elpuhulásra is hajlamos) helyi erőket.

Valójában azonban, úgy vélem, maga az alapkérdés tisztázatlan, vagyis a vita anélkül bontakozott ki, hogy a felek előzetesen tisztázták volna fogalmi előfeltevéseiket. Ha ugyanis azt fogadom el kiinduló tételként, hogy a

jog = szabály

(tehát visszavezethető szabályra és így tovább, ami közelállónak tetszik minden pozitivistikus megközelítéshez, így WATSON idézett felfogásához is), akkor az, amit átültettek, egy már önmagában is működő (működésre képes) egység. Persze ugyanúgy, ahogyan a magnak, palántának (stb.) egyaránt szüksége van környezetére (példáknban: termőföldre, locsolásra, melegre, napfényre), hogy életben maradjon, és önmagát megvalósítva növekedésnek indulhasson, természetesen a szabályként felfogott jog is feltételez valamiféle kedvező empatikus környezetet (így mindenekelőtt a jognak szabály működtetésével történő megvalósítása szándékát, az ehhez multhatatlanul szükséges szakmai kész-

³³⁹ Pl. James Boyd White *Heracles' Bow* Studies in the Rhetoric and Poetics of Law (Madison: University of Wisconsin Press 1985) xviii + 251 (Rhetoric of Human Sciences).

³⁴⁰ Pl. Stanley Fish *Doing What Comes Naturally* Change, Rhetoric and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies (Durham & London: Duke University Press 1989) x + 613.

³⁴¹ Gunther Teubner 'Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences' *The Modern Law Review* 61 (1998) 1, 11–32, különösen 12.

séget, mindezek professzionális hordozójaként pedig a jogászságot); ez utóbbi azonban nem több, mint pusztán eszközjellegű, járulékos kellék – olyasmi tehát, ami kizárólag a szükséges kiegészítők körébe sorolható. Mert a főszereplő itt mindenképpen és változatlanul a *transplantatum* marad, mely saját életében, folyamatában realizálja önmagát. Ám abban az esetben, ha a jogban egyébként mindenképpen jelen lévő szabályelem³⁴² nem több, mint pusztán eszköz, és mint eszköz, csupán egyike (még ha ezek sorában kitüntetett referenciális fontossággal felruházott is) a folyamatok standardizálása menetében felhasználásra kerülő készségeknek (amely vélemény pedig bizonyosan nem áll messze LEGRAND kiindulásától), akkor annak – immár kiinduló tételként érvényesített – elfogadásához jutunk, hogy a

transplantatum = mindössze egy tárgy

Vagyis tárgy csupán, amelyet eszközként az működtet, akinek a kezébe kerül. Következésképpen az, aki történetesen megkaparintja, arra és úgy használja fel, amire egyébként kulturálisan (intézményi és személyi motivációinak végeredményeként) készítéssel rendelkezik.

Ám amennyiben a fenti felismerések összességének birtokában következtések kívánunk maradni saját megkezdett gondolatsorunkhoz, akkor már nem azt kell mondanunk – hiszen nem egy amúgy már a stabilitás és szükséges változás egyensúlyának megállapodottságában működő jogi rendszer mindennapjait kívánjuk leírni, hanem egy, a jogátvitel eszközével kikényszerített, provokált jogmegújulásnak a mechanizmusát –, hogy a

jog = tételezés + (a szabály stb. értelmezési közege + a jogi kultúra egésze)

egy normálisan zajló folyamatban, hanem azt, hogy kívülről és szervesen valamilyen új elemet iktattunk be, vagyis egy eddig ott és akkor még nem ismert eszközt ékeltünk közbe az addig többé-kevésbé szervesen zajló folyamatokba.

³⁴² Antony Allott *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980) xxii + 322, 255–256. Magam Alekszandr Szolzsenyicin *A gulag szigetcsoport* 1918–1956, I–II (Budapest: Új Idő 1989) „jogrend”-leírására támaszkodó igenlő válasza nyomán írhattam – Varga Csaba ’Mi kell a joghoz?’ *Valóság* 32 (1989) 3, 1–17 (<https://bit.ly/3LF18om>, 25–49, 33–34) – az alábbiakat: „A LEWIS CARROLL által modellértékűként leírt helyzetben, *Alice Csodaországban* is Alice s a többiek ugyan eleinte hihették, hogy a királynő krikettjátékában krikettet játszanak. A királynő parancsaiból és azok végrehajtásából azonban hamarosan rá kellett jönniök, hogy nem ezt, hanem helyett a királynő játékát játsszák. Márpedig ha értetlenség támadt is bennük, vagy a szabály homályosnak tűnt – mindez jótányt sem változtathatott azon, hogy: játék volt ez is, szabályokat is mutatott, noha egyetlen szabályt lehetett csupán rekonstruálni benne, mint rögzítettet és előre láthatót – tudniillik azt, amelyik kimondta, hogy minden további szabály megállapítására a királynő jogosult.”

Ezzel pedig egyszersmind kiszolgáltattuk ezt az elemet vagy eszközt a további zajló mozgásoknak, így a többnyire változatlan szereplők kénye-kedvének, akik aztán majd úgy és arra, akkor és olyan intenzitással, és aszerint, hogy milyen indítatással rendelkeznek, vagy korábban volt eszményeikhez visszaadaptáló (tehát a valóságos jogmegújulást szabotáló) készséggel, vagy éppen ezen új eszköznek a saját eredeti forrásvidékén táplált (tehát igazi változást előmozdító) elkötelezettséggel fogják majd felhasználni, ahogyan (amilyen intenzitással stb.) az ő világlátásuk, az általuk érvényesíthető szakmai éthosz és jog(ász)i kultúra, az elfogadott igazolási standardok (stb.) körében megfogalmazhatónak (értelmezhetőnek) tartják; amiként tehát egyáltalán eredendően szándékolják és igazolni tudják; vagyis úgy, ahogyan lehetőségük nyílik érvényre juttatására. A *transplantatum* ezek szerint itt már teljességgel – előreláthatatlanul, befolyásolhatatlanul, véletlenszerűségeknek is függvényévé téve – kiszolgáltattott: a jogi instrumentáriumnak az eddigiekhez képest egyik új kellékeként (s immár nem saját erejétől függően) ilyen vagy olyan irányban úgyszólván tetszőlegesen használható és/vagy szabotálható.

Márpedig egy ilyen összefüggésben szemlélve úgy tetszik, mintha TEUBNER előbb látott s egyébként éles szembefordulást jelző észrevétele is csupán egyfajta köztes állapotot rögzítene. Merthogy egyfelől tény, hogy az általa kifejezett „fejlődési dinamika” révén új tényezőt iktat(t)unk a folyamatba, másfelől azonban csakis akkor szólhatna ez az egész történet magának a kérdéses szabálynak a sorsáról, ha és amennyiben egy megszakítatlan teleologikum (vagyis egy elejétől a végéig valamiképpen kívülről s felülről a rendszerre rátelepített s mindvégig következetesen önmaga kikényszerítésére képes célkövetés) szemszögéből ítélnénk – ez viszont a fentiek tükrében nincs így. Hiszen ha a *transplantatum* képében csupán egy eszközt vittünk be a folyamatba, úgy adott (és nem más módon) kultúrától telítettsége, vagyis *mibenléte*, és korántsem pusztán *magábanléte* teszi azzá, ami: ez az, amiért egyáltalán valaha létrehozták, amiért ott használták, amiért máshová is átvitték, hogy ott is használják, sőt amiért majdan át is fogják örökíteni a következő generációkra.

A fentiek tükrében így mindaz – „szabályok: nem pusztán törvényi rendelkezések, de intézmények, jogi fogalmak és struktúrák” –, amiről a jogtörténész WATSON az elmúlt évezredek emlékeiből tallózva joggal mutathatta ki, hogy kölcsönös kölcsönzések kusza sokaságán keresztül testesítette meg a jogalakulás folyamatát, immár nem pusztán olyanként jelenik meg, mint ami a mögöttes hermeneutikus kultúra nélkül értelmezhetetlen, hanem egyszersmind olyanként, mint ami önmagában nem más, mint pusztán technikalitás. Vagyis készség – eszköz és eljárásmod –: olyasmi tehát, ami csakis annak kezében kerül(het) vagy nem kerül(het) alkalmazásra, aki előbb a kezébe fogja. Bármilyen éthosz gúnyjába is öltöztetik hát, önmagától önmaga nem válik olyan önfenntartó s egyszersmind kisugározásra képes erővé, amely uralkodni tud alkalmazóján. Egyáltalán nincs abban a helyzetben, hogy meghatározza akár azt, hogy egyál-

talán kézbe veszik-e majd, sem pedig azt, hogy ha esetleg jelenlétét már érzékelték s kézbe is fogták, úgy mire alkalmazzák. Hasonló következtetésre jutva közel negyed évszázaddal ezelőtt, éppen WATSON úttörő rádöbbenése kapcsán fogalmaztam meg az ő kifejtését illető hiányérzet kifejezéséeként, hogy

„a jog az emberi technikákhoz hasonlítható. Ezek adott közegben, adott szükségletek kielégítésére jöttek történelmileg létre – mihelyest azonban történelmileg létrejöttek, eredeti feltételeiktől eltávolodva, más összefüggésekbe ágyazva is az emberiség közös kultúrkincseként hasznosíthatókká lesznek. Ez pedig a jog mint *technikai eszköztár* viszonylagos nyitottságát jelenti a társadalmi összefolyamatban.”³⁴³

Márpedig a technikalitás nemcsak a jogi gondolkodás paradigmaticusan sajátos útjait, módjait, kritériumszerűségeit, érzékenységet feltételezi (vagyis azt, hogy végső soron tételszerű levezetés formájában érvényességet leszámaztató bizonyításra, illetőleg a bármiként elért eredmény ennek megfelelő utólagos igazolhatóságára kell törekednie);³⁴⁴ sőt nem is csupán jogtechnika és jogdogmatika egymást feltételező egyidejűségét (vagyis azt, hogy az önmagukban mindig mindkét logikailag ellentétes irányú következtetés levonására alkalmasan rendelkezésre álló technikák között megejtendő, s jogilag és logikailag immár nem kötött választásban legfeljebb a jogi kultúrát is képviselő jogdogmatika játszhat valamelyest még irányító szerepet);³⁴⁵ hanem végső soron azt, hogy minden – fogalmiság, értelmezési hagyomány, mögöttük megbúvóan értékpreferenciák sora stb. –, ami a jog képében egyáltalán rendelkezésre áll, kizárólag az (adott kulturális közegben tevékenykedő) alkalmazó által és kiválasztó döntése következtében jelölődik (válík tehát az aktuális alkalmazásban) azzá, amire és amiként esetleg ténylegesen felhasználják. Önmagában nincs tehát ’szabály’ és ’elv’, ’általános norma’ és ’kivétel’, avagy bármiféle egyéb strukturáló elem a jogban: jogtechnikai hagyományunk ugyan szükségképpen beépített ilyeneket velünk a jogalkotás folyamatába, megfontolandóvá tesz hagyománykövetést a jogalkalmazás során – ámde annak kérdése, hogy végső soron mi micsoda (mert mivé is minősül majd), kizárólag folyamateredményként derül ki, vagyis annak immár

³⁴³ Varga ’Jogátültetés...’ (1980), 297.

³⁴⁴ Vö. Varga Csaba tollából ’Vélelem és fikció mint a jogtechnika eszközei’ (Szájér Józseffel társszerzőségben) *Állam- és Jogtudomány* 37 (1995) 3–4, 275–301 (<https://bit.ly/3FbYDwd>, 234–270) és Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* (1996/1998) jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 <https://bit.ly/3vY9LUq>.

³⁴⁵ Vö. Varga Csaba tollából ’Jogtechnika és jogdogmatika’ in *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére szerk. Bándi Gyula* (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar 2002), 144–155 (<https://bit.ly/3OYATLR>, 431–449) és ’Célok és eszközök a jogban’ in Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) <https://bit.ly/3ydPvkg>, 467–479.

kizárólag utólagosan leírhatóvá válásakor, hogy mit mivé tettek és miként használtak a ténylegesen zajló folyamatban.³⁴⁶

A technika, a felhasznált eszköz szabad gyökű mivolta hasonló vitát keltett már a társadalomfilozófiai értelmezésben is, amikor például a XIX. század derekán a római jogreceptciót FERDINAND LASSALLE a régi hagyomány félreértésének, ám KARL MARX egyszersmind elkerülhetetlenül szükségképpenének is minősítette. Kései társadalomontológiájában e dilemmára LUKÁCS GYÖRGY adta meg az eddigi legpontosabb választ. Ennek értelmében a gyakorlati objektívációk mindig kizárólag a bármikori jelen szükségleteinek a nézőpontjából értékelendők. Ontológiai kategóriák tehát, amelyeknek mint ontikus létösszetevőknek a pusztán ismeretelméleti megítélése csakis félreértésekhez vezethet.³⁴⁷

3.3. Kontrasztok a jogátvitelekben és megítélésükben

A „jog”-átvitel helyzetei a WATSONI kitágított „szabály”-átvitel értelmében immár egyre kevésbé jellegzetesek az utolsó fél évszázad eseményeire nézve.

Igaz ugyan, hogy a második világháború utáni időszak fellendülése eredményeként kezdtek elterjedni igazán a különféle jogátvételi formák. Azonban akár a gyarmati alávetettség megszűntével önálló jogrendszerépítés útjára lépő, akár saját visszahúzó hagyományaikkal (hagyatékukkal) küszködő egyéb afro-ázsiai vagy dél-amerikai országokról volt is szó, az irány egyre határozottabban eleinte az „európaizálás” és „nyugatiasítás”, majd a „modernizálás” jelszavával tűtetett ki – amelyek fedőszóként voltaképpen egyértelműen a kapitalisztikus gazdasági és intézményrendszeri gondolkodásmódot s formavilágot takarták. Mihelyst pedig a Szovjetunió nemcsak katonai, de expanzív nagyhatalmi értelemben is birodalmi központtá vált, a hatalmas közép- és kelet-európai térségen túl a harmadik világbeli országokra is gyakorolt politikai befolyása gyakorlatilag mind egyöntetűen – s könyörtelenül – a szovjet típusú „szocializmus” kiterjesztését jelentette és eredményezte. Nos, mindez annyit jelent, hogy a hidegháború a maga két monolit hatalmi tömbre szabdaltságával egyszersmind ideológiailag is kettéhasította a világot. Ebben a máig tartóan túlideologizált – s „a történelem vége” új-utópizmusával³⁴⁸ csattanóan lezárhatónak vélt, tehát változatlanul

³⁴⁶ Vö. Varga Csaba 'A jog belső szerkezete (Konstruáltság, viszonylagosság, kölcsönösség gyakorlati hermeneutikai összefüggésben)' *Állam- és Jogtudomány* 45 (2004) 1–2, 39–49 (<https://bit.ly/3yduTbR>, 387–397).

³⁴⁷ Vö. Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 281 (Gyorsuló idő), 207–209, <https://bit.ly/3LLpxZo>.

³⁴⁸ Francis Fukuyama *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press & Toronto: Maxwell Macmillan Canada 1992) xxiii + 418. Erre az időszakra válik jellegzetessé a „mizsionáriusi hevület” – James A. Gardner *Legal Imperialism American Lawyers and Foreign Aid*

ideologizáló szemüveggel szemlélt – világban a tudatos joghatások java immár kizárólag részben, csupán eszközként foglalja magában a szabályimportot, hiszen egészében egyik vagy másik (illetőleg ma: a fennmaradt egyetlen) nagyhatalmi tömbhöz való többé-kevésbé totális ideológiai, politikai, gazdasági és rendszervező kapcsolódást, s ebben a jogászai éthoszok, világképek, intézményesedések (egyebek közt tehát: szabályok és egyéb szerkezetalakító elemek) átvételét (avagy olykor azok ihletésére helyi színekben történő újjáalkotását) jelentette.

Szemben tehát az ideológiai érdektelenség korának évszázadaival (a római jogreceptiótól a japán modernizációs jogváltáson s a török laicizáló kodifikáción át az etiópiai polgári kódex „fantáziatörvényének” 1960-ban történt megalkotásáig³⁴⁹), amikor is a reform célja szabályátvételre egyszerűsödött – amit ideológiai tanulmányok nem előztek meg, sőt mi több, ennek sikerét célozva a folyamat ilyesmibe utólag sem torkollott –, a legújabb (és minden eddiginél ideológiavezéreltebb) évtizedekben – egyfajta totalizáló *Gesamtplan* jegyében – a külső minták átvételére szólító bármiféle jogreform már egy, a maga teljes ideologikumában felfogott civilizáció elsajátításának a jegyében zajlik. Így érkezünk el a pusztá szabályátvételtől a teljes és átfogó társadalmi mintákhoz igazodásig, amikor is immár egy teljes társadalomfilozófia – s benne és vele az ez utóbbi szolgáltatásban kialakított látásmódok, intézményesedések, fogalmi útteremtések teljes körének – elsajátíttatása a cél.³⁵⁰

Példaértékű, ahogyan történetesen a *Law and Development* amerikai mozgalma iszonyatos mérvű befektetéssel megkísérelte, majd elbukta azt a törekvést, hogy a déli, latin-amerikai szubkontinensből az északnak egyfajta kistestvér típusú kópiája álljon elő. Ma már inkább mosolyra fakasztó rövidlátásnak

in Latin America (Madison: University of Wisconsin Press 1980) xii + 401 –, mely ettől kezdve állandó kísérőjévé válik e folyamatoknak.

³⁴⁹ Az utolsó példához vö. René David 'A Civil Code for Ethiopia: Considerations on the Codification of the Civil Law in African Countries' *Tulane Law Review* 37 (1962–1963) 2, 187–204, G. Krzeczunowicz 'The Ethiopian Civil Code: Its Usefulness, Relation to Custom and Applicability' *Journal of African Law* 7 (1963) 3, 172–177 és Jacques Vanderlinden *Codifying for Developing Countries A Case-study of the Ethiopian Civil Code* (A paper prepared in advance for the Faculty of Arts seminar, H.S.I.U. (1965) 6) (Addis Ababa: Haile Sellassie I University 1965) 5; visszatekintő helyi elemzésként pedig Liku Worku Haile *A Critical Analysis of Ethiopian Civil Code In Light of the Core Features of Continental European Codification* (Diss.) (London: Institute of Advanced Legal Studies 2012) 47 <https://bit.ly/3yiMShr> és Hailegabriel G. Feyissa *The Ethiopian Civil Code Project Reading a »Landmark« Legal Transfer Case Differently* [PhD] (University of Melbourne Law School 2017), <https://bit.ly/3MU3Y9n> vii + 272.

³⁵⁰ Ebben is a legrosszabb változatként írják le a jelenlegi amerikai gyakorlatot, mely önmaga kiindulópontként fogadásában már nem is érzékeli az ideologikumot, mikor bizonyos formalizmusok elfogadtatását önmagában csodaszerként láttatja, ám gyakorlati érvényesülése buktaíróiról már elfeledkezik. Lásd Thomas Carothers 'The Rule of Law Revival' *Foreign Affairs* 77 (1998) 2, 95–106.

látjuk azt a természetességet, ahogyan – mint azóta is³⁵¹ – az exportőrök saját berendezkedésüket az egyetemes emberiség egyetlen méltó és élhető, tehát feltétel nélkül követendő civilizációs mintájaként tudták láttatni. Ehhez mérhető soványnál is gyengébb eredményeik láttán későbbi csalódottságuk is. Amint tehát az utólagos kritika önmagával szembeforduló ellenfényben immár lecsupaszítva kezdi el érzékelni az amerikai álmot, most már jobbra arra döbbennek rá, hogy – túl azon a primitív, mechanikus (s Európában a XIX–XX. század fordulójának szociológiai vitáiban már véglegesen meghaladott) USA-világlátáson, miszerint a jog és szabályai könnyedén bárhová magunkkal hordozható és ezért autonóm alkatrészek csupán, s így egy másik kultúrába szabadon át is ültethetők³⁵² – „egyetlen másik ország sem használja a jogászokat s a jogi intézményeket olyan kiterjedten és széleskörűen”, mint az Amerikai Egyesült Államok, hiszen „a valóságban sehol másutt nem alkalmazzák a perlést a társadalmi átalakulás eszközeként”; sőt ezen belül is Amerika „úgyszólván egyedülálló annak arányaiban, ahogyan az általános jogképzési folyamatot [...] bíróságaira bízta”.

Ezt egészíti ki az amerikai politikai élet mindig és mindenáron rövidre zárt győzelmi irányultságának a valódi gondoktól, azok tényleges felvállalásától történő elemi irtózása is. Annak fényében, hogy „az amerikai politikusok vonakodnak attól, hogy olyan döntéseket hozzanak, amelyeknek ára szavazók elvesztése lehet”, magyarázza azt, hogy: „A politikai többséggel szemben a bíróságok [...] vállalják fel a kisebbségek oltalmának feladatát.” Márpedig – amint erre akár a szocializmusban egykor zászlót bontott magyar MARXista jogszociológia megalapozott következtetéseiből³⁵³ korábban is rájöhettek volna – mindez olyan történelmileg partikuláris környezetet képez, amelyben „[a]z alapul szolgáló tényezők [...] másutt ugyanígy nem állíthatók elő”.³⁵⁴ Ráadásul nem is egyszerűen arról van szó,

³⁵¹ Amint erre többen is felhívták a figyelmet – pl. Armin Höland 'Évolution du droit en Europe centrale et orientale: assise-t-on à une renaissance du »Law and Development«?' *Droit et Société* (1993), 25, 467–488 –, ugyanez ismétlődött amerikai részről (csak tán még cinikusabban, tehát a sikert illetően már pesszimistán, ez okból viszont azonnal gondosan kipróbálva a belőle lefölözhető hasznot) a kommunista világrendszer bukása után is. Lásd Stephen F. Cohen *Failed Crusade America and the Tragedy of Post-Communist Russia* (New York & London: W. W. Norton & Company 2000) xiv + 304, ill. Varga Csaba 'Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott keresztieshadjárat?' *PoLiSz* (2002. december – 2003. január) 68, 18–28 (<https://bit.ly/3wa2oJQ>, 405–422).

³⁵² Eric Feldman 'Patients' Rights, Citizen's Movements and Japanese Legal Culture' in *Comparing Legal Cultures* (ed.) David Nelken (Aldershot: Dartmouth 1997), 215–236, az idézet 217.

³⁵³ Vö. pl. Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 227.

³⁵⁴ Thomas M. Franck 'The New Development: Can American Law and Legal Institutions Help Developing Countries?' *Wisconsin Law Review* 12 (1972) 3, 767–801, az első és utolsó előtti idézet 782, illetve 784, a többi 783. Más, elsősorban ázsiai példákra ügyelő összegzés – Pip Nicholson »Roots and Routes« Comparative Law in a Post-modern World' [ms] (Melbourne: University of Melbourne Asian Law Centre 2001), 22 – szerint „a bíróságot olyan fórumnak tekintik, amelyet igénybevéve az egyének a joguralom szemszögéből kardinálisnak

hogy a mintaadó kultúra tényszerűen nem számolt ezekkel, hanem arról, hogy eleve hatalmi helyzetbe – mentalításban annak önteltségébe, szerepjátásban pedig valamiféle előnynyerés maximálásának a pozíciójába – helyezte önmagát. Nem véletlen hát a kezdeményező és mintaadó aktor utólagos keserű megítélése olyanként, mint amely már eleve „kivételezett státust” testesített meg „egy mester-ségesen kedvező hatalomközeliségbe juttatott helyzetben”, egyebek közt „magától értetődő felsőbbiséget biztosítva saját honi »fejlődésének« az idegen »fejletlenség« szakértésével szemben”, s amelyben ezért éppen „a célszág kultúrájában és társadalmában járatlanság” lehetett a meghatározó közös jegy; sőt, a vádat tovább súlyosbítja, hogy tudatlansága egyszersmind felelőtlen és cinikus volt, amennyiben megközelítését eleve egy „következmények iránti érzéketlenség” jellemezte.³⁵⁵

A végső eredmény ezért csakis lesújtó lehet. Eszerint „a jog és fejlődés mozgalma nagymértékben egy tévedés eredménye volt [...]; hatékonyság nélküli, ha nem éppen káros, mint technikai segítségnyújtás, tudományos irányként pedig egyenesen periferikus”.³⁵⁶ Márpedig – a múlt némi emlékével

tekintett egyetemes és lényegi jogaikat gyakorolhatják”, aminek szemszögéből aztán minden egyéb megközelítés, felfogás, hagyomány „kifejezetten vagy hallgatlagosan”, de szükségképpen leértékelődik.

³⁵⁵ Bruce Zagaris 'Law and Development or Comparative Law and Social Change – The Application of Old Concepts in the Commonwealth Caribbean' *University of Miami Inter-American Law Review* 19 (1988), 549–593, idézet 555. Általános elméleti modellek helyett valóban ország-specifikus mikroelemzések szükségét hirdeti Elliot M. Burg 'Law and Development: A Review of the Literature and a Critique of »Scholars in Self-Estrangement«' *American Journal of Comparative Law* 25 (1975) 3, 492–530.

³⁵⁶ John Henry Merryman – David S. Clark – Lawrence M. Friedman *Law and Social Change in Mediterranean Europe and Latin America* A Handbook of Legal and Social Indicators for Comparative Study (Stanford: Stanford University Press & Dobbs Ferry, N.Y.: Oceana 1979) xvi + 618 (Stanford Studies in Law and Development), 18, id. Zagaris 'Law and Development' (1988), 555. E megsemmisítő kritika korábbi megfogalmazásai közül Lawrence M. Friedman 'On Legal Development' *Rutgers Law Review* 24 (1969) 1, 11–64 a bármiféle reform közegéül szolgáló jogi kultúra figyelmen kívül hagyását nehezményezte egy instrumentális racionalizáló szemléletű célratörés büvöletében, John Henry Merryman 'Comparative Law and Social Change: On the Origins, Style, Decline & Revival of the Law and Development Movement' *American Journal of Comparative Law* 25 (1975) 3, 457–491 pedig bármiféle kellő megalapozás nélkül megkezdett cselekvésről szólt, amely anélkül minősített egyetemes mintává egy történetesen napjainkban túlnyomórészt követett irányt, hogy gyakorlati vagy történelmi tapasztalatként akár saját múltbéli (amerikai) előzményeivel számot vetett volna. – Az első önkritika (David M. Trubek 'Toward a Social Theory of Law: An Essay on the Study of Law and Development' *Yale Law Journal* 82 [1972] 1, 1–50) etnocentrizmust és evolucionizmust nevesített, amennyiben a történelmet eseményeknek és jeleneteknek egy minden társadalom által megismétlendő azonos sorozataként feltételezte, a második pedig (David M. Trubek – Marc Galanter 'Scholars in Self-estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States' *Wisconsin Law Review* [1974] 4, 1062–1102) még naivitást is, mely nemcsak a fejlődő világ jogi valóságát irányította torz útra, de arra is képtelennek bizonyult, hogy legalább az Amerikai Egyesült Államok jogi valóságának összetettségéről hű képet alkosson magának.

élve³⁵⁷ – ez az egész vállalkozás összetett társadalmi-politikai értékelése szerint sem lehet más, mint az egykori kizsákmányoló kereskedelmi kapcsolatoknak történő alávetés, valamint a földfoglalások helyzeteire emlékezés: felhívással arra, hogy „a gyarmati korszak nem ért feltétlenül véget”, hiszen azok, akik ma a jogi modernizmust hajszolják, maguk sem mások, mint azok a jogi „kereskedők”, akik a kereskedőtársaságok profitéségét a XVII. századtól indulóan biztosították.³⁵⁸

A kérdés ezért egyre inkább társadalompolitikai magasságokba emelkedik, és a globalizáció természetére irányul: magunkból indulunk-e ki vajon, hogy saját hagyományunkat másokra erőltessük, avagy tudunk-e önzetlenül másokat csupán abban támogatni, hogy önmaguk fejlesztésének útját megjeljék? Vagyis narcisztikusan önmagunkra ügyelő hataloméhségünket, avagy segíteni akarásunkat szolgálja-e érdeklődésünk? Végső soron melyik mintát választjuk hát a cirkuszi idomár akarátviteli mutatványa és a kertésznek mindenkor munkálódására tárgyára figyelő alázata közül? Bizonyára nehéz az előbbi kísértését elkerülni,³⁵⁹ ám csakis egy, a tapasztalatok tanulságaihoz visszavezető út lehet hosszú távon sikerre vezető.

Csupán példázva a mai dilemmák megfogalmazásainak sorát, előfordulhat, hogy az Amerikában problémátlanul jogosítványalapként felfogott joguralom csakis destabilizálna egy forráshiányos társadalmat;³⁶⁰ annak kulturális meggyőződése hiányában, hogy a jog immár semleges közvetítő (s nem az állami beavatkozás despotikus eszköze), maga a gyakorlati élet utasítja el még a régi jog

³⁵⁷ E. Goldsmith *The Way An Ecological World View* (London: Rider 1992) xxii + 442, 285 értékelése szerint: „A gyarmatosító hatalmak a hagyományos társadalmak kulturális mintáinak lerombolására mindenekelőtt azért törekedtek, mert a tradíció szerint élő embereket számos lényeges tulajdonságuk megóvta attól, hogy szociális, környezeti és spirituális imperatívuszait alárrendeljék a gyarmati gazdaságban történő részvétellel szolgált rövid lejáratú gazdasági céloknak... [Ennek jegyében] a felnövekvő generációt is megfosztották ama hagyományos tudástól, ami kizárólag tehetett volna azért, hogy saját társadalmuk hatékony tagjaivá formálja őket.”

³⁵⁸ David F. Greenberg 'Law and Development in Light of Dependency Theory' *Research in Law and Sociology An Annual Compilation of Research* (Greenwich, Connecticut: JAI) 3 (1980), 129–159.

³⁵⁹ Jose E. Alvarez 'Promoting the »Rule of Law« in Latin America: Problems and Prospects' *George Washington Journal of International Law and Economics* 25 (1991) 2, 281–331 a *US Administration of Justice* napjainkban szervezett segélyprogramjai kapcsán változatlanul a „liberális legalizmus” emberi jogi eszményeinek a konfliktusos erőltetéséről szól, Carol V. Rose 'The »New« Law and Development Movement in the Post-Cold War Era: A Vietnam Case Study' *Law and Society Review* 32 (1998) 1, 93–140 pedig arról, hogy az imperialista alapattitűd egyáltalán nem változott, így – persze a nyitott érdeklődésen túl – kérdéses, hogy egyáltalán célszerű-e, ha újranylílik, tovább zajlik ez a mozgalom.

³⁶⁰ Ugo Mattei 'The New Ethiopian Constitution: First Thoughts on Ethnical Federalism and the Reception of Western Institutions' in *Transplants, Innovation, and Legal Tradition in the Horn of Africa* (ed.) Elisabetta Grande (Torino: L'Harmattan Italia 1995), 111–129.

reformjának kísérletét is,³⁶¹ az egységként felfogott nyugati jogeszmény maga bizonyul törekénynek, véletlenszerű történelmi esetlegességek függvényének, amennyiben a piaciasítás óhatatlanul szembekerül a demokratizálással, mert társadalommegosztó erőként már eddig is előnyben volt kisebbségeket preferál,³⁶² vagy mert maga a demokrácia bizonyul korrupciót erjesztőnek,³⁶³ avagy a joguralom helyett – minthogy önmagában ez „oly elbizonytalanítóan tág értelmű” – kizárólag részcélokat tűz maga elé, de még ezeknél is felhívva a figyelmet annak szükségére, nehogy „saját kezdeményezései túlhajszolásával magának az alapgondolatnak a hosszú távú fenntarthatóságát ássa alá”.³⁶⁴

Ezért már koncepcióváltást jelez a fokozatosság ajánlása – például azé, hogy a polgári szabadságjogok csekélyebb hangsúlya mellett egy szigorú büntetőjog bevezetésével ellensúlyozzák a kompakt átültetés hiányát,³⁶⁵ vagy hogy egy pusztán rudimentáris, inkább keretjellegű alap lerakásából kiindulván eleve többlépcsősre tervezzék a szocialista jog meghaladását (esetünkben például a nyugati tulajdonjogi, szerződési és társasági jogi formák bevezetésével kezdve, s csupán ezek meggyökeresedését követően próbálkozva meg a fentiek szociális, környezetvédelmi, versenyjogi stb. érzékenységgű finomításával és kiterjesztésével).³⁶⁶

Ezzel elérkeztünk saját teoretikus következtetésünk gyakorlati példázásáig, a *saját fejlesztés* kizárólagos bátorításáig.³⁶⁷ Mert a másik irányban is empatisz megfigyelő számára adott annak tapasztalatilag általánosítható tudása, hogy

„kevés tervezetet készítenek elő, még kevesebbet bocsátanak ki törvényként, ennél is kevesebbet ültetnek át a gyakorlatba, és mindezek közül talán egy sem vonja maga után az előírt magatartást, mivel hogy maguk

³⁶¹ Kathryn Hendley 'Legal Development in Post-Soviet Russia' *Post-Soviet Affairs* 13 (1997) 3, 228–251.

³⁶² Dél-Afrika, Kazahsztán és Vietnám példájában Amy L. Chua 'Markets, Democracy, and Ethnicity: Toward a New Paradigm for Law and Development' *Yale Law Journal* 108 (1998) 1, 1–107.

³⁶³ Miközben a joguralmat „konzultatív” státusban még gondolhatónak tartja Wei Pan *Democracy or Rule of Law? China's Political Future* [ms] (presented at Conference on China's Political Options at Vail, Colorado, 19–21 May 2000) (végső változatában 'Toward a Consultative Rule of Law Regime in China' *Journal of Contemporary China* 12 [2003], 34, 3–43).

³⁶⁴ Stephen J. Toope 'Programming in Legal and Judicial Reform: An Analytical Framework for Canadian International Development Agency Engagment' [ms] (report) (1997) 25.

³⁶⁵ Richard A. Posner 'Creating a Legal Framework for Economic Development' *World Bank Research Observer* 13 (1998) 1, 1–11.

³⁶⁶ Thomas W. Waelde – James L. Gunderson 'Legislative Reform in Transition Economies: Western Transplants – A Short-Cut to Social Market Economy Status?' *International and Comparative Law Quarterly* 43 (1994) 2, 347–378.

³⁶⁷ Robert D. Cooter 'The Rule of State Law and the Rule-of-Law State: Economic Analysis of the Legal Foundations of Development' *Annual World Bank Conference on Development Economics* 1996 (Washington: The World Bank 1997), 191–217.

az alapul fekvő elgondolások általában az alábbi ellenhatást kiváltó három stratégia egyikén alapulnak: vagy lehetővé teszik, hogy a törvények érdekcsoportok alkudozásainak a kompromisszumát fejezzék ki, és/vagy büntetőjogi eszközöket hívva segítségül az alapprobléma kiiktatását tűzik célul, avagy külföldi jogot másolnak. Márpedig a megoldás a külföldi tanácsadók részéről nem tervezetszövegezői részvételt kíván, hanem azt, hogy a helyi előkészítőknek magának a tervezésnek a folyamatában nyújtsanak segítséget annak érdekében, hogy ott, helyben létrejöhessen egy valóságos tervező és előkészítő műhely.”³⁶⁸

Mert végső soron úgyis a célzott rendszer kiválasztó erején múlik minden,³⁶⁹ s ráadásul a nem jogi környezet fogja majd meghatározhatni a jog sorsát.³⁷⁰

Végső tanulságként hadd éljünk ismét egy, a természet emberi kultiválásából vett hasonlattal: jobb hát lassan megtudni, hogy mit is akar a föld s az élő környezet, és utána jöjjön csak a kertész.

³⁶⁸ Kína, Laosz, Srí Lanka, Mozambik, valamint a dél-afrikai Gauteng tartomány tekintetében – csakúgy, mint az egész fejlődő világra nézve – megállapítva ld. Ann Seidman – Robert B. Seidman 'Using Reason and Experience to Draft Country-Specific Laws' in *Making Development Work* Legislative Reform for Institutional Transformation and Good Governance, (ed.) Ann Seidman – Robert B. Seidman – Thomas W. Wälde (The Hague – Boston: Kluwer Law International 1999) xxvi + 380, ch. 13, 249–283.

³⁶⁹ Robert B. Seidman *The State, Law and Development* (New York: St. Martin's Press 1978) 483.

³⁷⁰ Jan Van Olden 'Legal Development Cooperation: Transplanting or Transforming Legal Systems' in Kees Kouwenaar – Jan van Olden *Legal Development and Corruption* CILC Seminar in Tribute for Jan Van Olden, The Hague, December 10, 2002 (Leiden: Centre for International Legal Cooperation 2002) 36, 8–12.

4. A jog táguló terei, versengéssel a jog meghatározásáért³⁷¹

4.1. Fogalmi előjáték

A jog nem „van”, hanem gondolati kivetítés, az ember teremtette második természet s ezen belül a kultúra részeként létrejövő és értelmezendő projekció. Azt mondjuk tehát annak, amit ennek körében szokásaink, intézményesedéseink, tehát kellő általánosodásra szert tevő, ám folyvást alakuló – „élő” – konvencionálizálódásaink arra érdemesítenek.

Szóhasználataink, nevesítéseink mindig valamiféle elemi képleten, vizualitáson alapszanak. Az éppen adott szóhasználatnál élő, aki nevesíti, ezt többnyire anélkül veszi át, hogy egyszersmind ennek ilyen természetszerű háttérét teljes mélységében számba venné, és ezért többnyire immár kész adottságként, egyféle *adequatio rei et intellectus* ártatlanságával fűzi tovább – olykor egyre inkább elrugaszkodva eredeti „dolog”-magyarázó szándékától – e gondolati tárgyat illető összefüggés-találásait.

4.2. A jog mint részkomplexumok versengése és mint merő réteghalmazban történő meghatározódás

Amikor mintegy fél évszázada egymás nagyban-egészében közös tereiben működő, ám egymással folyvást *versengő körök* formájában kíséreltem meg látni és

³⁷¹ „A jog többretegűségének elmélete” kérdésére a Károli Gáspár Református Egyetem által 2020. január 4-én szervezett konferencia második előadásának első megjelenése 'A jog és simulacrumai: Jogon belüli és kívüli versengés a jog meghatározásáért' *Iustum Aequum Salutare* 16 (2020) 2, 87–99 <https://bit.ly/3w4SkBA>.

láttatni a jog megjelenéseit és működését, e két,³⁷² majd három³⁷³ kör, vagyis a jog (1) *állami megállapításának*, (2) *állami érvényesítésének*, illetőleg (3) a *társadalom „jog”-gyakorlásának* tartománya történelmileg általánosítható realitást fejezett ki, amely realitás mára sem változott. Hiszen e képletben eleve benne rejtett, hogy bármely közreműködő oldal aktiválódása, ennek ideje és módja történelmi kontingenciáktól függ. Vagyis bármely oldal tekintetében létrejöhet olyan dominancia, hogy a többi oldal mintegy nem létezőként kikerül a fejleményeket megelőző látóteréből, mint ahogyan létrejöhet olyan akut, valóságos háborúskodásba torkolló küzdelem is a cselekvő jelenlétéért, majd akár a legkisebb esélyűnek az oldaláról is a dominancia megszerzéséért, amely a kortárs megelő számára már-már az anarchiába fulladás képét vetítheti előre.

Mindazonáltal ez az ábrázolás már eleve feltételezte, hogy a jog eleve komplex, több összetevő ilyen vagy olyan egyidejű és egymással szemben is ható folytonos munkálkodásából adódó, annak mindenkori végeredményét kifejező jelenség. Amiből pedig következik, hogy (a) jog iránti kérdésünket mindig a *„jog, de milyen/melyik értelemben?”* specifikálásával kell kezdenünk. Következik továbbá, hogy (b) e három kör olykor csak részben esik egybe, vagyis csupán két kör közt van egybeesés, netalán valamely adott jogtartomány esetleg csak egyetlen körnek a tartalma. Ebből adódóan nem adhatunk egyszerű választ a *„mi a jog?”* kérdésre, hiszen az – ha teljességgént értelmezem – legfeljebb a három tartomány maradéktalan egybeesése által elfoglalt területet mutathatja; egy pontosabb – pontosbító – kérdés viszont csakis annak tudatában tehető fel, hogy egyáltalán, a jog össztartományából, egyes részek *„inkább”* vagy *„kevésbé”* minősülnek jognak, mint más részek. Végezetül pedig az is következik – mivel maga ez a képlet sem más, mint a jogot is átható dinamizmus szimbóluma, a három oldal közt elvileg nem szűnő konkurenciáé –, hogy (c) nincs igazán megválaszolható végeredmény, hiszen csakis állandó változás egymásra következő állapotai állnak fenn, amelyek tehát *legfeljebb időmetszetek*; hiszen egyes részek éppen bevonulnak a jog tartományába, míg mások esetleg éppen kiszorulnak belőle. Tehát a jog iránt tudakozódó bármiféle kérdésünk csakis adott időmetszetre konkretizáltan lehet egyáltalán megválaszolható.³⁷⁴

³⁷² Varga Csaba 'A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról' *Állam- és Jogtudomány* 14 (1971) 2, 249–285 (<https://bit.ly/3MOtNro>, 15–53) a pozitivistikus és a szociologisztikus fogalomalkotás közt tett különbséget, differenciálván látva már a tételes jogon túl az adott értelmezettségben felfogott jogdogmatika jogképét.

³⁷³ Varga Csaba 'Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása' *Állam- és Jogtudomány* 28 (1985) 3, 528–555 (<https://bit.ly/3KHVcd0>, 139–208).

³⁷⁴ A Szovjetunióba tett első tudományos utamkor, 1968-ban Moszkvában a hivatalosan mellém rendelt kísérémmel meglátogathattam a szovjet törvényhozás össz-szövetségi intézetét (feltehetően ez volt a Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства [ВНИИСЗ]), ami az egykori cári palotában, fegyveres őrséggel biztosítottan

A jogen belüli dinamizmusnak és az egyszersmind ellentétes előjelű mozgáspályákból előálló állandó változásnak ilyen, a totalitás mint részkomplexusok mozgásából szerveződő mindenkori összkomplexus³⁷⁵ képét megidéző vizualitása³⁷⁶ ugyanakkor nem a cselekvés eredményéből, különválasztottan, de magából a cselekvő *aktorból* és jogilag relevánsnak tekinthető cselekvése *módjából* kiindulón közelít a jog összetevőéhez. Amennyiben tehát védhető egy ilyen leírási kísérlet, úgy a jog funkcióbetöltésében létezik egy oldal, tényező vagy fórum, avagy eljárási *modus*, mely (1) kinyilvánítja a jogot; egy második, mely (2) hatóságként tudomásul veendő hitelességgel érvényre juttatja a jogot; s végül egy harmadik, mely (3) az adott társadalomban nagyban-egészében általánosan elfogadott hatékonysággal és felfogásmódot követve jogiként/jogszerűként tűnteti fel az adott szokásszerű magatartást.

Ebből adódik, hogy amint a tények világában egynél több aktor (aktori kör) egynél több mozgásformája kívánna fellépni a jog kinyilvánítása, érvényre juttatása vagy a jogként cselekvés igényével, úgy következményként ez nem a képlet egészének újraírását feltételezné, vagyis a harmadik mellett/után egy többedik (pl. negyedik) részkomplexum közbeszúrását, hanem a meglévő három mozgásforma valamelyikének a belső hasadását eredményezhetné csupán – mindössze azzal a következménnyel, hogy most már ezen a bizonyos mozgásformán belül is megjelenne az elsőségért folytatott konkuráló versengés.

Azzal viszont, hogy mintegy három évtizede ugyanezzel a kérdéssel szembenézve a magyar jogelméletben POKOL BÉLA a jog összetett világát immár *rétegelméletként* kívánta megfogalmazni,³⁷⁷ a cselekvőről és cselekvése módjáról a *produktumra* terelődött a hangsúly. Nyilván itt is egyfajta elemzés általánosító eredményéből született egyfajta csoportokra bontás, amellyel megkülönböztethetővé váltak egyes rétegek. E körben viszont, merthogy a kriterialitást a min-

működött, s amelynek hatalmas belső teremrendszere kézi kartotéklapok hatalmas fiókos szekrényeivel volt tele: e hatalmas birodalom és minden köztársasága, autonóm területe és egyebe teljes tételes joganyagának az adataival, s munkatársak hadával, kik a folyvást beérkező új anyagokat e kartotékokra rávezették, illetőleg a változott vagy hatályt veszített régi anyagokat e kartotékok élő részéből kivették. Szokásos keresetlenséggel megkérdeztem a miniszteri rangú főembert: „Mi célból van mindez?” „Hogy bármely pillanatra vetítve meg lehessen állapítani a bárhol érvényes jogot” – felelte. „És kétségkívül percre kész pontossággal tároltatnak az adataik?” – kérdeztem. „Nyilvánvalóan nem” – válaszolt. „De hatóság kérdése, bármi legyen is az, egyedül a mi jogforrás-megállapításunk hiteles – folytatta –, s így bizonytalanság egy percig sem állhat fenn.”

³⁷⁵ Lásd Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* (Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins) I–III (Budapest: Magvető 1976 [1985]).

³⁷⁶ Vö. Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 (Gyorsuló idő) <https://bit.ly/3MLOWMo>.

³⁷⁷ Pokol Béla tollából 'A jog rétegei' *Jogtudományi Közlöny* 44 (1990) 4, 201–209, mai kibontottságban pedig *Jogelmélet* (Budapest: Századvég 2005) 461 (Társadalomtudományi trilógia II) <https://bit.ly/3OWLGWH> és *Double State and the Doubling of the Legal System* Constitutional Law and the Duplication of the Branches of Law (Budapest: Ludovika University Press 2021) 207.

denkori szerzői meglátás szerint a történetesen szemügyre vett jog alakításában játszott inkább vagy kevésbé meghatározó összetevő(k) önállóként vagy nem önállóként történő besorolása adja, mihelyst – túllépve a már elfogadottakon – a jog alakításáért versengve törekvő új igények/próbálkozások/manifesztáltatások jelennek meg a porondon, több-kevesebb joggal felvetődhet ezek egyikének-másikának az eddigiekhez többletregtként történő besorolása.

Amíg viszont a jogban *versengő akciókörök* nemcsak akcióalanyokat, de egyszersmind a jog alapműködéseit és alapmegnyilatkozásait is reprezentálják, számuk tehát értelmesen aligha bővíthető, a jogvilág ténylegességében esetleg fellépő új jelenségek pedig legfeljebb ezek egyikén-másikán belül idézhetnek elő pluralizálódást – tehát hasadást, többtényezőjűséget és ezzel további versengést –, addig a jog *rétegtelmélete* egészen más lehetőségeket takar. Hiszen eredendő vizualitása eleve valamiféle hierarchiába rendezi összetevőit, amelyre egy történelmileg alakuló folyamatszerűség épít – és építhet csupán – új rétegeket, újrahierarchizálva az egész konstrukciót. Ha például az általam az 1980-as évek közepén az Egyesült Államokban tanulmányozott kaliforniai poszt-WITTGENSTEINianus nyelvfilozófia fejlődéslélektani előfeltevéseiből, a bölcsőben tájékozódó s a világot birtokba vevő csecsemőtől élete végéig tartó experimentálásból, edukációból és szocializációból, s persze mindezeknek önreflexív feldolgozásából táplálkozó fejlődési képből³⁷⁸ indulok ki, úgy a vizualitás első példája talán maga a Föld [*the Earth*] lesz, amely létünk színtere, valaminő *magnummal* a mélyben, fűvel a felszínen, s köztük a mélység közeteitől az alattunk lévő löszig megmásíthatatlan, de természetét és tudományos feltárását illetően következetes és aligha felcserélhető sorrendben minden egyéb, ami ott történetesen előfordul.

Jogi analogizáltatása abban realizisztikusan képszerű, hogy az elsődleges érvényességhordozóval fundáltatni kell, vagyis valamiféle alaptörvénnyel létre kell hozni az alapot képező első réteget.³⁷⁹

Bármifajta rendgondolat azonban rögvest felborul, s az egész képlet anarchikussá, sőt mi több, véletlenszerűvé válik, amint valaki alkotmánybíráskodás vagy emberi jogok védelme örvén jogalkalmazó pozícióban valójában jogalkotót

³⁷⁸ Lásd pl. George Lakoff *Cognitive Sciences and the Law* (a paper presented at the Yale Law School Legal Theory Workshop on April 27, 1989) (soksz.) 49; előzménye George Lakoff – Mark Johnson *Metaphors we Live by* (Chicago: University of Chicago Press 1980) xiii + 242 (reprint: [2003] xiii + 276); jogi alkalmazása pedig Steven L. Winter *A Clearing in the Forest* Law, Life, and Mind (Chicago: University of Chicago Press 2001) xx + 426; erre is épült a bíráskodási folyamat rekonstrukcióját célzó okfejtésemnek – Varga Csaba *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (1992) 2., jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó ³2003) 210 <https://bit.ly/3OWViAD> – a tények felfogását illető része.

³⁷⁹ Vö. Varga Csaba 'A bécsi iskola' in *Jogbölcsélet XIX–XX. század: Előadások*, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 1999 [2000, 2002, 2004, 2006]), 60–68 (Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae).

telepít a népszuverenitást elvileg megtestesítő, a demokrácia szolgálatára rendelt mindenkori általános országos választás nyomán és eredményei szerint megalakult országgyűlés törvényhozása fölé; amint valaki kitalálja s hasonlevű aktivistákkal aktualizáltatni próbálja a fentiekből levezetett találmányát, az alkotmányos büntetőjog (és így tovább) – vagyis *per definitionem* az eddigi büntetőjogot (stb.) felülíró, azaz maga a jog egésze szintjén ezek szerint valamit és ugyanannak az ellenkezőjét egyidejűleg állító szuper-büntetőjog (és így tovább) – fogalmát; és bármi mást, amit felbolydult világunk, individuum-önvilágunkban a mindenkori énben élő világmegváltó mozgalmárságunk, a civilizációnak is a nemzetközi tőke csápjai közé terelése s általa az ún. nem kormányzati szervezetek egyik lehetséges profilszerepébe iktatott hálózatok gigamechanizmusokká építése és gigaszervezettségű működtetése, s mindezzel funkcionálásában államiságpótló és a politikacsínálás elismert fórumait és eljárás módjait kikerülő, és éppen ezért alakszerűségben és azonosíthatóságban viszont amőbaszerű formátlanságba burkolózó tömegesedése csak kínál; és nem utolsósorban amint a *soft law*, vagyis a formális jog oldásában különféle előretörő intézményiségek szakértői, tanácsadói (stb.) véleményezése olyannyira előtérbe kerül, hogy intézményi súlyával és/vagy dogmatikailag kibontott összegzései tartalmi erejével fokozatosan eléri, hogy az önmagában elvileg puha eredményét bármikor – s persze további intézményi lépések becsatornázásán keresztül – a jog kemény tényévé transzformáltathassa.³⁸⁰

Nos, szemben a Föld és rétegei tekintetében fennálló törvényszerű egymásutániséggel, milyen rendet tartogat egy olyan réteghalmaz, amelybe olykor addig nem volt, s végeredményben tetszőleges kitalálhatóságú újabb rétegeket csak úgy beledugdoshatunk, akár a mélybe, megalapozóként és az egész összetettség végső súlyának viselőjeként, akár a részletszabályozások magasabb régióiba, további meghatározókként?

És szemben a *versengő körök* vizualizációjával, ahol maga a képlet rögvést hihetővé teszi az eredményt is egymás legalább részleges átfedéseivel, ilyen átfedés hiányával, és/vagy átfedésnek vagy hiányának ilyen vagy olyan irányban megmutatkozó változataival, nos, tehát mit sugall – mit sugallhat – a *rétegek* halmaza és közéjük újabb rétegszerűség(ek) esetleges bezsúfolása? Vajon egymás talpára állított piramiskettősség ez, mint HANS KELSEN lépcsőelméletében, ahol a meghatározás végső tényezője az egyik piramis csúcsa, miközben az elvi általánosságnak különössé s végül egyedivé lebontása az ugyanabban a térben elhelyezkedő másik, azaz ellenpiramis talpa? Vagy, netalán KELSENTől is kü-

³⁸⁰ Varga Zs. András *Eszményről bálvány?* A joguralom dogmatikája (Budapest: Századvég 2015) 227, ill. *EU Soft Law in the Member States* Theoretical Findings and Empirical Evidence, (ed.) Mariolina Eliantonio – Emilia Korkea-aho – Oana Stefan [online] (Oxford: Hart / Bloomsbury 2020) 496 (EU Law in the Member States 8) és *Porosités du droit / Law's Porosités* dir. Vivian Grosswald Curran (Paris: Société de législation comparée 2020) 280 (Collection colloques 45).

lönbözően, olyasmi ez, ahol – amint ezt legtisztábban a kánonjognak még a középkori születésétől változatlan strukturális alapmeghatározottsága mutatja – voltaképpen az érvényességláncolat végigviteléről, azaz csupán hierarchikus delegálásról van szó, ám azzal a különbséggel, hogy itt már kibogozhatatlan összhatás érvényesül? Avagy valami egészen más?³⁸¹

4.3. A tények és a jog hatalma: a jog és kultúrája

Vajon építhető-e jog merőben tényekből? Válaszunk egyszerre negatív és pozitív. Nemleges, mert önmagukban a tények nem hoznak létre érvényességet; ám a modern formális jog strukturális és funkcionális felépítésének és sajátos működése logikájának a rekonstruálásából mégis az adódik, hogy mindazonáltal igen: igenlő a válasz, mert bármely fejlemény, legyen akár ismert jogigazságokkal ellentétesnek tetsző vagy független bármi ilyesmitől, avagy mindenbe kívülről szabálytalanul behatolni igyekvő, mégis jogiságnak fog számítani, amennyiben – mint Kelsen immár Amerikában, egy számára új jogvilágban monda – *by and large* hatékonyságra tesz szert.³⁸²

Jogunk, úgy tetszik, könyörtelenül pluralizálódik napjainkban. Fél évszázada, amikor pályámat kezdtem, még az állami törvényhozás elsődlegességének s mindenhatóságának merő árnyékában vizsgált ún. szocialista jogtudományunk s főként annak jogtörténete – már ha egyáltalán észrevételre méltatott olyasmit, amit jelentéktelennek, mert pusztán megtűrtnek, legfeljebb csökevénynek tudott – minden olyan jelenséget, amely normatív jogi mintaképzés funkciójában léphetett fel a pozitíve kategorizált hivatalos jogforrásokon túl, lényegében az ún. szocialista törvényességgel ellentétesnek tekintett, s mint bomlasztó, veszélyes, egyenesen ellenséges képződményt, kiiktatni, elpusztítani igyekezett.³⁸³

³⁸¹ Nyilvánvaló, hogy a *rétegelmélet* nemcsak következetes és a jogrend leírásában igazolható, de egészében adekvát is, amennyiben egy jogrend jogi matériájának feltárására koncentrált. Szerzője részéről tehát komoly teoretikus eredmény, hiszen eredendően a jogdogmatikával indított, hogy annak a kontinentális jogban meghatározó szerepét láttathassa. Vagyis a tételezett jog után, majd a jogdogmatika kifejelettségével immár mögötte álló nem tételezett, tehát származtatott és másodlagos, ám szociológiailag mindazonáltal kvázi normatív szerepet betöltő feldolgozástömegből indított, hogy a jog teljesebb leírását adhassa; majd mára, új jelenségek felbukkanásával és befoglalásával az eképpen megkezdett úton haladt tovább. A *versengő körök* korábban magam kezdeményezte teoretikus képe viszont eleve nem dogmatikai igényű elemzés részeként, hanem egy makroszociológiai jogelmélet kibontása jegyében fogant.

³⁸² Vö. még Varga Csaba 'Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)' *Állam- és Jogtudomány* 29 (1986) 4, 569–591 (<https://bit.ly/3L15Gu1>, 271–304).

³⁸³ A *Gesetzespositivismus* túlhajtása a szovjet jogban VISINSZKIJ közreműködésének köszönhető, aki a SZTÁLINI kíméletlen parancsuralmat és központosítottságot a jog nyelvére lefordította, rákényszerítve egyszersmind a második világháború katonai megszállásaival kiépített

Ebben nem különböztek egyébként a titokban általunk csodált, de hivatalosan elfajultnak, imperializmusapologétának minősített kontinentális nyugat-európai színtereken született munkák sem: a jogot eleve szabályrendként definiálták,³⁸⁴ amelyben semmiféle többséget, konkurenciát, sőt voltaképpen normatív színező többlétszerepet sem ismertek el.³⁸⁵

Napjainkban viszont úgy tűnik, mintha a mérleg kilengésének egy ellenkező irányú lehetőségében tobzódnánk.³⁸⁶ Politikai mozgalmak, jogi csatározások, szervezeti összetettségek, ideokratikus egyetemi-akadémiai új iránykeresések nyomán lassan egy olyan szövevényes – s működésében olykor már-már turbulenciát kiváltó – háló állt elő, amely a jog, a joggal élés, a kíváncsú jogért folytatott küzdelem új és új kihívásaira adott válaszként eddig e formájukban nem ismert kvázi jogi megjelenéseket teremtett. Immár több évtizedes, mára úgyszólván klasszikussá érett változataiban ilyen volt és lett a már jellemzők között mind az emberi jogi követelések sora és mind a *soft law* normatív

és biztosított teljes szovjet birodalomra. Lásd pl. kortársi beszámolóként Varga Csaba tollából – eredeti, akkor SZABÓ IMRE akadémikus, akadémiai intézetigazgatótól letiltott változatában – 'A jogmeghatározás kérdése a '60-as évek szocialista elméleti irodalmában' (1967) *Állam- és Jogtudomány* 22 (1979) 3, 475–488 (<https://bit.ly/3MTfGB9>, 17–30), illetőleg – akkor újraíratott s így engedélyezett változatában – 'A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben' *Állam- és Jogtudomány* 10 (1967) 1, 143–156 (<https://bit.ly/39pzX2z>, 3–16), visszatekintő értékelésben pedig 'A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben' (2003) in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004) (Jogfilozófiák) <https://bit.ly/37deYPN>, 251–302. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ennek előképe az emigrációs LENIN svájci tapasztalata volt, aki a szabadjogi mozgalom törvényoldó előretörését akkor és ott nem érzekelte.

³⁸⁴ Riasztó példaként arra, hogy ez az önképre redukált szűklátókörűség még az angolszász jognak a kontinentálistól eltérő szerveződését sem felismerve azt egyenesen a jognélküliség jogának minősítette, ld. a kor kiemelkedői közül Eörsi Gyula *Az amerikai igazságszolgáltatás* (Budapest: Jogi Kiadó 1953) 250; Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965) 497; *Egyetemes állam- és jogtörténet* szerk. Horváth Pál (Budapest: Tankönyvkiadó 1967) 304; és – gyakorlatilag első szembenézésként, jogmódszertanilag és komparatistikailag egyaránt védhető rekonstrukciós kísérlet gyanánt – Varga Csaba 'A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához' *Jogtudományi Közlöny* 24 (1970) 9, 502–509 (<https://bit.ly/3LLFGOr>, 215–222).

³⁸⁵ Egyfelől ld. pl. Olivier Dupeyroux 'La jurisprudence, source abusive du droit' in *Mélanges offerts à Jacques Maury* II (Paris: Dalloz Sirey 1960), 349–378 és Gino Gorla 'Dans quelle mesure la jurisprudence et la doctrine sont-elles des sources du droit?' *Il Foro Italiano* 97 (1974), Parte 5, 241/242–249/250, másfelől pedig a Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport – <https://bit.ly/3sdxrmN> – munkáit, a *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 1–51 (1969–2019), <https://bit.ly/38PKy6T> folyóiratát, illetőleg Varga Csaba 'Jogelmélet – jogi néprajz, avagy a népszokásvizsgálatok teoretikus hozadéka' *Társadalomkutatás* 26 (2008) 3, 275–298 <https://bit.ly/39CTBIE> összegzését.

³⁸⁶ Pokol Béla tollából *Kettős állam és jogduplázódás* Alkotmányi jog és a jogrendszer duplázódása (Budapest: Jogállam és Igazság Nonprofit Kft. Alapjogokért Központ 2020) 400 és 'Az alkotmányi jog kérdéseiből' in a *Jogelméleti Szemle* sorozataként *Law Working Papers* 2 (2019) <https://bit.ly/3ydWU37>, 100.

érvényesítésének előretörése, akárcsak az alkotmányjogiasításból, ill. az alkotmánybíráskodásból fakadó hangsúlymódosulás vagy éppen jogmegkettőződés.

Az alapképletet már az *emberi jogokra* mint eleve fennálló jogosultságokra történő hivatkozás, illetőleg kikényszerítésük megkísérlése szolgáltathatja. Olyan ez, mint amikor szabunk magunknak egy feladatot; ennek megfelelően a tétélezésével spontán mi magunkban élünk; majd az erre következő viselkedésünkben immár ehhez igazodunk. Ami egyszersmind azt is jelenti, hogy mind ebben a folyamatban bármiféle igazolással eleve és csakis körkörösén élünk. Ezzel pedig – a végsőkéig lecsupaszítva – nem mondunk mást, mint hogy, úgy mond, az emberi jogokat illető tudás maga hoz létre egy olyan emberi jogi valóságot, amely a megelőlegezett valóság saját feltevései szerinti leírásának nagyban-egészében már meg is felel.³⁸⁷ Átváltva ezt egy általánosabb leírásra, mindez azt jelenti (és egyszersmind feltételezi), hogy egy formális normatívumban, például a jogban, egy, a kötelmet nyelvileg megjelenítő tétélezés egy adott értő (mert szocializáció és edukáció révén erre alkalmassá tett) emberi közegen (mint hermeneutikai körön) belül – támaszkodva már kialakult társadalmi gyakorlatra és az egyes résztvevők pszichikai kondicionáltságára – képes a cselekvés motívációrendszerének egyik tényezőjeként olyan befolyásolásra, hogy tömegmérétekben már bizonyos hatékonysággal a saját mintái szerint ténylegesen alakítsa is (azaz, pontosabban: a mintáitól megvont keretek közé valóságos eredményeket elérve terelje) a cselekvést.³⁸⁸

Érdemes eltűnődnünk azon, hogy eme modellel, vélném, egyszersmind már is leírtuk a jogkövetés és *similacrum*ai számos változatát. Bár az emberjogiság politikai vagy érdekképviselési harcaiban a jog szerinti jog és egy esetleg tudatosan akként feltüntetett *similacrum* közt szándékos egybemosásról volt ugyan szó, de a jog és más normatívumok követése, az önnön útját járó mozgalmárság gyakorlati megvalósulása, avagy akár az úgynevezett *népi jog* mai esetenkénti mindennapossága eseteiben sem igazán más a helyzet, legfeljebb ez utóbbiak már felvállalják önmaguk mint jogon kívüli, de az érintettjeik számára a volta-keppeni joggal konkuráló státusát.

Ami például a jognak a *soft law* segítségével történő felpuhítását illeti, számos feldolgozás ennek változatait már tisztázta. Ezekből kiderült a jogilag nem létező áljogiságnak a jogival való egybemosása (s ezzel eleve rosszhiszeműen és megtévesztően számoló) akaratlagos tudatossága is, ráadásul – paradoxikus módon – éppen azon Európai Uniónak a részéről, amely egyre hangosabb retorikájában pontosan annak alapérték voltát hangoztatja, amit napi gyakorlatában a

³⁸⁷ Pl. Sajó András 'Az emberi jogok mint tudásrendszer' *Állam- és Jogtudomány* 45 (2004) 1, 3–38.

³⁸⁸ Pl. Varga Csaba 'Az emberi jogok problematikája' *Társadalomkutatás* 32 (2013) 2, 1–15, (<https://bit.ly/3OYlBjC>, 351–369), 2: »Az emberi jogok megalapozása«.

legmegingathatatlanabban megtagad: a demokráciában és a joguralmi igényeknek való megfelelésében mutatkozó saját állandósult deficitje csökkentését.³⁸⁹ S hasonlóképpen van már bőven irodalma az alkotmányjogiasításnak is, mely hiába kritikus – hívei szerint tovább kiterjesztendő önmagáért, bírálói szerint viszont egyszerűen azért, hogy meggátolják a jogrendszer átírását eredményező felülkerekedését –, a karaván attól még – mert aktuálpolitikai érdekek változatlan erősséggel mozgatják – zavartalanul halad.³⁹⁰

Az *emberjogiság* a nyilvánvalóan nem jogból egy merőben ideologikus nyomás és lehetségesen bármi áron túlsúlyra törekvés eszközével jogi kikényszerítettséget, majd teljes jogi elismertettséget kísérel meg kicsikarni.³⁹¹

Az *alkotmányjogiasítás* ezzel szemben duplikálja a fennálló jogot. Megjegyzendő, hogy a jog, az adott területet szabályozó jogi rezsim *megkettőződését* bármely közvetlen alkalmazhatóságra szert tevő elv önmagában is előidézhetheti. Emlékszem, milyen személyes, belső riadalmat okozott, amikor közel fél évszázada rádöbbsenem, hogy voltaképpen milyen jelentőséget hordoz is az, ami felett valamiféle egyértelműségként nemcsak egyetemi tanulmányaink során, de tudós vizsgálatainkban is mindaddig úgyszólván elsiklottunk. Jelesül, hogy a *joggal való visszaélés* vagy az *erkölcstelen jogügylet* polgári jogi semmissége, avagy az általánoson túl a konkrét *társadalomra veszélyesség* előfeltételezettsége a büntetőjogban azt jelenti, hogy mihelyest e tovább már nem definiált klauzulák alkalmazásra kerülnek, az érintett polgári vagy kényesen garanciákkal övezett büntetőjog minuciózusan szabályozott rendszere – amit addig a polgári jog, a büntetőjog gyanánt tanultunk – egyszerűen mellőztetik, mert ahhoz mint R [rendes] jogrendhez képest egy R_k [rendkívüli] jogrend érvényesítetttségére került sor – függetlenül attól, hogy erre kizárólag egy, az R jogrendben tételezett norma érvényességkölsönzésével kerülhetett sor.³⁹² Az *alkotmányjogiasítás* általi duplikáció viszont nem a jogon belülről, hanem külső – többnyire a ritka (amerikai) kritikai sajtóban felelőtlen entellektüeleknek nevezett egyetemi szalonforradalmároknak köszönhető leleményben és/vagy ügyvédi *trouville*-ban gyökerező – nyomásra történik; ám attól a pillanattól kezdve, hogy egy bírósá-

³⁸⁹ Vö. pl. Varga Zs. *Eszményből bálvány?* (2015), ill. Varga Csaba 'Eszményből bálvány? A jogállamiság és színváltozásai' in *Jog és politika határán* Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után, szerk. Gárdos-Orosz Fruzsina – Sente Zoltán (Budapest: HVG-Orac 2015) <https://bit.ly/3LI8pnf>, 261–282.

³⁹⁰ Vö. pl. Pokol Béla *A bírói hatalom* (Budapest: Századvég 2003) 255.

³⁹¹ Az már nem ide tartozó következmény, hogy mihelyest a pozitív jog része lesz az, amiért addig emberi jogként harcoltak, ezzel immár automatikusan betagozódik a jog szabályrendszerébe, tehát elveszti vindikációs státusát – függetlenül attól, hogy nevét leggyakrabban (a szómágia továbbélésének jegyeként) változatlanul megőrzi. Ebből sejtet valamit az, hogy 2020 végén a *human rights* a világhálón 400 milliószor (2022 tavaszkezdetén 6100 milliószor), ugyanez a *law* és a *legal* társaságában csak felében, 200 milliószor (ill. 17-ed részében, 352 milliószor) fordul elő.

³⁹² Vö. Varga Csaba 'A jog funkciója és a kodifikáció' *Jogtudományi Közöny* 27 (1973) 1, 673–675 <https://bit.ly/3vGduac>.

gon elfogadtatásra lel, precedensteremtő erővé, sőt állandósuló gyakorlat alapjá-vá válhat, amiben persze *pressure group* gyanánt *non-governmental organizations* sokasága, sajtó, egyetem, a többséggel tartó bírói szimpátia, rokonszenvek kivásárlása (és így tovább) egyaránt közre tud – és szokott is – működni.³⁹³

4.4. Extra culturam nihil datur

Alaptényként tudatában kell lennünk annak, hogy: „A valóság egy és egységes, egészében oszthatatlanul összefüggő. Az ember úgyszintén egy és egységes, egészében oszthatatlanul összefüggő. [...] Hiszen nem a valóság bír nevekkal és fogalmakkal, hanem elnevezésünk és fogalmiasításunk az, amelynek közbejöttével a valóság valamely vonatkozását – annak végtelen és kimeríthetetlen mélységű és variabilitású összefüggéseiből csupán elemzésünk kedvéért kiemelten – egyáltalán szemügyre vehetjük: leírhatjuk, s esetleg még kiemelésre kerülő más vonatkozásokkal összevethetjük.”³⁹⁴

Amikor tehát a mindenkori jogot *versengő szférák* összjátéka mindenkori eredményeként egymást részben átfedő körök kölcsönhatásában mutatjuk be (aminek vizualitását LUKÁCS GYÖRGY posztumusz társadalmi létonológiájának szerkezetileg láttató megfogalmazása csak megerősíthette), kellően hangsúlyozhatjuk az egész folyamat megszakítatlan dinamizmusát és abból fakadóan nem szűnő folyvást alakulását. Amikor viszont a joggal és külvilági környezetével, a joggal és a kultúrában meghatározható háttérével, vagy éppen – s a leginkább zavarba ejtően – a jogban a jog képviselőjében eljáró hatósági aktor döntéshozatala összetevőinek rekonstruálásával foglalkozunk, a jog viszonylagos autonómiája már egyenesen látszatnak – nyersebben kifejezve: ideologikus eszközökkel mesterségesen teremtett fikciónak – fog bizonyulni, hiszen tényleges különválást nem, csak a teljes megélt világunkban, annak minden összetevőjében legszerveesebb egységben működést, mindenben pusztán a kultúraként meghatározható közegben való létet s annak dinamikáját, a döntéshozóban pedig a jogászként/joghatóságként eljárónak és a kérdéses alany emberi teljességében megnyilván-

³⁹³ Amerikai viszonylatban abban, hogy bizonyos érdekkövetés milyen halmazatok szervezett együttműködését válthatja ki – esetünkben egy megvizsgált konkrét helyzetben egyetlen irányba mozgósítva külpolitikát, biztonságpolitikát, pénzügyi és gazdasági-vállalkozási cápákat, valamint egyetemi-akadémiai szférát és egy egész sajtóhatalmat –, riasztó körképpel szolgált (miközben a fennkölt elviség és a legmezítelebb profitéhség azonosulódását is feltárta) Stephen F. Cohen *Failed Crusade America and the Tragedy of Post-Communist Russia* (New York: Norton 2000) xiv + 304, ill. Varga Csaba 'Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott kereszteshadjárat?' *PoLiSz* (2002. december – 2003. január) 68, 18–28 (<https://bit.ly/3w2zkno>, 405–422).

³⁹⁴ Varga Csaba 'Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány' *Iustum Aequum Salutare* 17 (2021) 1, 191–219 <https://bit.ly/39G406x>.

nulónak a szétválaszthatatlanságát bizonyíthatjuk.³⁹⁵ Tehát – a maga helyén és módján, a jog sajátzerűségének a megragadása megkísérlésekor³⁹⁶ – akár részkomplexusként, mint LUKÁCSNÁL, akár *Ausdifferenzierung* termékeként, mint a német társadalomelmélet egyik jelenkori legnagyobbikánál,³⁹⁷ a jogot bármi módon környezetétől, szervesült társadalmiságától le- és elválasztjuk, nos, ha ez megtörténik, úgy egy, a fentén túlmenő magyarázat esetén, vagyis a jog egész sorsának az ábrázolásakor már óhatatlanul leszegényített, sterilizált, valós összetevők egész sorával nem számoló, azokat egy kényszerű modellalkotás leegyszerűsítései kedvéért elhanyagoló képet kapunk.

4.5. A jog fluktuációja múltban és jelenben

Fluktuációk a jogban mindig voltak, vannak és lesznek. Az, amit jognak nevezünk, vetülete társadalmi létünknek. Vannak s lehetnek e vetületnek sajátos vonásai, a társadalom amorfitásából és heterogenitásából, az abban zajló összmozgásból azonban ezek létszerűen egy pillanatra sem emelhetők ki. A kontinentális jogvilágban magunk hajlamosak vagyunk a jogot törvényként történő tételezett szövegszerűségében látni és láttatni, miközben nem más a jog, mint csak projekció, ember formálta tartalom normatívva tett szöveggént kivetítése, mely bizonyos – ezt viszont kritériumként érvényesítő – diskurzusokban referenciaközegül szolgál. Mások – nevezetesen az angol–amerikai jogvilág – valamely vitatott helyzet jogra hivatkozó hatósági eldöntésében, tehát egyedi esetekre alkalmazottságában érzékelik a jogot.³⁹⁸ A jog azonban több, mint ezek egyikének vagy másikának a merő kriterialitása. A társadalom egész mobilizmusa, legkülönfélébb mozgásainak feszítő ereje, szétválásokból, ellentétekbe kerülésekből és azok ilyenre vagy olyanná alakulásából, valóban zajló életéből, tehát dinamizmusából adódó, s kaotikusnak tetsző, de valamilyen irányban mégis mindig megoldódni látszó,

³⁹⁵ Vö. Varga Csaba tollából pl. »Külső« és »belső« a jogban' *Jogtudományi Közöny* 38 (1983) 11, 683–688 (<https://bit.ly/3LIMyfv>, 401–412), ill. *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (1992) 2., jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2001 [32003]) 210 <https://bit.ly/3kGORDW>.

³⁹⁶ A maga közegeiben nagyívű vállalkozás volt pl. Peschka Vilmos *A jog sajátossága* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988) 159, amely Lukács György *Az esztétikum sajátossága* I–II (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965 [1969; 1975]) művében kifejtetten a különösség fogalmi felfogásától ihletődve kísérelte meg annak felvázolását, amit a szerző jogontológiai alapoknak tekintett.

³⁹⁷ Niklas Luhmann *Ausdifferenzierung des Rechts* Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981) 456.

³⁹⁸ Amint az angolok vélik, éppen a *judicial event* bármiféle jogiságnak a valóságos és végső tesztje, amelyben végérvényesen megvallódik, hogy voltaképpen mi is a jog; vö. Varga Csaba 'Jogtechnika és jogdogmatika' in *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére* szerk. Bándi Gyula (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar 2002), 144–155 (<https://bit.ly/3kETRcg>, 431–449).

miközben új ellentmondásokat már csíralehetőségüként létrehozó összetettsége adja a jogot – ugyanúgy, mint a politikumot és a gazdaságot, avagy a művészet vagy a hitvilág intézményes alakulását és bármi mást.

A múltat csak azért nem látjuk, mert történeti mikroszociológiák természet-szerű forráshiányában – lévén nem voltunk résztvevők – nem tanulmányozhattuk.³⁹⁹ Ám ha nem is tudjuk esetleg pontosan rekonstruálni, hogy miként fajult el Jézus Krisztus pere, hogyan alakult a kádi igazságszolgáltatás, milyen konkrét események váltották ki az ügyész-kiküldött intézményesedését a cári Oroszországban, és így tovább, azt világosan látjuk, hogy az egész *jogtörténet* – már amennyiben nem száraz tény- és intézménytörténeti adathalmaz ez, hanem a mindenkori kihívás és válasz relációiban a megoldásokat kereső emberi leleményre kíváncsi – hasadások és meghaladások története; kavalkád, melyben minden állandó mozgásban van (még ha ez nem is feltűnő a benne és vele élő számára); olyan nyüzsgés, amely – idővel – aligha várhatóan meglepő fordulatokat hoz rendre ki magából. És mindenekelőtt: egymásnak kölcsönös tagadásába forduló irányok évszázados szembefeszülése, amely folyamatnak mi, az utókor, úgyszólván csak végpontjait, kijegecesedett állapotait s azok akkori vagy rekonstruktív fogalmiasításait tudjuk érzékelni. Mindez viszont mára, utókorukra már tömbökként áll előttünk, mint SHAMMAI és HILLEL ellentétpárja a klasszikus zsidó, avagy LABEO és CAPITO követőiként a PROCULIÁNUSOK S A SABINIÁNUSOK egymásnak feszülése az ősi és a későbbi római jogban,⁴⁰⁰ avagy JHERING, majd a szabadjogászat szembenállása a hivatalossággal a XIX. század harmadik harmadától⁴⁰¹ és a szovjet-orosz, majd szocialista jog által meglépett *volte-face*-tömeg⁴⁰² – nem beszélve mindezeknek csaknem tükörszerű, funkcionáli-

³⁹⁹ Pontosán ennek összefüggéseit és következményrendszerét tárgyalja Varga Csaba 'A jog mint elméleti és történeti kutatások tárgya' in *Kölcsönhatások* Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában, szerk. Mezey Barna (Budapest: Gondolat 2021) 357 (Jogtörténeti Értekezések 50), 324–331 <https://bit.ly/3yiRvYR>.

⁴⁰⁰ Chaïm Perelman 'Legal Ontology and Legal Reasoning' *Israel Law Review* 16 (1981) 3, 356–367 és Peter Stein 'Logic and Experience in Roman and Common Law' *Boston University Law Review* 59 (1979) 3, 433–451 (magyar fordításban in *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba [Budapest: Osiris 2000] [Jogfilozófiák], 276–286, ill. 251–264); tendenciális láta tatására ld. Varga Csaba – eredetileg még kevésbé kifejtetten in 'Buts et moyens en droit' in *Giovanni Paolo II* Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato) a cura di Aldo Loiodice – Massimo Vari (Roma: Bardi Editore & Libreria Editrice Vaticana 2003), 71–75, majd erőteljesen bővítve – 'Célok és eszközök a jogban' in Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* (1996/1998) jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) <https://bit.ly/3w0fmK4>, 467–479.

⁴⁰¹ Vö. egyes tanulmányokkal in *Összehasonlító jogi kultúrák* (2000) (előbbi jegyzet), ill. *Rudolf von Jhering és jogelméletének hatása* szerk. Frivaldszky János – Pokol Béla (Budapest: PPKE JÁK 2011) 263 (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei: Tanulmányok 2).

⁴⁰² Ld. pl. Varga Csaba 'Múltkutatás, jövőkeresés Közép-Európa jogában' *Valóság* 58 (2015) 7, 1–18, <https://bit.ly/3OTMypE>.

san azonos szerepet betöltő repetíciójáról az Amerikai Egyesült Államokban a XIX. és XX. század fordulójától induló nézet- és irányzatharcokban.⁴⁰³

Sokféleképpen vélekedhetünk jogunk alakulása és alakításának megkísérlése sokféle módjairól napjainkban. A nem túl régi múltunkból például arról, hogy a már sokunk gyermekkorában bekövetkezett barbárságok rendre meghaladták az emberiség addigi képzelőereje határait, s ezzel eleve azt a képzelőerőt, amely fennálló jogaink rendelkezésére állhatott, és ami ezért egy nyíltan *természetjogi* gyökerű bíraskodási – jogmegítélési, szankcionálási – kényszert eredményezett.⁴⁰⁴ Avagy arról, hogy olyasmi került ehhez képest nemsokára a jogalakulásnak az országgyűlési képviselő fölébe emelkedő, ráadásul (voltaképpen státusát tekintve mintha csak egy önszerveződő klub, vagyis professzionisták tapasztalatcseréjéből adódó nemzetköziesedő intézményesedése lenne) immár globális összeszerveződésben az egész úgynevezett civilizált világ mezében fellépő új centrumába, ami addig legfeljebb néhány gondos áttekintésű szakmunka jegyzetanyagában éppen még talán említendő raritásként szerepelt. Merthogy az *alkotmánybíraskodásnak* a második világháború utáni bevezetése, vagy legalábbis mintegy a joguralom mellőzhetetlen kellékévé történő hamis felküzdése, vagyis egy állítólagos – mert az intézményi lehetőséget bár már tartalmazó, de ilyen funkcionálást még nem tanúsító – elődből jogi csúcshatalommá tétele pontosan úgy zajlott, mintha egyenesen egy amerikai típusú *social engineering* tudatos képződménye és mesterkéltisége ellenére sikerre vitt vívmánya lett volna: létrehozni a népszuverenitás letéteményese, a választási győztes képviselői testület, tehát a négyéves ciklusonként alakuló politikum fölé egy nem politikai, tehát nem felelős, de ennek ciklusain gyakorlatilag leválthatatlanul átívelő, a politikum gyakorlati megfontolásaival szemben kompromisszummentességet nyíltan vállala-

⁴⁰³ Lásd David Dyzenhaus *Legality and Legitimacy* Carl Schmitt, Hans Kelsen, and Hermann Heller in Weimar (Oxford: Clarendon Press 1997) xiv + 283, ill. Varga 'Múltkutatás...' (előbbi jegyzet), passim, továbbá Henry Steele Commager *The American Mind An Interpretation of American Thought and Character since the 1880's* (New Haven: Yale University Press 1950) ix + 476, 2. rész.

⁴⁰⁴ Alapként lásd Gustav Radbruch 'Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht' (*Süddeutsche Juristenzeitung* 1 [1946] 5, 105–108) magyar fordításban in *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* szerk. Varga Csaba (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977), 129–139; fejleményeinek áttekintésére pedig pl. Hubertus-Emmanuel Dieckmann *Überpositives Recht als Prüfungsmaßstab im Geltungsbereich des Grundgesetzes? Eine kritische Würdigung der Rezeption der Radbruchschen Formel und des Naturrechtsgedankens in der Rechtsprechung* (Berlin: Duncker & Humblot 2006) 231 (Schriften zur Rechtstheorie 229); Giuliano Vassalli *Radbruchsche Formel und Strafrecht Zur Bestrafung der »Staatsverbrechen« im postnazistischen und postkommunistischen Deutschland* (Berlin: Walter de Gruyter 2010) xv + 300 (Strafrechtswissenschaft und Strafrechtspolitik 22); Clea Laage *Gesetzliches Unrecht Die Bedeutung des Begriffs für die Aufarbeitung von NS-Verbrechen: Die Rezeption der radbruchschen Formel in Rechtsprechung und Rechtslehre nach 1945* (Frankfurt am Main: Peter Lang 2014) 164 (Beiträge zur Aufarbeitung der NS-Herrschaft 2).

ló és ezért teljességgel elvi – külső – kritériumokkal eljáró szervezetet, amelyet ráadásul eleinte túlnyomórészt csupán elméleti megfontolásokban jártas professzoriális karakterekkel (tehát gyakorlati döntésekbe még sohasem bonyolódott íróasztal-entellektüelekkel) kívántak be- és feltölteni. Amelyeket aztán idővel, természetsszerűleg, a politikai széljárás eltérősegeit mutató politikai erők eltérően kezdtek el saját politikai céljaiknak megfelelően instrumentalizálni.

Vagyis amerre tehát körbenézünk és visszanézünk, bő két évezred távolából a múltban, majd a görög-római és az iszlám jog⁴⁰⁵ hagyatékában egyaránt, amiként az utóbbi közel két évszázad kontinentális és angol–amerikai jogalakulásában is – és nyilvánvalóan a közbenső időkben és terekben úgyszintén, még ha erről kevésbé közkeletű vagy olykor túlságosan is gyér a tudásunk –, versengő nézetek, irányok és iskolák, jogfejlesztő vagy jogkerülő technikák, ideologikus hivatkozásokkal kidolgozott jogforráspótló készségek és a jogba tényleges sikerrel beépülést garantáló eljárások és fórumok garmadája kavargat elöttünk. A példa tehát nem új, esetleg csupán vehemenciája s a színen megjelenésétől rögvest egyetemes globális jelentésre és jelentőségre szert tévése lehet egy még egyelőre naiv szemlélődő számára további feldolgozást igénylően meglepő.

Összegzésképpen tehát úgy tűnik, hogy a valaha a konkrét, a kérdéses ügyre és igazságos megoldására koncentráló jogász figyelem két évezred során lépről lépésre növekvő elvonatkoztató általánosításnak adta át helyét. A máig eltelt időben egyre inkább az előbbiből leszűrhető generálható vonások kerültek előtérbe, így szép lassan előbb a közös vonások kiemelése, majd a típusokra bontás s ezekből valamiféle alrendszerépítés, folytatva az irányadó elvekre koncentrállással, míg végül egyfajta s úgyszólván természetes következményként mindezeknek alkotmányokban történő s egyszersmind hierarchizáló összegzése is megtörtént. Jelen időnknek egyszerre posztmodern reményt megvalósító, miközben realizztikumot is sejtető álma – mely úgy jelenik meg híveinek szemei előtt, mint egy már öröktől fogva remélt Nagy Kísérlet utópikus s a valahai Vég-ső Bevégződés eszkatologikus álmának⁴⁰⁶ végre megvalósulhatása – ugyanakkor már úgyszólván a felhasználható jogelemek világméretű szintetizálásának és uniformizáló homogenizálásának a küszöbéhez ért. Ez pedig már színjátékunk talán utolsó felvonása, amikor is már csak kizárólag végső értéktételezések vannak s érvényesíttetnek a színpadon, bárminemű specifikáltságot nélkülöző kiüresedtségüknek köszönhetően azoknak a teljességgel szabad értelme-

⁴⁰⁵ Vö. pl. Muhammad Jawad Maghniyyah *The Five Schools of Islamic Law* Al-hanafi, Al-hanbali, Al-jafari, Al-maliki, Al-shafi'i (Qum [Iran]: Anssariyan 1995) xvi + 607, vagy Nuttall Uzunoğlu *The Islamic Law Based on Hanafi, Shafee, Maliki, Hanbali – Four Schools of Thought* (Istanbul [Turkey]: Acar Matbaacılık yayincılık Hizmetleri 1997) 502, szellemisége áttekintésül pedig Jany János *Klasszikus iszlám jog* Egy jogi kultúra természetrajza (Budapest: Gondolat 2006) 521.

⁴⁰⁶ Vö. pl. William W. Abraham *Divine Agency and Divine Action* III: Systematic Theology (Oxford: Oxford University Press 2018), ch. 18: »Eschatology: The Final Consummation«.

zésében, akik kizárólagos hatalmat szereztek arra, hogy kimondják, majd ki is kényszerítsék a jog világában kimondható utolsó szót.⁴⁰⁷

Bár tudjuk, hogy minden közeledés egyben távolodás is, ám annak pozíciója, hogy honnan és mifelé, gyakran hirtelen változik, leginkább előreláthatatlan erőik játékaként, olykor örvényszerű forgást idézve elő.

4.6. Kihívás és válaszadás: ami a jogtudományra s ami az államra hárul

Mindaz, amit a jelen körben a *simulacrum* jelenségeiként tárgyaltunk, nyilván feladatot jelent a *jogszociológia* és a *jogdogmatika* számára; ez utóbbinak különösen, ha és amennyiben semleges deskriptív szemléletét felülírná jogpolitikai szándék. A *jogtörténet* számára pedig felfedi az elmúltat illető mikroelemzések nélkülözhetetlenségét, s ezáltal rádöbbeníti művelőjét arra, hogy mit sem tudhatunk a múlttól addig, amíg csak nagyban-egészében immár ember- és kultúramentesített objektumaira (szövegekben rögzítéseire és intézményekben instrumentalizációira) fókuszálunk, és nem jutunk el az *emberi problémamegoldás* minden korban újratanulandó voltának újraéléséhez⁴⁰⁸ – már lezártult életek, gondolkodásmódok és gondolatsorok felidézéséhez, azaz a voltaképpeni egyetlen tárgyhoz, mely akár a múlté, akár a jelené, kihívások és válaszadások végnélküliségében folyvást tesztel bennünket, miközben új küzdelmek sikeres megélésére is tanít – úgy, ahogyan jogászt más nemigen taníthat.

Ami a mindenkori jogtudományt illeti, ez további vita és állásfoglalás lehetőségét kínálja mindabban, amit csak az adott kor új és új lehetőségei felvetnek, beleértve természetesen annak védhetőségét vagy éppen tarthatatlanságát is, hogy észrevétlen menjen el ezek megnyilatkozásai felett mindaddig, ameddig ezek a tételes jog elemeivé s ezzel a jogdogmatikai elemzés hivatalos tárgyaivá

⁴⁰⁷ A fenti értelemben a dekonstrukciós eljárás egyenértékűnek tetszik azzal, hogy történeti vagy élő textuálisokat saját élő kultúrájukból s hagyományukból egy elvont rendszer eszményű s merőben formalisztikus logizáló eljárással racionalisztikusnak gondolt rekonstrukció jegyében kiemelve ezekből valamiféle koncepcionális szintézist építenek. Az efféle dekonstrukciók lehetséges kiüresítő hatására lásd pl. Varga Csaba *‘Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban’* in Varga Csaba *Jogfilozófia a múlt, jelen és jövő ölelésében* (Budapest: Pázmány Press 2018) (Tanulmányok 44), (<https://bit.ly/3OWCIsA>, 457–500).

⁴⁰⁸ Példaszerű feldolgozásként a dogmatika jogalakító szerepére lásd pl. a jogtörténetet jogi gondolkodástörténetként művelő Marie Sandström tollából *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft* (Lund 1989) xiii + 281 (Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning Grundat av Gustav och Carin Olin I: Rättshistoriskt Bibliotek XLIV) és *Rättsvetenskapens princip* Till frågan om rättsvetenskapens värdeöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära (Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning 2004) 291 (Skrifter utgivna av Institutet för rätthistorisk forskning I: Rättshistoriskt bibliotek 6).

nem lesznek. Vagyis személyében a jogtudós kettős választási lehetőség előtt áll: vagy ilyen-olyan irányban jogpolitikailag elkötelezetté lesz e jogtudományt művelő, vagy valóban *a jog* művelőjeként esetleg mindazonáltal érdektelen marad a jövő joga körüli – s óhatatlanul aktuálpolitikai színezetű – csatározások iránt.

Amikor a már idős HANS Kelsen tiszta jogtani rendszerét újra át- és átgondolva az újabb változatokhoz vagy fordítás céljából valamelyes adaptáláshoz, először vette komolyan a tényszerűség kitörölhetetlenségét a működő jogból, vagyis azt, hogy bármiképpen modellez is ő, az csak valamiféle átlaghoz vagy normalitáshoz szabott racionalizáló ideál lehet, *a valóság* pedig *az, amit a jog tesz*, s amit ki nem küszöbölésével a jog önnön magának valós – tehát érvényes, mert a megfelelő tételezésekből pontosan így, és nem másként következő – tételként ismer el, nos, e bármiféle előzetes modellt és rendszeralkotást megdöntő felismerés, a tény makacs tényszerűségére történő rádőbbenés láttán a mester mintegy – szimbolikusan – megadta magát, elismerve bármiféle modellezésnek pusztán önnön állításán mint kvázi axiomatikus rendszeren vagy modellképen belüli érvényét, s immár arra konkludált, hogy a jogász által adható egyetlen válasz márpedig ez: bármiféle fejleménynek, ami a tény makacssága folytán előidézett, szükséges jogász feltevésünkből következően már a jogalkotó szándékában kellett eleve rejteznie, mint olyannak, ami tehát a jogban úgymond *eleve immanens* volt.⁴⁰⁹

Nos, úgy vélem, ez újabb fogódzól szolgál, amennyiben jelen állapotaink végső meghatározásait számba vesszük. Egyfelől a demokrácia, emberi jogok, fékek és ellensúlyok és egyéb hívószavak s hangzatosságok harsány jelenlétét és mind e mögött a korszellem globalizálódást sürgető erejét, valamint a *mass media* s különösen világhálós megjelenítései és hallatlan szervezési potenciálja manipulációs lehetőségeit, másfelől viszont azt a szerény, de mégis jelen világunkban fennálló tény, miszerint a *global village* mindazonáltal államok sorában testesül meg, amelyek bármennyire is együvé szervezettek a jelen igazán nemzetközi közösségében, mégis szuverenitással rendelkeznek; s ez a szuverenitás lefed végső soron mindent, ami adott államterületen történik (így hát a nemzetközi korlátozásokból eredő imperatumokat is), következésképpen – Kelsen módjára – nem tehetünk egyebet, mint hogy feltételezzük: azért történik bármi úgy, amiként történik, és azért történhet bármi adott és nem más módon, mert akár igenlő tetszéssel, akár közömbösséggel vagy kényszerű passzivitásra

⁴⁰⁹ H. Patrick Glenn *Legal Traditions of the World Sustainable Diversity in Law* (Oxford & New York: Oxford University Press 2000) xxiv + 371 hasonló szerkezetben írja le a szent hagyományt, különösen a klasszikus zsidó és az iszlám jog kapcsán, ahol is az az eljövendőnek is teljességeként sohasem befejezett, hiszen alaptana szerint „a bárha még a jövőndőben előforduló bármiféle értelmezés is eleve Istentől szándékoltan már ismert volt a Sinai-hegyen”; vö. mindehhez Varga Csaba 'Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában' in Varga *Jogfilozófia az ezredfordulón* (2004), 47–66, különösen 54–56.

rendeltetett tűréssel bár, de az állam mindezt – beleértve ezek ellentmondásosnak, akár önsorsrombolónak tetsző esetleges fejleményeit is – lehetővé teszi.

Ettől kezdve pedig értékrendünket ilyesféle vagy más törekvések láttán akár megerősödőnek látjuk, akár háborgunk ezek új és új szárba szökkenései ellen, elsődleges címettként mégsem a *simulacrum*ok miéttjeire, hanem az állam pozíciójának mikénti gyakorlására, az állam cselekvési rádiuszán belüli aktiválás vagy éppen annak elmaradása okára, netalán az állami törvényhozás s szervezetépítés kapacitásának növelhetőségére, bármely irányban ilyen vagy olyan teoretikus alapozás és cselekvésre buzdítás lehetőségeire kell rákérdeznünk.

5. A tudományos-technikai fejlődés és várható kérdőjelei⁴¹⁰

5.1. Normalitás és képzelőerő a mindenkor fennálló rendgondolatban

A jog különállása csak intézményi igény és fogalmi szükségesség. Bármiféleképpen alakul is ennek valósága, mint hatótényezőként számba vett társadalmi jelenség, a jog nem szakad el a mögötte munkáló mindenkori összetettségtől, a szocialításban s a világban létezésből adódó előfeltételektől. Ugyanakkor sajátos nevesítéseivel, elvont fogalmi kategóriák sorában történő kifejeződésével a jog már évezredekkel ezelőtt kezdődött alakulása óta az emberi viszonyoknak társadalmiként, sőt egyetemes leírhatóságúként láttatását, s ezáltal hatalmi központosulásoktól a társadalmi szerveződés különféle formái felett gyakorolt hatókör kiterjesztésének a sikerét segítette elő. Mindezzel egészében nemcsak visszatükrözött uralkodó gazdasági s egyéb igényeket, de egyszersmind szolgálta ezeknek a vitathatóságot kiküszöbölő – mert saját rendjét természetszerű rendként bemutató – konzerválását is.

A történelem fősodrára jellemző egy, a fentiek szerinti ilyen leírás, amennyiben emberi érdekeket, azok közti feszültséget, majd így vagy úgy legyőzendő szembenállást vesz alapul. Nem véletlen hát, ha érdekütközések osztályharcként láttatásában a MARXizmus ennek történeti teoretizálására épült. S – történelmi gyakorlatként, mint örök emberi *tópos* – természetszerűleg ennek felelt

⁴¹⁰ Felkért előadásként elhangzott az MTA Jogtudományi Intézete alkalmi ülésén a Magyar Tudomány Napján; első változatának megjelenése: 'Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében' *Valóság* 56 (2013) 4, 1–10 (<https://bit.ly/3yd5z5S>, 147–161).

meg bármiféle különérdek univerzalizálása⁴¹¹ csakúgy, mint isteni rendelkezésként szankcionált legalizálása is. Az ember szellemi világa azonban számos (s filozofikusan némi alappal általánosított) szkepticizmus ellenére nem pusztán külső manipuláció terméke.⁴¹² Mindennapi létünkben belajuk világunkat, ott-honosak vagyunk/leszünk benne,⁴¹³ s különösebb reflektáltatás nélkül univerzalizáljuk (hiszen természetes környezetünk részeként fogadjuk és tudatosítjuk) magunkban mindazokat az előfeltevéseket,⁴¹⁴ amelyeket – adott civilizáció, kultúra, korszellem körén belül – az edukáció és szocializáció egész életünket végigkísérően hallgatólagosan elsajátítat velünk. Márpedig a jelen összefüggésben ez az a nézőpont, amely problematizálásunkat adott medrébe tereli. Hiszen még akkor is, amikor látszólag egyetemes morális elvekkel, emberlétünk természetes meghatároz(ód)ásaival⁴¹⁵ élünk, voltaképpen létezésünk/környezetünk

⁴¹¹ Karl Marx – Friedrich Engels *A német ideológia* (Die deutsche Ideologie) ford. Kislégyi Nagy Dénes (Budapest: Magyar Helikon / Európa 1974) 796 (eredetiben: <https://bit.ly/37WI-hGZ>) bármely társadalmi-ideológiai-politikai küzdelem alapeljárásként mutatta be a valakik – nála természetyszerűleg az uralkodó osztály – eminens érdekében rejlőnek az emberiség javaként történő manifestálását.

⁴¹² Amint ezt erőteljesen kritikus kultúraírásiában FRIEDRICH NIETZSCHE egyebek közt a fogalmiságainkban is tetten érhető *Willen zur Macht*-indítékkal, azaz az erősebbektől, az uralkodásra érdemesektől rendszerszerűen gyakorolt eszköztárnak a részeként magyarázta. Vö. Friedrich Nietzsche *A hatalom akarása* Minden érték átértékelésének kísérlete, ford. Romhányi Török Gábor (Budapest: Cartaphilus 2002) 440 <https://bit.ly/3LLu3r0>.

⁴¹³ Lásd pl. Karácsony András 'A jog mint kulturális jelenség' *Jogelméleti Szemle* (2002) 4 <https://bit.ly/3FhudDP>, követve Dirk Baecker *Wozu Kultur?* 2. bőv. kiad. (Berlin: Kadmos Kulturverlag 2001) 203 – részletében magyarul: 'A társadalom mint kultúra' *Magyar Lettre Internationale* (2000. ősz) 38, 7–9 <https://bit.ly/3w5xRg8> – kifejtését.

⁴¹⁴ Itt nyilvánvalóan nem a hermeneutikai kör előzetes megértéséről [*Vorverständnis*], hanem minden társadalmi közmegegyezés (csupán ritkán s akkor is legfeljebb kellő – specifikus – ok esetén tudatosított) háttértudásáról van szó. Ld. Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* (1996/1998) jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 <https://bit.ly/3MKba7M>. Ebben a sajátos irányban a számomra meggyőző módszertani útmutatást a brüsszeli filozófusnak, CHAÏM PERELMANNnak köszönhetem. *Droit, morale et philosophie* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1968) 149 (Bibliothèque de Philosophie du Droit VIII) művében ő mutatott rá elsőként és pontosan ebben az összefüggésben arra, hogy az emberiség, mint olyan – a hipotétikus 'egyetemes hallgatóság' [*auditoire universelle*] – konvencionálizálásaiban mindig az eltérést szokta csupán indokolni, vagyis az újító újraformulázást. Minden egyéb irányban ebből következően viszont egyszerű utánzással [*imitation*] pusztán az immár szokásszerűvé vált gyakorlásban rutinírozottá tett utat/megoldást követjük.

⁴¹⁵ A zsidó, iszlám és keresztény kultúrkör teológiája és ennek antropológiai előfeltevésrendszerére épülő klasszikus természetjoga a teremtettség tényével egyszer s mindenkorra megszatott emberi minőséggel számol. Ezen enyhített valamelyest Rudolf Stammmler – *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* Eine sozialphilosophische Untersuchung (Leipzig: Veit 1896) viii + 668, 183 – „változó tartalmú” természetjog-felfogása [*Naturrecht mit wechselndem Inhalt*] közel egy évszázaddal ezelőtt. A MARXIZMUS *Gattungswesen*-felfogása viszont – lásd bővebben Thomas Khurana 'Gattungswesen: Zur Sozialität der menschlichen Lebensform' *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 70 (2022) 3, 373–399, magyar háttérként pedig

szokásosan visszatérőként vállalható jelenségeinek a *normalitás* megtestesítőiként történő alapulvétele⁴¹⁶ – merthogy bármiféle (akár tipikusnak, akár pusztán előfordulhatónak) csakis *emberi képzelőerőnkön* belül való elgondolása/elgondolhatása⁴¹⁷ – rejlik a mindennapokban követett rutinunk mögött.

Nos, a korunkban újra zajló tudományos-technikai forradalom és annak ma már meghatározó egyik vetületeként a globalizmus pontosan ilyen gondolati keretben érdemel többes irányú vizsgáldást, már ami a jog szerepkörének és további alakulásának lehetséges közeljövőbeni változásait, azok esetleges előrelátását illeti. Mindazonáltal úgy vélem, hogy botorság lenne jóslgatásokba – kellő alapot nélkülöző állítólagos előrelátásba – bocsátkoznunk. Ehelyett csupán annyit tehetünk, hogy saját, ez idő szerint a fenti előfeltevések tükrében univerzálisnak és örökkévalónak látott fogalmi építményünket megkíséreljük bizonyos elgondolható jövőbeli távolságból rálátva, voltaképpen alapjait illető magyarázattal szemlélni.

5.2. Közvetlenül megválaszolandó kérdések

Leginkább direkt összefüggésként a technológiai előrehaladás közvetlenül megválaszolandó kérdéseket vet fel, mint például az új biotechnikák, nanotechnikák, elemi részecskékig hatoló kutatások fizikai és kémiai, a fegyverkezéstől a gyógyszervegyészetig és géntechnológiáig alakító felfedezései, avagy az információtechnikai újdonságok. Itt olyan technikai következmények, kiterjesztések

Béres András 'Az emberi lényeg marxista felfogása' *Korunk* 30 (1971) 2, 186–192 <https://bit.ly/3vJdN3W> – az emberi lényeg, még ha ez a mindenkor megfigyelő számára konstansnak, öröktől fogva változatlanul valónak tetszik is, analitikus-fogalmi értelemben történelmi produktumként fogja fel. Ennek megfelelően számára egész emberi világunk származékos, amennyiben mindaz, amit második természetként magunk körül létrehozunk, nem más, mint életfeltételeinknek ideologikus – és ezáltal meghatározottan intézményi – tükre, így vagy úgy sikerülten. Az ideologikum itt persze nem egyszerűen manipulatív produktum, hanem forrásvidékétől függetlenül felfogott végeredmény: annak reflexiókon keresztül előálló vagy pusztán rekonstruálható tudati állapota, amelyben mi, személyesen és közösségként, egyáltalán léteünk – kognitálunk és tevékenykedünk. Tehát a *Gattungswesen* mint az emberi adottság állapota elvileg változhat, akár transzszubsztanciálódhat, amennyiben az emberi létben ilyen lényegi módosulásra kerülne sor.

⁴¹⁶ Carl Schmitt – *Politikai teológia* (Politische Theologie [1922]) ford. Paczolay Péter (Budapest: Akaprint 1992) xxii + 41 (Jogfilozófiák) (eredetiben: <https://bit.ly/3vWguy0>) – érvelt a társadalmi normalitással mint bármiféle szabályozás természetsszerű előfeltevésével, annak megalapozása érdekében, hogy kivételes helyzetekben miért kell akár bárminemű szabályozás hiányában is egy *hic et nunc* konkrétan megtalálandó/konstruálandó norma szerint eljárni.

⁴¹⁷ A *human imagination* fogalmát James Boyd White használja ilyen értelemben, a *Law and Literature* mozgalmán keresztül mutatva be a jog érthetőségét/egyértelműségét szolgáltató, ámde mindvégig kimondatlan előfeltevés-környezetet. Lásd James Boyd White *The Legal Imagination* (Little Brown 1973) abridged ed. (Chicago: The University of Chicago Press 1985) xxv + 302.

közvetlen szabályozásigényére gondolok, mint például az űr- vagy atomhulladék, avagy az új információöbbszűrőzési és disztribúciós technológiák használatának jogi rendezése.

Tudva azt, hogy a szabályozás s a bírói megítélés rutinja egyaránt csupán korábban már elvégzett mérlegelés és egyensúlyozás repetícióját jelenti, merthogy elvileg nincsen az úgynevezett 'nehéz' esettől elkülöníthető olyan kategória, mint 'könnyű' eset, hiszen semmiféle elbírálás nem lehetséges másként, mint csakis egyaránt támogatandó értékek közötti valamiféle kölcsönösen kompromisszumos középútkeresés gyanánt,⁴¹⁸ e körben leginkább az ismert alapértékeink újragondolásának – *reflektív ekvilibriumának*⁴¹⁹ – szüksége, és ezzel számos feszültség keltésével járó ilyen vagy olyan megoldása prognosztizálható. De részletekbe bele sem gondolhatunk, mint ahogyan nyilvánvaló, hogy egy kétdimenziós lény, ha létezik, nem érzékelheti a mi többletdimenzióinkat, mint ahogyan mi sem viszonyulhatunk semmiképpen, hacsak nem a magunk háromdimenziós módján, bármiféle e világunkon túli transzcendenciához.⁴²⁰

Nos, miképpen lesz hát szabályozandó, ha bárki rendelkezésére álló egyszerű technikák igénybevételével immár megváltoztatható lesz a személyiség? Vagy megszüntethető a terhesség? Vagy ha ezen túl immár akár a távolban, akár a jövőben ható (tehát azonosságukat s aktiváltságukat illetően csaknem detektálhatatlan) fegyverek lesznek előállíthatók? Vagy ha ezen jövőnkben már akár egyetlen személy is, külső megfigyelőtől aligha kontrollálhatóan, utólag pedig fel nem deríthetően, képessé válik olyan károkozásra, amelynek végrehajtását ma még csak számottevő területen konspirálva koordinált embercsoport, nehezen mozgatható/rejthető technika, és úgyszólván emberfeletti koncentráltságú logisztika biztosíthatja?⁴²¹ Avagy ha emberek genetikailag specifikált csoport-

⁴¹⁸ Varga Csaba 'Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben)' *Magyar Jog* 54 (2007) 11, 641–648.

⁴¹⁹ John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 1971) v + 607 nyomán ld. <https://bit.ly/384wDK2>.

⁴²⁰ A 'síkvilágtól' [*Flatland*] a 'térvilág' [*Spaceland*] átjárhatatlanságára ld. – egykori politikai szatírába bűjtatottan – Edwin Abbott Abbott *Flatland A Romance of Many Dimensions* (London: Seeley 1884) in *Flatland* (first edition) <https://bit.ly/3w28con>; vö. még 'Flatland' <https://bit.ly/3MOK1k7>. Matematikai értelmezésben vö. André de Sainte-Laguë *Az ismerttől az ismeretlenig* (*Du connu à l'inconnu* [Paris: Gallimard 1941]) 234 [L'avenir de la science 13] ford. Vas Gábor (Budapest: Pantheon 1943) 237, II. rész első fejt., szépirodalmi feldolgozás érzékletes leírásában pedig Carl Thomas 'Asztrálsík – Istenek világa' <https://bit.ly/3FmapPR>, 56 (jegyzet).

⁴²¹ Egyfelől viszonylag egyszerű helyzetként, melyben a reagálásmód s egy megelőző csapás indokoltsága lehetett csupán kérdéses, emlékeztetek az 1988. március 6-i fegyveres akcióra, amikor a brit Special Air Service egysége három Irish Republican Army / Active Service Unit-terroristát – látszat szerint sétáló civileket, történetesen egy benzinkút környékén – szabályosan kivégzett Gibraltárban, hírszerzési eredmények szerint tervezett, majd megkísérlődő támadásuk megelőzése gyanánt. Lásd 'Operation Flavius' <https://bit.ly/3KI9cU6> és 'Death in the Rock' <https://bit.ly/3FhdjoQ>, az Emberi Jogok Európai Bírósága általi megítélésére pedig, melynek során az áldozati család jogszerűtlenségi kifogása elutasított, *McCann and Others v*

jainak életkilátásai aligha identifikálhatóan vagy utólag kinyomozhatóan befolysíthatóvá, s ezzel külső manipulációnak kitehetővé válnak? Avagy végül, és egy nem álmodozó egyszerűséghez visszatérve, ha az elektronikai-információ-technológiai forradalom egyszerűen felülír bármiféle úgynevezett szerzői jogi korlátozást vagy megfontolást?

Mert meglepő, hogy milyen potenciált rejt magában a technika, amely önmagában pusztán instrumentumként szolgál, s ezért semlegesnek szoktuk tekinteni. Számomra megdöbbentő példa volt, amikor az első világháború idejére utaltan először olvashattam időbeli párhuzamról a földmegmunkáló erőgépek technológiai kifejlesztése és az iparszerűként tömegesedő genocídiumok tényszerű bekövetkezése között, vagyis arról, hogy a politikai indítékú, népiirtás célzatú embergyilkolászás ősi hajlandósága azzal válhatott csupán rémálomból s kísérletezetésből véres valósággá, hogy a földtoló gépeknek köszönhetően iparszerű méretekben lehetőségessé vált tetszőleges halmazok tetszőleges átrendezése, azaz fizikális tömegmozgatással emberi testek eltüntetése vagy ilyesmire előkészítése.⁴²² Nem véletlen, hogy egy máig fölülíratlan történelemfilozófiai vízióban is nemcsak *A Nyugat alkonya*, de bármiféle emberszerű kultúra halála is a technológia önfejlődésének, a technika autotelikussá válásának számíttatik be.⁴²³

Végezetül – és nem utolsósorban – térjünk vissza a jogi megközelítéshez: ki szabályoz majd ezekben a technológiai tudást feltételező ügyekben? Mert okkal feltételezhető, hogy ugyanúgy, mint ahogyan a posztpozitivizmust felvállaló úgynevezett társadalmi jogpozitivizmus máris úgynevezett interkulturális, sokszereplős, ráadásul multikriterialitású diskurzust érzékel a maholnap intézményesedő bírói eljárásban,⁴²⁴ ez, a technológiai novumok használatát illető döntés még keményebben és szükségesebben szaktudások konzíliuma lesz – olyasmi,

United Kingdom Series A, 324, Application No. 18984/91(1995) <https://bit.ly/3FihxNm>. Másfelől ma már felsejő lehetőségként, mely a támadó úgyszólván bármiféle felismerhetőségét elrejt(het)i, az elektronikus térben immár zajló háború említendő, mely a rendszerzavarástól az összeomlasztásig történő láthatatlan beavatkozást egyaránt magában foglalhatja. Pl. 'Cyberwarfare' <https://bit.ly/3MPQqeZ>, valamint Johann-Christoph Woltag *Cyber Warfare Military Cross-Border Computer Network Operations Under International Law* (Cambridge: Intersentia 2014) xviii + 313 (International Law 14) és *Research Handbook on International Law and Cyberspace* (ed.) Nicholas Tsagourias – Russell Buchan (Cheltenham: Elgar 2015) xxvii + 517 (Research handbooks in international law series) (2. kiad. [online] 2021, 672).

⁴²² Ld. pl. 'Örmény népiirtás' <https://bit.ly/381XDtu>.

⁴²³ Oswald Spengler *Der Mensch und die Technik Beitrag zu einer Philosophie des Lebens* (München: Beck 1931) v + 88 (*Gép és ember Egy új életfilozófia gondolatai*, ford. Sz. Mátrai Sándor [Budapest: Egyetemi Nyomda 1932 / Budapest: Pannon Alapítvány 2001] 101; *Ember és gép Egy új életfilozófia vázlata*, ford. Sz. Mátrai Sándor [Budapest: Danubia 1943] 92). Ld még Joó Tibor recenzióját in *Nyugat* (1931) 21, 485–487 <https://bit.ly/3vYIVN4>.

⁴²⁴ Vö. Varga Csaba 'Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok' *Jogtudományi Közlöny* 57 (2002) 7–8, 309–322 (<https://bit.ly/3FcN8Qc>, 114–144).

ahol legfeljebb a megfogalmazási fegyelem s a koherenciateszt biztosítása juthat majd csupán elvégzendő feladatul a jogásznak. Ugyanakkor félő, hogy a jogász hivatásrend – amerikai jelenkori gyakorlatából világtrenddé szétsugárzóan⁴²⁵ – nem elégszik meg majd egy efféle alárendelt szereppel, hanem ilyen-olyan hívószavakkal formáló beavatkozást fog kikövetelni magának, ami az ezután bekövetkező jogiasításokkal olyan *juridifikációt*, s ezzel a jogtól elnehezülés deformációjaként olyan *jurispathiát* hoz majd magával, amely az eredeti célokat, szolgálандó értékeket és eljárási utakat egyaránt a jogászkaszt és a jogász szem-pont s érdekérvényesítés alá rendeli – pontosan úgy, ahogyan ez már az egészségügyi gyakorlatok és beavatkozások esetében, immár számos negatív hatást (egyebek közt felelősségelporladást s költségrobbanást, valamint merő terelő utak fő csapássá válását s ezzel az egykori, Isten előtti felelősségteliséget valló hivatásrendi éthosznak pusztá kockázatelemző kalkulációval történő felváltását) kifejtve világszerte megtörtént.⁴²⁶

5.3. A jogi jelenség lehetséges új dimenziói

A technológiai megújulás innovációinak némelyike magának a jogi jelenségnek biztosít új dimenziót, így hallatlanul többszöröződő jelenlétet, a megjelenítésben egy újfajta rendezettség és központosítottság lehetőségét, és ezzel – kimerítő mivoltában vagy mélységében eddig ismeretlen módon kibővülő – szabályozási technikákat.

Elég csak a jogobjektiválás és a jogismeret disztribúciója technológiájának néhány mérföldkövére⁴²⁷ visszaemlékeznünk – mindössze néhány, fantasztikus aprólékosságú munkával kivésett diorit kőoszlop HAMMURÁPI rendelkezéseivel egy hatalmas birodalomban; CICERO emlékezése arra, ahogyan a *Leges Duodecim Tabularum* [Tizenkét táblás törvény] szövegét gyermekkorában mindannyian tanversbe foglaltan memorizálták; a *Magna Carta* évenkénti másolati kifüggesztése Anglia minden templomkapuján és szószekekről újrachirletése minden év húsvétján; a *cahiers de doléance*, a francia felvilágosodás nyomán terjedő panaszfüzetek rohamos terjedése s ezzel az ország lassú, de következetes forradalmasítása füzetes nyomtatványainak immár piaci ponyvákön, tömegtermék-

⁴²⁵ Vö. Varga Csaba tollából 'Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában' *Valóság* 45 (2002) 9, 1–10 <https://bit.ly/3FcBAN2>, valamint 'Eszményből bálvány? A »joguralom« és csapdahelyzetei (Gondolatok egy könyv ürügyén)' *Valóság* 59 (2016) 2, 28–40 <https://bit.ly/3FguuqP>.

⁴²⁶ Vö. Varga Csaba 'Jog, erkölcs, gazdaság: Autonomiák – független pályakon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve?' in *Placet experiri* Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára, szerk. Raffai Katalin (Budapest: Print Trade 2004), 338–348 (<https://bit.ly/3v-HO6ks>, 173–186).

⁴²⁷ Többségükre lásd Varga 'A kodifikáció...' a jelen kötetben.

ként és tömegáron történő árusításával; a szovjet össz-szövetségi törvényhozási intézet (Moszkva) roppant cédulás katalógusrendszere egy erőteljesen tagolt birodalom minden egyes jogforrásáról s azok bármely csekély napi változásáról, ugyanakkor jogi aktusban döntésként érvényesítve megállapítását, mikor s hol miféle rendelkezés volt adott területen éppen érvényben; végül az Ausztriában már évek óta megvalósult s ezáltal mindennemű papírformát nélkülöző *eGovernment*⁴²⁸ –, és máris eltűnődhetünk azon, hogy hová fejlődik majd jogunk. Nos, ma még belátható jövőben valóban elérhető teljességűvé lesz majd belső koherenciája? És pillanatról pillanatra uralhatóan, világszerte egyértelmű bármiféle változtatása? Esetleg olyan erővel, hogy egyszerismind alkalmassá tétetik arra, hogy egyértelmű kizárólagossággal uralhassa a társadalmat? Netalán egybekapcsolva azzal, hogy hagyományt, erkölcsöt, a mindenkori józan értelem parancsát vagy sugallatát csakúgy, mint az emberlétnek ösiségünkől ismert állapotát és feltételrendszerét kizárja megfontolásai köréből? Akár úgy is, hogy valamiféle bázisnyelvre mint közvetítőre alapozottan, a belátható közeljövőben már egyenesen egy világjog igényével lépjen fel?

Nehéz megmondani, hogy a Dijoni Akadémia híres kérdésfeltevésére válaszoló JEAN-JACQUES ROUSSEAU óta,⁴²⁹ nyilvánvaló emberi morális retardáltságunk közegében, az okozati láncolatból vajon a fegyverkezés és háborúskodás kíméletlensége, avagy az emberszerűségünkben mégis növekvő érzékenység teremtette-e voltaképpen meg az úgynevezett nemzetközi humanitárius jogot a büntetőjog speciális területeként? Mindenesetre látnunk kell: ahelyett, hogy egy elvont tényállásszerűsítetttségében pozitív vagy negatív mintává tett magatartással mérnének össze valóságos tetteket, itt már katonai műveleteknek a taktikai tervezése és parancsnoki/beosztotti végrehajtása válik/válhat jogi megítélést indoklóvá, aminek során mindenekelőtt azokat a még majd csak maga az eljárás során és eredményeként feltárandó/rekonstruálandó szándékokat fogják békés nyugalomban töprengő katonajogászok patikamérlegre tenni, amelyek egyáltalán egy előjárói/alantasi felelősségkörben tudatosodtak és/vagy tudatosodhattak.⁴³⁰

A jogobjektíválási s a jogismeret-disztribúciós technikák mint merő lehetőségek azonban korántsem kizárólagos meghatározók. Annál is kevésbé, mert a jognak valós – társadalmi és személyes – dimenzióit elsődlegesen az határozza

⁴²⁸ *Digital Austria* úttöréseként ld. 'Digitales Österreich' <https://bit.ly/3kHOPvL>. Európai – s közte magyar – körképet ad az 'E-government in Europe' <https://bit.ly/3kCrNGH>.

⁴²⁹ Azon kérdésre, vajon a tudományok és a művészetek újrāépítése hozzájárult-e az erkölcsök pallérozásához – „Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs” (1750) –, csak azt tudta válaszolni, hogy „a tudományok és a művészetek haladása nem járult hozzá valódi boldogulásunkhoz, [...] megrontotta erkölcsünket, s az erkölcsök hanyatlása kárt tett az ízlés tisztaságában”. Ld. Jean-Jacques Rousseau *Értekezés és filozófiai levelek* ford. Kis János (Budapest: Magyar Helikon 1978) 858 (eredetiben: <https://bit.ly/3ydNzIM>).

⁴³⁰ Csaba Varga *Rule of Law – Contesting and Contested* (Budapest: Ferenc Mádl Institute of Comparative Law 2021) 408 <https://bit.ly/385hGHt>, 345–346.

meg, hogy egyáltalán miféle szerep betöltésére szánatik a jog. Például, csupán szélsőséges lehetőséget említve: végső szónak a legfőbb szervezett hatalom által kényszerintézkedés lehetőségével támogatott kimondására, melynek az a legfőbb hivatása, hogy egy egyébként zajló folyamat össztársadalmilag beálló eredményét csupán mintegy szimbolikusan megerősítse, mint ahogyan ezt – optimális és kizárólagosan hatékony jogi szerepfelfogás gyanánt – a jogszociológia mindmáig tanítja? Avagy *Mädchen für alles* gyanánt, egy *demiurgosz* szerepkörében láttatva azt próbálják meg belőle kicsiholni – és megjegyzendő, hogy mai hazai hagyománytalanító politikai voluntarizmusainkban, bármely erő is kormányoz, sajnos (noha hosszú távon csakis ártalmunkra szolgálva) nincs szó erről, pedig a jogi teoretizálás utoljára a szocializmusban a jogi reformpótlékok kierőszakolásakor még sikerrel utasította és szorította vissza ezen nemcsak hatékonyságot nélkülöző, de egyenesen önsorsrontó szubsztitútum használatát⁴³¹ –, hogy maga váljék (leginkább egymagában) a változás tényezőjévé, hajtómotorjává, tetszőlegesen alakítható kivitelezőjévé, avagy tényleges cselekvés hiányát leplező pótszerré?

Ez utóbbi dimenzióval, vagyis a jog szerepjátszásával párhuzamosan szokott alakulni annak kérdése, vajon miféle normatív közegben foglal egyáltalán helyet a jog. Annak a jog életét évezredek óta egészen a legutóbbi évtizedekig változatlanul átható organicitásában, melynek keretszabásában a közösség alapjául szolgáló (a) éthosz, (b) fokozatosan intézményesedő formákba is öltöztetett transzcendencia-élmény, (c) moralitás – amit legújabb korunktól a (d) hivatáserkölcse egészít még ki – utolsó fokon és szimbolikus erővel történő végső megerősítője csupán a jog? Avagy a szociális normativitás egyetlen megmaradt küzdője és terepszolgáltatója immár, mert a többit kikezdték, részérdekek mentén szétszabdalták már az egyre inkább önmagát is felfaló liberalizáció nevében eljáró elitcsoportok?⁴³² Továbbá, a jogállam és jogbiztonság nevében eljáró, a jog történelmi-társadalmi összetettségéből egyetlen elemet, az egyébként lehetséges és szükséges formalizmust is fetiszizáló, jellegzetesen a ló túlsó oldalára lendülő, nálunk első alkotmánybíróságunktól a jogállamiság fogalmisága meghivatkozásával intézményesített eljárások?⁴³³ Hiszen formát öltésében a jog itt

⁴³¹ Vö. például a jelen szerző tollából 'Makroszociológiai jogelméletek: a jogászvilágképtől a jog társadalomelmélete felé' *Szociológia* (1983) 1–2, 53–78 (<https://bit.ly/38Vjjb6>, 267–296) és 'A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról' *Állam- és Jogtudomány* 28 (1985) 4, 796–810, (<https://bit.ly/37ZwaJc>, 361–394).

⁴³² Legtágabb értelemben vö. Varga Csaba 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom Könyvműhely 2000), 61–93 (<https://bit.ly/37jHfo4>, 208–243).

⁴³³ Vö. akár csak a jelen szerző tollából *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: Akaprint 1998) 234 (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5) <https://bit.ly/3853nmr>; *Jogállami? Átmenetünk?* (Pomáz:

már taxatívva és kimerítővé [*exhaustive*] kell legyen, mert – szajkózza egyedül üdvözítőként a jogállamiság jelszavának imamalma, pusztán a köz szolgálata iránt olykor, de előfordultan, drámai fontosságúnak bizonyuló időszakokban is érdektelenül – az egyén érdekkörében kizárólag az ítéltet meg korlátként, amit formális jog állapít meg. Pedig jogérvényesítésnek nemcsak érvényesen, de egyszersmind olyan egyértelműséggel is kellene történnie, hogy alóla a vitatott helyzetnek a szabályozás szempontjából joghézagot képező esetleges mi-volta immár semmiféle ügyvédkedéssel kivételessé (például az „erkölcstelen, de jogszerű” kizárólag e balkáni térségben gyakorlattá tett kifogásával) – de ezzel mégis elfogadandóvá – ne legyen tehető.

5.4. A jognak magának előrelátható alakmódosulásai

Az előbbieken csupán jelzett változási lehetőségek – amelyek akár magának az ember társas szerveződésének az alapjait, voltaképpen *modusait* s ezzel az egyirányú vagy kölcsönös befolyásolások ma még ismeretlen technológiáinak/ kultúráinak lehetséges kialakítását s elterjedését érintik, akár az eddig egyetemesként felfogott morális princípiumaink mögött álló előfeltevéseinknek és az eddig a normalitás kifejeződéseként felfogott magatartási mintáinknak a lényeges megváltozását eredményezik – gyökeres módosulásokat idézhetnek elő a jogban.

Mai, főként amerikai kutatások máris utalnak arra, hogy egyfelől a jövő a *civil society* egyértelműen növekvő szerepvállalásáé,⁴³⁴ másfelől – átlátha-

Kráter 2007) 241 (PoLiSz sorozat könyvei 6) <https://bit.ly/3P7UWYi>; *Válaszúton – húsz év múltán* Viták jogunk alapjairól és céljairól (Pomáz: Kráter 2011) 256 (PoLiSz sorozat kötetei 7) <https://bit.ly/3MT2oEr>; *Jogállamiság – viták közegében* (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó 2022) (megjelenés alatt). E körben persze nemcsak visszatérő, de egyenesen előfeltételező alapkérdés, hogy mit is jelent voltaképpen az, amit szokásosan a 'jogállamiság', 'joguralom' követelményének mondunk. Mert mint bármi a társadalomban, ez is csak *hic et nunc*, konkrét, lokális, adott kihívásokra adott válaszok megtagasztalásában folyvást tovább fejlődő – alakuló – lehet. E válasz megadásához nyújtott számomra legtöbbet JOHN FINNIS akkori oxfordi természetjogász üzenete átalakuló térségünk számára még a kommunizmus alig összedőlt idején, miszerint a joguralom nem arra való, hogy kollektív öngyilkossági paktumként szolgáljon. E gondolat nyert aktuálpolitikai felhangot utóbb az izraeli legfelsőbb bíróság elnökének, ASHER GRUNISnak ama kijelentésében, hogy "Human rights do not prescribe national suicide". *BBC News Middle East* (January 12, 2012) <https://bbc.in/3LNYtxE>; bővebben Michael Mitchell 'National Suicide' *Harvard International Review* (July 7, 2012) <https://bit.ly/3MRt2O4>; a háttérre pedig lásd még 'Citizenship and Entry into Israel Law' <https://bit.ly/3LlepFZ>.

⁴³⁴ Vö. áttekintésként *Globális civil társadalom* (Global Civil Society Yearbooks 2001 & 2002) (ed.) Helmut Anheier – Marlies Glasius – Mary Kaldor, I–II (Budapest: Typotex 2004);

tó közügyek körében mérve ilyen eredményeket – a véletlenszerű civil véleményreprezentáció (kellő szám esetén) körültekintőbbnek, megalapozottabbnak és felelősebbnek szokott bizonyulni, mint az úgynevezett szakértői vélemény. Márpedig a jelenlegi információtechnikával élve, annak szervezési potenciálját felhasználva alkalmi és tartós polgárközösségek máris globális kiterjedést érhetnek el, miközben akár pillanatról pillanatra változó akcióra szintén buzdíthatók; s noha az általuk realizálható eredmény előreláthatósága jellegzetesen szórt, a statisztikai probabilitások szintjén mozog, ám tömegében a hatásuk mégis bizonyosnak vehető.

Ma még ismeretlen befolyásolási technikák aligha láthatók előre. A lehetőségekről szólva mégis meggyőzőnek tetszhet annak újdonságára emlékeznünk, ahogyan színre lépett nem is olyan régen a *mass media*, s bár mindennemű formális eszköz híján, mégis úgyszólván negyedik hatalmi ágként, és arra, hogy milyen totális és rendszerszerű hatást – a kibúvás csatornáinak meglehetősen teljes gyakorlati elzárásával – tudott a tömegmanipuláció s egyáltalán bármiféle tömeges manipuláció az alig magunk mögött hagyott utolsó évszázadnak mind diktatúráiban, mind pedig demokráciáiban – nem azonos módon, de úgyszólván azonos totalizáló hatással – elérni. Ugyancsak nem itt és most kellene kitalálnunk a normalitásról alkotott előfeltevéseink várható továbbalakulásának egyes szegmenseit. De elégséges talán arra gondolnunk, hogy személyiségképünket miként alakította a szervátültetés és a biotechnika eszköztára, vagy hogy a tömegveszély előidézésének merő technikai képessége milyen leegyszerűsítéseket s további bonyolításokat eredményezett a klasszikus személyes szabadságjogoknak az antiterrorista intézkedések szükségességétől előidézett, természetüket, határaikat s mélységüket egyként érintő újragondolásában.⁴³⁵

Ami mindezek technikai mögöttesét illeti, a jog – mint intézményi igénye és fogalmi szükségessége szerint különálló jelenség – mindig saját rendszer-tani vázának a lehető őrzésével, tehát túlnyomórészt analogonok útján történő értelmezések/kiterjesztések útján fejlődik (mint ahogy ezt eltulajdonítása bün-

megkülönböztett értékelés tükrében pedig Varga Csaba tollából 'Civil szerveződések – állami politikák: Egymasmelleltiségek, kapcsolatok, lehetséges torzulások' *Iustum Aequum Salutare* 14 (2018) 1, 133–139, <https://bit.ly/3FdfPwq> és 'Az ún. nem-kormányzati szervezetek' *Kommentár* (2021) 4, 51–59, <https://bit.ly/3wjsOJV>.

⁴³⁵ „E kérdést élményszerűen megéltem Kanadában, a New York-i ikertornyok elpusztításának idején. BJARNE MELKEVIK (Université Laval, Québec) barátommal a tévét néztem, percről percre figyelve az eseményeket, és rádöbrentem: senki sem kérdez jogászt. Politikusaik és egyenruháik egyöntetűek voltak: »A nemzet védelme az elsődleges. Van tennivalónk? Tegyük meg! Lehet belőle probléma? Reméljük, hogy nem. De ha mégis, akkor majd hívjuk a jogászt. Mert először tüzet kell oltani, utána lesz majd idő járulékos gondok megoldására.« És ez nem jogi nihilizmus, hanem mesterséges civilizációtól még meg nem rontott egészséges emberi ösztön. A mi hozzáállásunk viszont neofita túlbuzgók önsors-rontása.» ... *csak múltunk törvény...*» Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly (Budapest: Kairosz Kiadó 2012) 142 (Magyarnak lenni CIII), <https://bit.ly/39qMeno>, 128–129.

tethetőségének biztosítása érdekében egykor az áram ingó dologként való bírói besorolása és megítélése példázta). A tudományos-technikai forradalom ma természettudományban, orvoslásban egyaránt elemi összetevőkkel operál; képessé teszi magát szerves reprodukív folyamatokba történő alakító beavatkozásra; az információt bárminemű propagandával együtt szabad halmazként szét tudja szórni az elektronikus tér világmindenségében; pusztán projekcionáltan virtuális valóságokat hozhat és hoz létre (egyébként nyomasztó változatosságban s tömegességben) pénzügyben, gazdasági szervezésben, jog általi uralomban egyaránt; s míg egy évszázada már az ember tömeges pusztítása brutális dimenzióit tette lehetővé erőgépi forradalmával, ma elvileg a bolygónkon zajló élet ellehetetlenítésére is képes. Emberi akarat és képesség – persze – szintén szükséges ehhez; de tudatában kell lennünk annak, hogy struktúráival, absztrakt fogalmiságban megvont kereteinek változó konkrét kitöltésével a jog maga is biztosíthat minderre lehetőséget. Akkor pedig, amikor bármely ilyen vagy más folyamat, avagy következmény problémássá lesz, erre válaszolva a jog az, ami a maga eszközeivel fel tudja építeni a befolyásolás, korlátozás vagy tiltás csatornáit.⁴³⁶

5.5. Paradigmaváltás jogfelfogásunkban

Ám ha az előbb jelzett hármas irányú és akciókörű vizsgálódás lehetőségeit a fentiekkel egységben végiggondoljuk, egy további, *negyedfelfőli* elemzés igénye szintén feltárulkozik. Hiszen ha előbbi megfontolásaink elméleti tükrözésén/feldolgozásán végigtekintünk, úgy ma, egy immár láthatóvá váló felfogásbeli paradigmaváltás tükrében érzékelnünk kell, hogy mindeddig, a folyamatok láncolatába egyedi (és következményeiben egyedileg követhető) hatásként beépülten, szabályozásával a jog már fizikai világunk KOPERNIKUSZI–NEWTONI megfogalmazása előtt évezredekkel is egy kvázi kauzális világkép kimunkálása fölött bábáskodott. Egyedi szereplők, egyedi energiaátadások, egyedi hatások – csupán a megfigyelő készségétől függően, vajon hézagtalanul végig tudja-e követni megfigyelése tárgyának szintén egyedi, ténylegesen megtett útját? Ezzel szemben ma már fizikai világképünkben is másképp szemlélődünk. A termodinamika, az elemi részecskék kora óta statisztikai tömegességében látjuk a világot, ahol erőbehatások ilyen vagy olyan metszetében probabilitások kombinációja ad gyakorlatilag biztos eredményt, ráadásul többnyire olyan folyamatok eredőjeként, amelyek önnön működésük koordinátáit (törvényszerűségeit) is a folyamat zajlása során maguk hozták egyedileg létre. És elmondhatjuk, hogy a jogszemlélet jelenkori teoretikus forradalma, vagyis közvetlen befolyásolás helyett a szórtság

⁴³⁶ Varga Csaba 'A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában' *Magyar Filozófiai Szemle* 53 (2009) 1–2, 96–117 (<https://bit.ly/3KCyz9X>, 473–487).

közegében statisztikai probabilitásokkal, s pozitív és/vagy negatív ösztönzésekkel ezen belül élő – vagyis közvetetten, célját a hatásmechanizmusokba történő beépüléssel elérő – mai gondolkodásmódja pedig korszakváltó szimultaneitás-ban hol megelőzte, hol követte a természettudományos világkép ezen – rendszer-szemléletében az *autopoiesis* gondolatát kitermelő – mikrofizikai forradalmát.⁴³⁷

Ráadásul mindez egyszersmind azt is jelenti, hogy az *order out of chaos* eszméje a XIX. században még teologikusan és szcientifikusan egyaránt gondolhatatlan volt, ellenben a XX. századi természettudományos világkép már ennek lassú érlelődéssel formálódó változataira épült. Az Európai Unió XXI. századi jogvalósága pedig pontosan a jogi válaszok mint merőben ajzószer⁴³⁸ tömegességére építve ennek az emberiség történetében mindeddig jószerével hallatlan, mert eddig felülmúlhatlan sikerét tudta létrehozni.⁴³⁹

Ezen állítás szerint a klasszikus jogpozitivizmus az egyedi alanyra és/vagy eseményre való koncentrációval és az egyediben rejlő vagy annak tulajdonított teleologikummal a klasszikus fizikai világképnek felelt meg, míg az antropológia, szociológia, jogtudomány elméleti víziójának (háttérének és fordulatának) a XIX–XX. század fordulója óta szintén bekövetkező paradigmatisztikus változásából létrejövő, a „káoszról előálló rend” képének megfelelő társadalmi *ordo*-vízió immár a mikrofizikai összetettségéből az univerzumra történő általánosítással is következtetett, mai és korszerűnek tartott világképünkkel áll párhuzamban. Ha visszagondolunk akár saját ifjabb korunk tudomány módszertani üzeneteire, amelyek az újKANTianizmus jegyében a végsőként elfogadandó alkotóelemek és megközelítésbeli módszerek tekintetében egyaránt egyetlen választást, a „módszertani tisztaság” követelményét írták elő, úgy egyenesen botrányosnak – avagy, egy másik paradigmatisztikumra immár megtörtént átmenet jegyének – tekinthetjük, hogy mai jogvilágunk az Európai Unió kebelében immár két teljességgel elütő, előfeltevéseiben s módszertani princípiumaiban úgyszintén szemben állónak tetsző jogi berendezkedésre épül: a nemzeti (domesztikus) jogok a klasszikus pozitivizmuson (és ilyen-olyan finom és lassú meghaladási kísérletein) alapulnak, míg maga az Európa-jog a kétpólusúvá telepített sokszereplős, és véget legfeljebb

⁴³⁷ Vö. Varga *A jogi gondolkodás paradigmái*.

⁴³⁸ GUNTHER TEUBNER idézi e szóképzetet [*irritant*] annak bizonyítására, hogy a jogban egy bárholonnan átvett fogalmiság rendszeren belül, de rendszerzavaróként kezd el működni, míg a rendszer önmozgása – hacsak ki nem löki – ilyen vagy olyan funkcióban saját mozgásfolyamataiba bele nem kényszeríti, végső soron ezzé vagy azzá integrálva azt. Lásd Gunther Teubner 'Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences' *The Modern Law Review* 61 (1998) 1, 11–32, különösen 12, összefüggései tárgyalásához pedig vö. Varga Csaba 'Jogi mintaadás egy globalizálódó korban' *Társadalomkutatás* 24 (2006) 1, 33–60 <https://bit.ly/37de0Da>, 'Jogátvételek' címmel a jelen kötetben.

⁴³⁹ Varga Csaba *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben) (Budapest: Szent István Társulat 2009) 282 (Az uniós tagság következményei a magyar jogrendszerre és a közigazgatásra), ill. (Jogfilozófiai) <https://bit.ly/38TIRXb>.

csupán analitikus módon kimutathatóan erő, *challenge/response* típusú játékon vagy dialóguson – avagy, pontosabban, hatásmechanizmusok nagyszervezetbeli önkéntes indításán, majd egy interakciót folyvást megvalósító dinamikus össz-működésen –, amely eredményt mindenkor csak statisztikai probabilitás szerint, pillanatnyilag megvonható végeredményként mutat fel.⁴⁴⁰ És miközben ellentmondásosságát ez maga rejti el, mégis működik, sőt világtörténetünk szervező-selméletileg egyik legnagyobb sikerét eddig pontosan ez hozta létre.

Nem véletlen, hogy az immár sokadik nemzetközi szimpóziumát rendező bécsi egyetemi joginformatikai központ számos igazán fontos és érdemi rész kérdés mellett sokáig éppen a *Science Fiction & Utopia* témájának szentelte egyik szekcióját úgyszintén.⁴⁴¹ ALDOUS HUXLEY *Brave New World*-fikciója (1931) óta⁴⁴² a világ maga is változott; ám azóta az is kiderült, hogy sem a *Darkness at Noon* ARTHUR KOESTLERÉNEK szörnyű múltviziója,⁴⁴³ sem GEORGE ORWELL eszközpuhasága ellenére még totalitáriusabb, *Animal Farm*ba öltöztetett jövőviziója éppen nem volt elmúlt, jelenünkben s így jövőnkben is talán máris kitapinthatóan várható még szörnyűbb tényektől elrugaszkodott.⁴⁴⁴

5.6. A ma körképe

Változatlanul a jog technikalitásának sokirányúságát érzékeltetve, úgyszólván megdőbbsé – pedig ez csupán tudatformáink, érvelési módjaink, gondolkodásunk ontológiai megközelítése primátusának és autopoietikus funkcionálásának egyik jellegzetes (ám önmagában semleges) jegye –, hogy a jog levezetési [*Ableitung*] igénye és lehetősége az igazolási láncolat mindenkori végpontjain voltaképpen teljes fordulatokat, hátraarcokat (*volte-face*, az olasz *voltafaccia* és a portugál *volte face* kifejezéséből) is eltűr, sőt rezzenéstelenül kiszolgál. Hiszen sokszoros analogikus kiterjesztéssel az Európai Unióban zajló ellentétes irányú

⁴⁴⁰ Hiszen a központi ágencia információt bocsát ki, a domesztikus agenciák erre reagálnak, ennek reakciójaként/megvitatásaként/retorziójaként megítélésére bármely ágencia helyi vagy központi rekonziderációt kezdeményezhet, amelynek eredménye ismét csak egy központi ágencia információki bocsátása lesz, amivel a folyamat akár végtelenül zajlódhat tovább és újra csak tovább, melyben a voltaképpeni teljesítmény immár nem is feltétlenül a végül esetleg meghozott döntés és annak jogereje, hanem egyre inkább az akár végtelenített folyamat diszciplináló hatása.

⁴⁴¹ Ld. IRIS – Internationales Rechtsinformatik Symposion (Salzburg, az Universität Wien Rechtswissenschaftliche Fakultät Prof. ERICH SCHWEIGHOFER vezette Arbeitsgruppe Rechtsinformatik szervezésében) <https://bit.ly/3s72WyP> [korábbi anyagaik e-hozzáférhetősége töröltetett].

⁴⁴² Ld. 'Brave New World' <https://bit.ly/3vHlhol>; magyar fordításában Aldous Huxley *Szép új világ* ford. Szinnai Tivadar (Budapest: Pantheon 1934) 256 (Jó könyvek).

⁴⁴³ Ld. 'Darkness at Noon' <https://bit.ly/3OWZNeD>; magyar fordításában Arthur Koestler *Sötétség délben* ford. Bart István (Budapest: Európa 1988) 197.

⁴⁴⁴ Ld. 'Animal Farm' <https://bit.ly/3FbTvU5>; magyar fordításában George Orwell *Állatfarm* Tündérmese, ford. Szijgyártó László (Budapest: Európa 1989) 119.

küzdelmek s maga a merőben gazdaságiból politikai ténylegességgé váló globalizmus egyaránt levezethető – sőt, sokak számára igazolható is – akár a római jogból nyert formulák alapján. Amiként AQUINÓI SZENT TAMÁS teológiájának társadalombölcseleti vonatkozásrendszere a tulajdon végső közösségiségével⁴⁴⁵ csakúgy, mint a kapitalizmusra adott MARXI szocialista vagy az imperializmus kontinentális megélésére kikínlódott nemzetiszocialista válasz a maga struktúráisan hasonlítható gondolkodásával szintén – legalábbis elvileg – értelmezhető akár a romanista klasszikus hagyaték újraértelmezési kísérleteként.

Jogunk mai s a közeljövőben várható megújulásai feltehetően hasonlóképpen szociális létezésünk előfeltételeinek a mindenkori felfogása függvényeként haladnak majd. Prognosztizálható, hogy ebben az egyén választási szabadsága lehetőleg további megőrzésének a kívánalma fog találkozni (s feszültségeken/ütközéseken keresztül valamiféle majdani kompromisszumra érlelődni) a közösségi lét kereteinek a fenntartása – a minden társadalmi rendben a végső alapként szolgáló *integratio* – prioritásával. Ám kérdéses, hogy jogunk mai alapelvei idővel nem fognak-e ugyanúgy súlyban, érdemben és feltétlenségben átalakulni, mint történetesen az eltérő korok ma szívesen elfelejtett erénytanaiban követett prioritások, ahol ma gyakran (ha nem is igazolt, de csendes rezignáltságú) csodálkozással vegyes tisztelettel emlékezünk csupán elmúlt idők eszményeire, fáradozásaira, s az előbbieken a korábbi időkben elért eredményeikre.

'Természetjog', 'alkotmányosság', 'emberi jogok', 'joguralom' – a jog eszköztárának részeként ezek is instrumentálisan vetítettnek ki önmagukban megállónak tetsző szuverén követelményekként, különösen felerősítve a jogi specifikumoktól immár elszabaduló politikai közbeszédben; valójában azonban ezek sem jelentenek/jelenthetnek kivételt az ontologikus főszabály alól. Hiszen eleve ezek sem lehetnek mások, mint kétirányú eszközök az oldás és a kötés szakadatlanul új feltételek közt folyvást megújuló egyidejű folyamatában. Azaz: nem többek – hiszen nem is lehetnek többek –, mint merő közvetítések, amelyek értéke szubsztanciális értékfordozásuktól, vagyis az általuk közvetített konkrét – végső, mert megalapozó – értéktől függ.⁴⁴⁶

Összegezve tehát, jogtörténetünk közel tízezer évének az ismeretében sem vagyunk abban a helyzetben, hogy mánk és közeljövőnk tekintetében akár bár-

⁴⁴⁵ Alexander Horváth *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin* (Graz: Ulrich Moser 1929) viii + 240; nyomaiban még Horváth Sándor *A természetjogról* szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2012) vi + 332 (Jogfilozófiák).

⁴⁴⁶ Varga Csaba 'Buts et moyens en droit' in *Giovanni Paolo II Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio* (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato) a cura di Aldo Liodice – Massimo Vari (Roma: Bardi Editore & Libreria Editrice Vaticana 2003), 71–75, bővített változatban 'Célok és eszközök a jogban' in *Közjogi intézmények a XXI. században* Jog és jogászok a XXI. század küszöbén (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) Jogfilozófiai és politikatudományi szekció, szerk. Andrassy György – Visegrády Antal (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 2004), 145–156 <https://bit.ly/37didXw>.

miféle technikailag robbanásszerű fejlemény bekövetkeztét, akár mélyreható átalakulások felgyorsulását prognosztizálhassuk; váratlan újragondolási kényszerrel azonban minden pillanatban számolnunk kell. Jelenkori világunk politikai/pénzügyi/gazdasági szervezése körüli válságérzetek mintájára csakis a koordináták lényeges változását rögzíthetjük: míg az előd időkben (akár még csak néhány évtizeddel ezelőtt) jövőképünk a jelen, tehát a jelenben a jelenig kialakult eszmék, formák, kísérletek, útcapások extrapolációjából, időbeli kivetítéséből, tehát akkumulatív hangsúly-áthelyeződésekből adódott, ma még az irányok is bizonytalanok, és semmiféle axiomatikus megnyugtató biztonság még csak a kiindulópont megtalálásához sem adott. Vagyis kizárólag még elvégzendő cselekvésekből fog kialakulni a jövőnk. Ebből pedig fokozott felelősségünk adódik, valamint a tudományra háruló teher, hogy alternatívákon tűnődjünk. És akkor, *hic et nunc* adott helyzetben értékelhetjük immár csupán, hogy mindabból, amit emberiségként az évezredek során megtanultunk – kivívtunk és elsajátítottunk –, mit és miként hasznosíthatunk.

6. Átalakulóban a jog?⁴⁴⁷

6.1. A jog és fejlődési típusai

Egy elmélet, mely önnön gyökereinek történeti jellegét nem tudatosítja, nem érvényesítheti a történetiséget egyéb vizsgálódásaiban sem. Még abban a közel fél évszázad során ránk kényszerített értelmezési keretben is, melynek hitvallása az volt, hogy adott társadalmi-gazdasági formációk olyan jogi berendezkedéseket hoznak létre, amelyek funkcionálásuk társadalmi-gazdasági tartalmában végső soron közösek, teljesebb magyarázat lehetőségeként már felvetették,⁴⁴⁸ hogy egy efféle közös eredmény mindazonáltal eltérő felépítésű és működési elvű jogi berendezkedéseknek is lehet a következménye. A gazdasági szféra végső fokon meghatározó szerepéről pedig akkor is elmondhattuk, hogy éppen azért végső, mert nem mechanikusan, nem közvetlenül, hanem egyes eltérő szférák sajátos belső rendszerébe ágyazódva, viszontmeghatározásokat is elszenvedve érvényesül. A különböző jogi berendezkedések talaján kifejlődött jogelméletek kritikai áttekintése ezért a ráolvasás funkciójánál nem hatol mélyebbre, ha mindenáron egytényezős válaszadásra törekszik: ha mindenütt hasonló megfelelést kíván

⁴⁴⁷ Első változata recenzív tanulmányként in *Allam- és Jogtudomány* 23 (1980) 4, 670–680.

⁴⁴⁸ A SZTÁLINI idők dermesztően nyers hazai alap/felépítmény-vitái után az igazi kontinuitásvitátás később és másutt, a román TRAIAN IONASCU és EUGEN A. BARACH, majd ANITA M. NASCHITZ tanulmányaival, a bolgár Нено Неновски *Приемствеността в правото* (София: Наука и изкуство 1975) 168 (oroszul *Преемственность в праве* [Москва: Юридическая литература 1977] 165) monográfiájával, valamint kínai teoretizálással indult; áttekintésére ld. Alice Erh-Soon Tay – Eugene Kamenka 'Marxism-Leninism and the Heritability of Law' és Frank Münzel 'Chinese Thoughts of the Heritability of Law' *Review of Socialist Law* 6 (1980) 3, 261–291, ill. Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum 1994) xix + 503 (Jogfilozófiák), <https://bit.ly/37XALM0>, 401–407.

látni egy adott gazdasági kihívás és ennek különböző hagyományú jogi berendezkedések talaján sarjadt elméletekben történő megválaszolása között.

Így hát az önmagukra koncentráló jogelméletek a saját jogi berendezkedés talajáról megfogalmazott válaszaikkal csupán és legfeljebb ideologikus jelentőségük lehetnek: nem a hasonlóság vagy különbözőség valóságos okainak feltárását adják, hanem ehelyett inkább a saját megoldásukról mint egyetlen lehetséges megoldásról történő (s olykor harcias szellemű) meggyőzést célozzák. A megismerés, az elméleti magyarázat azonban lényegesen több ennél. A sajátosság, a különösség, a közvetettség és közvetítettség kibontása – ami még akkor is, ha példánkat folytatva visszaidézzük a szocializmus MARXizmusának kényuralmát, végül is nem más, mint a gazdasági szférától végső fokon történő meghatározásnak s e meghatározás jellegének és jelentésének a vizsgált jelenségre való konkretizálása.

És ugyanígy, bizonyosan nincsen kellő társadalomfilozófiai megalapozása egy olyan jogelméletnek, amelyik a jogváltozás mögött a gazdasági-politikai változást nem látja, de hasonlóképpen nem tekintheti magát jogelméletnek az a jogi elmélet sem, amelyik a jog körén belül nem keresi azokat a technikai megoldásokat és intézményesedési lehetőségeket, amelyek egymástól eltérő módokon, eszközökkel és működési elvek követésével azonos célt hasonló eredményességgel szolgálhatnak. És most elsősorban nem is a földteke különféle részein történelmileg kialakult jogrendszerek hagyományos csoportjaira vagy a jogcsaládok tágasságára gondolok, hanem inkább tipológiai kísérletekre, amelyek a jogtechnikára koncentrálnak, ám egyszersmind konkrét társadalmi tartalmat úgyszintén hordoznak, s így szolgálhatnak arra is, hogy egyúttal a jog egyfajta társadalmi-történelmi tipológiáját nyújtsák. Saját gondolkodásunk szegényedne, ha az efféle kísérleteket nem kísérnénk kellő figyelemmel.

A jogi antropológiában és etnológiában általánosan elfogadottá lett a *konfliktusfeloldó* és *konfliktuseldöntő* típusokra történő bontás aszerint, hogy az egymással szembeesző felek akár kölcsönösen elfogadott egyeztető közbejöttével maguk találják-e meg a kibékülés útját, vagy bármelyikük kezdeményezésére egy felettük álló hatalom dönt egyikük igazáról.⁴⁴⁹ A jogtudomány szempontjából nyilván a konfliktuseldöntő minta további tagolása érdekes, vagyis hogy a konfliktus jogi megválaszolása előzetesen tételezett döntési minta deduktív alkalmazásával (kontinentális jog) vagy korábbi döntési tapasztalat induktív felhasználásával (angolszász jog) történik-e. Tárgyunk azonban nem a kettő közötti történelmileg hagyományosult (és a szemléletmód és okfejtés különbségeit illetően logikailag is igazolható) eltérés, hanem egy

⁴⁴⁹ Általánosságban ld. P. H. Gulliver *Disputes and Negotiations A Cross-cultural Perspective* (New York: Academic Press 1979) xxi + 293 (Studies on Law and Social Control) és Sally Engle Merry 'Anthropology and the Study of Alternative Dispute Resolution' *Journal of Legal Education* 34 (June 1984) 2, 277–283.

mindkettőt magában foglaló, ugyanakkor mindkettőn teljességgel túlmutató tipológia. Amely tipológia ugyanis nem annyira a jogi valóság leírását kívánja szolgáltatni, mint inkább e valóság megoldatlan s szorongató problémáinak tudatosítását, a fennálló megváltoztatását. Reformprogram tehát, mely kritika és útmutatás is egyben.

Korábbi irodalmi megfogalmazásokban még jámbor óhajról volt szó, hogy a jogászai döntés jogi igazolása kiegészítődjék a konkrét döntés konkrét társadalmi hasznossága igazolásával,⁴⁵⁰ illetőleg jogi igazolásra akkor kerülhessen egyáltalán sor, ha nyílt vita során, vagyis a kérdés természetének megfelelő társadalmi, gazdasági (stb.) érvekkel már igazolták a javasolt döntés kívánatosságát.⁴⁵¹ Kevésbé később már valóságos tipológiák is születtek, melyeknek közös jegye, hogy középső tagjuk a jelenleg fennálló jogi berendezkedés, amelyet bürokratikusnak neveznek, és mint fejlődésünkben meghaladottat, egészében elvetnek. Van olyan, amelyik társadalomelméleti kifejtés során segédeszközként él ilyen tipológiával; ám van olyan is, amelyik egyetemes érvénnyel keres bizonyos szervezésbeli és működési elveket az állam- és jogfejlődésben annak érdekében, hogy a jogot szervezeti környezetével összefüggésben láttassa, és fennálló jogi berendezkedésünket éppen bürokratikus megalapozottságánál fogva kérdőjelezze meg.⁴⁵²

PHILIPPE NONET és PHILIP SELZNICK szociológiailag és jogi alapjaiban egyaránt kimunkált tipológiája számunkra több szempontból is érdekes. Részben azért, mert az amerikai jog közegében közvetlenül látni engedi egy sajátos jogi berendezkedés talaján növekvő elmélet sajátos meghatározásait. Részben s továbbá azért, mert tipológiájuk elvileg egyetemes érvényű: a XX. század harmadik harmadában a továbblépés mindenütt aktuálisnak látszó szükségét fogalmazza meg. Végül és mindenekelőtt pedig azért, mert MAX WEBER, akit azért sajátítunk el, hogy meghaladhassuk, paradox módon a maga bürokratikus ideáltípusával éppen nálunk, fél évszázados ránk oktrojált szocializmusunkban vált meghökkentő realistává, ahol is – mint ez számos vitából kiderült⁴⁵³ – a formális működés bürokratikus elvei nemcsak az állam és a jog szférájában ér-

⁴⁵⁰ Richard A. Wasserstrom *The Judicial Decision Toward a Theory of Legal Justification* (Stanford: Stanford University Press 1961) 197, 122.

⁴⁵¹ Per Olof Bolding 'Reliance on Authorities or Open Debate? Two Models of Legal Argumentation' *Scandinavian Studies in Law* 13 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969), 59–71, 65.

⁴⁵² Philippe Nonet – Philip Selznick *Law and Society in Transition Toward Responsive Law* (New York: Harper & Row 1978) vi + 122 (Harper Colophon Books) (újranyomva Robert A. Kagan előszavával in [New Brunswick: Transaction Publishers 2001] xxviii + 122).

⁴⁵³ Vö. pl. a kor két együttműködő meghatározó akadémikusaként Bognár József 'Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői' és Kulcsár Kálmán 'Gazdasági »kihívás«, társadalmi »válasz«' in *Az 1970-es évtized a magyar történelemben* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok, Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közgyűlési együttes tudományos ülése (Budapest, 1980. május 7.) szerk. Stier Miklós (Budapest: MTA KESZ Sokszorosító 1980), 273, 16–27 és 28–41.

vényesültek, de a társadalmi szervezés úgyszólván minden egyéb területén, így egyebek közt azokban is, amelyek az államnak és a jognak a működését, így érvényesülését is e szocializmusként meghonosított egypártrendszer logikája szerint megszabták.

6.2. A jog és változó szerveződése

SELZNICK és NONET szerint a modern társadalomban a jogot illetően kétfajta nézet érvényesül. Ezek mindegyike meghatározott társadalmi tapasztalaton nyugszik, és végső soron az autoritás eltérő felfogására vezethető vissza. Az egyiket így nevezik: a jogrend *kis kockázatú* felfogása. Ez legfőbb értéknek a jogi stabilitást, az autoritás és a polgári kötelességtudat tekintélyét látja. Az ilyen berendezkedésben a polgári engedelmeskedés a hivatalok jogszerű működésével társul, és bármiféle igény érvényesítése csak adott csatornákon keresztül történhet – még ha ez társadalmilag egyébként kudarccal járna is. Tehát a jog változása csakis meghatározott eljárás eredményeként következhet be. Megállapított keretei között így a jog önálló életet élhet, elkülönülve a mindennapi politikától. A jogrend *nagy kockázatú* felfogása ezzel szemben a rend önálló értékét megkérdőjelezi. A jogot a társadalmi változás eszközének tartja, és szemében az autoritás csak annyiban érdekes, amennyiben a társadalom morális elkötelezettsége is támogatja. A rendszer így a különféle kihívások felé nyitott, ugyanakkor nem különül el a társadalom tényleges életétől.

Már a fenti különbségtételből is nyilvánvaló, hogy a jogrend összetevői közötti kapcsolatok idővel változhatnak. Röviden: ugyanazt, amit a MARXizmus a történeti dialektika kategóriájával jelöl, az angol–amerikai analitikus hagyomány a variabilitás és kontinuum fogalompárjával fejezi ki. Az persze, hogy az összetevők történelmileg változnak, teljes parttalanságot nem jelent. Az angol–amerikai hagyomány például ilyen fogalmi minimumnak fogadja el, amit HERBERT HART a jog előtti világból a jogi világba vezető lépésként a másodlagos (vagyis a szabályokról szóló) szabályokról fogalmazott meg: „amíg az elsődleges szabályok azokra a cselekedetekre irányulnak, amelyeket az egyéneknek meg kell tenniük vagy nem szabad megtenniük, e másodlagos szabályok mindegyike magukra az elsődleges szabályokra vonatkozik. Azt határozzák meg, hogy miként lehet az elsődleges szabályokat véglegesen megállapítani, bevezetni, hatályon kívül helyezni, megváltoztatni, és megsértésük tényét miként lehet véglegesen megállapítani.”⁴⁵⁴ Az egyes összetevők tehát meglehetősen változó helyet foglalnak el, amint ezt a jog típusait taglaló 3. táblázat is mutatja.

⁴⁵⁴ H. L. A. Hart *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon Press 1961) viii + 263, 91–92 (ill. *A jog fogalma* ford. Takács Péter [Budapest: Osiris 1995] 375 [Osiris könyvtár: Jog], 114–115).

3. táblázat. A jog három típusa

(Represszív, autonóm és reszponzív jog SELZICK & NONET szerint)

	Represszív jog	Autonóm jog	Reszponzív jog
a jog célja	rend	legitimáció	kompetencia
legitimáció	a társadalom védelme és államérdek	eljárási szabályszerűség	materiális igazságosság
szabályozás	nyers és részletes, kevéssé kötelezve a szabályalkotót	kidolgozott, kötelezve szabályozót és szabályozottat	elvnék és politikának alárendelt
okfejtés	eseti és partikularisztikus, de célszerű	jogi autoritáshoz szigorúan kapcsolódó, de formalizmusával és legalizmusával érzéketlenné lesz	célszerű, a megismerés hatókörét kiszélesítő
diszkréció	széles körű, opportunistá	szabályoktól körülhatároltan és szigorúan a felhatalmazáson nyugodva	kiterjedt, de mindig a célhoz viszonyított
kényszerítés	széles körű, alig korlátozott	jogi korlátoktól behatárolt	alternatívákat (össztönzőket, önfenntartó kötelezettségrendszereket) kereső
moralitás	közösségi, a kényszer moralitásával	intézményi, a jogi folyamat integrálását célzó	polgári, az együttműködés moralitásával
politika	a jog a hatalmi politikának alárendelt	a jog a politikától független, szétválasztott hatalmi ágakkal	jogi és politikai törekvések egysége a hatalmak elegyítésével
engedelmesség	feltételes, ám az engedetlenség mint ellenszegülés eleve büntetendő	a szabályoktól eltérés jogilag igazolt lehet (pl. kipróbálva törvények vagy rendeletek érvényességét)	engedetlenség megítélése a bekövetkezett anyagi károk függvénye, mely felveti a legitimáció kérdését
részvétel	alárendelődésen alapuló tudomásulvétel, a bírálathoz illojalításnak minősül	kereteit kidolgozott eljárások szabályozzák, s a jog bírálata csak születőben	a jogi és a társadalmi fellépés egységétől kiszélesített

Ez a tipológia NONET és SELZNICK szerint nemcsak ideális és valóságos változatokat mutat, de egyúttal szemléleteket is, amelyeket a jogról a jogirodalmi leírások sugallanak. Így az elsőt vallja THOMAS HOBBS, JOHN AUSTIN és KARL MARX; a másodikat ALBERT VENN DICEY, HANS Kelsen, HERBERT HART és LON L. FULLER; a harmadikat pedig ROSCOE POUND és RONALD M. DWORKIN. A korábbi irodalomból ismerünk más fejlődési részmodelleket. Ilyen a *statustól* a *contractus*,⁴⁵⁵ a *Gemeinschaft*től a *Gesellschaft*,⁴⁵⁶ vagy a *ius strictum*tól az *equitas*⁴⁵⁷ felé tartó fejlődés előrelátása. Ám szerzőink úgy vélik, hogy saját tipológiájuk ezekkel szemben már valóban fejlődési modellé válhat, és csak is annak köszönhetően, hogy a történeti valóság összetevőinek rendszerezésén nyugszik, továbbá mert e rendszerezést a szervezetszociológiában kialakított történelmi tipológia is támogatja, amely – mint ezt a 4. táblázat mutatja – a jog tipológiájával meglepő és egymást kölcsönösen kiegészítő hasonlóságot mutat.

6.3. SELZNICK és NONET típusjellemezése

6.3.1. Represszív jog

A represszív jogban a represszió nem azonos az egyetértés hiányával vagy a kényszer tényszerű használatával. E joghasználatot az alábbi jegyek jellemzik: *a)* a jog közvetlenül politikai: az államérdeknek alárendelten magával az állammal azonos; *b)* a „hivatali perspektíva” szemszögéből az autoritás megőrzése a legfontosabb cél; *c)* a kényszerapparátus önálló hatalmi központtá növekszik: a társadalmi ellentétek mérséklésében nem vesz részt, viszont képes a politikai autoritással is szembeszegülni; *d)* a „kettős jog” rendszere olyan osztályigazságot intézményesít, amely a társadalmi alárendelődést egyszersmind megerősíti és szentesíti; *e)* az uralkodó erkölcsöket a büntető törvénykönyv kodifikálja, és ennek megfelelően egyfajta jogi moralizmust érvényesít.

⁴⁵⁵ Sir Henry Sumner Maine *Ancient Law Its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas* (England: John Murray 1861) vi + 411 (*A jog őskora*, összekötetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez, ford., bev. és jegyz. kísérté Pulszky Ágost [Budapest: Akadémia 1875] 443 [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata], ill. *Az ősi jog: összefüggése a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszmékkel*, ford. Sárkány Mihály (Budapest: Gondolat 1988) 311 [Társadalomtudományi könyvtár]).

⁴⁵⁶ Ferdinand Tönnies *Gemeinschaft und Gesellschaft Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Leipzig: Fues 1887) (Hrsg.) Arno Bammé (München: Profil Verlag 2017) 573 (Materialien der Ferdinand-Tönnies-Arbeitsstelle am Institut für Technik- und Wissenschaftsforschung der Alpen-Adria-Universität Klagenfurt 28) (*Közösség és társadalom* ford. Berényi Gábor – Tatár György [Budapest: Gondolat 1983] 356 [Társadalomtudományi Könyvtár]).

⁴⁵⁷ Roscoe Pound *Jurisprudence I: The End of Law* (St. Paul: West Publishing Co. 1959), 363.

4. táblázat. A szervezés három típusa

	Preburokratikus	Bürokratikus	Posztbürokratikus
cél	partikularisztikus, a magánérdek és a közfelelősség keveredésével	kifejezett, rögzített, közösségi jellegű, azonosítását kijelölt jogszolgáltató biztosítja	a küldetéstől függően hajlékony
autoritás	hagyományos, karizmatikus, tagolatlan	hierarchikusan felépített hatásköri szférákban meghatározott csatornákon keresztül formális racionalitást célzó kommunikáció	feladatcentrikus teamjellegű szervezet, nyitott kommunikációval s materiális racionalításra törekvő lazult autoritással
szabályok	rendezetlenek	kodifikáltak, és így az eljárás szabályszerűségének hangsúlyával előre megtervezett cselekvést tesz lehetővé	célnek alárendelten egyértelmű szabályköötöttséget kerülve
döntéshozatal	eseti, akár egyszemélyi uralkodói szeszélynek s alárendeltek ellenőrizhetetlen cselekvésének kitétten	rendszeres, rutinizott, korlátozott felhatalmazáson nyugvó, könnyen osztályozható s szabályoknak alárendelt elemekből összetett, és szilárd társadalmi világot feltételező	részvételen nyugvó és problémacentrikus, széles körű felhatalmazáson nyugvó, változó követelményekkel és alkalmazásokkal rendelkező környezetet feltételező módon
karrierpályák	bizonytalanok, nem hivatásosok, mert a hivatalok az elitnek eladhatók, részidős díjért hozzáférhetők	teljes idejű s szervezetnek elkötelezett hivatás, személytelenül érdemfüggő kinevezéssel s kor és szolgálati idő szerinti előléptetéssel	sokszoros időleges kapcsolódásokkal (így alszerződéses bevonással), de szakértők önálló hivatásos pályájával

Ad a) A represszió mindenekelőtt olyan helyzetekre jellemző, amelyeket C. E. MERRIAM „a hatalom szegénységének” nevezett. Ez olyankor fordul elő, amikor – a gyakorlat támogatásának hiányában – a hatalom kifogy az eszközökből, s önmagát csupán úgy valósíthatja meg, ha hátát a falnak vet-

ve akaratát kikényszeríti. Ilyen helyzet mindenekelőtt a forradalmi vagy válsághelyzetekre jellemző. Az igazságszolgáltatás és általában a jogászság ilyenkor többnyire a hatalom hajlékony eszköze lesz, mert a jogintézmények egyedüli célja az állam szolgálata. A jogrend legmagasabb rendű célja ilyen módon az, hogy a nyugalom és béke mindenáron történő fenntartását elősegítse. Az állam eszköztára ugyanakkor szegényes. Működése jobbra a kényszerítő hatalom működtetése, s ez a büntetőjog révén valósul meg. A jogszabályok a hatalomnak az autoritás színezetét adják, ám politikai célszerűség dönt. Az államérdek a diszkréciót parttalanra tágitja: a hatalom felmentve érzi magát saját szabályai alól, az állampolgárokat megillető jogok elismerése pedig gyakran vitás marad.

Ad b) Ha a rezsim konszolidálódik, a politika háttérbe szorulhat, ám továbbra is érezteti hatását. Annak érdekében, hogy a rendszert fenntartsák, adminisztratív erőforrásait megőrizték és tekintélyét megvédjék, kialakul a „hivatali perspektíva”, melyben a hivatal érdekét a közösségével azonosítják. Ennek velejárója, hogy az államot fetisizálják, s a diszkréciót olyan széles körben gyakorolják, hogy annak ellenőrzése – csakúgy, mint hatalommal való visszaélés esetén annak korlátozása – csupán a hierarchikusan felettes szervek belátása eredményeként lehetséges. E „hivatali perspektíva” következménye az is, hogy az autoritást mindennemű kihívástól és bírálattól féltékenyen védmezik, következőképpen működése szabályszerűségének látszatát úgy is védmezik, hogy döntéseikbe betekintést nem engednek, a felelősséget pedig elhárítják.

Ad c) A kényszerítő apparátusnak elkülönült hivatásos szervezetté történő tétele társadalmilag szükséges, ám nemkívánatos eredményekkel is jár. Így mindenekelőtt azzal, hogy olyan paramilitáris szervezet jön létre, amelyik a pusztá végrehajtásra koncentrálja erejét, s így képtelenné válik közvetítő, mérséklő befolyás gyakorlására. Szintén veszély forrása, hogy a bűnözés elleni harcban a jog megszorításait különként érzékelik, s a technikai szakértelem nevében a nyilvános bírálat alól eleve kivonják magukat.

Ad d) A jog megkettőzése és osztályfunkciójának érvényre juttatása számos módon történhet. Ilyen az, amikor a nem privilegizáltak felelősségét következetesen érvényesítik, követeléseiket viszont megtagadják. Függőségüket a szociális gondoskodás révén intézményesítik, ezzel azonban a rászorultakat egyszersmind stigmatizálják. Avagy előfordul az is, hogy a veszélyesnek ítélt rétegeket egyszerűen kiiktatják a jogvédelem köréből, mint ahogyan például a szegénység állapotát annak idején a csavargótörvényekkel büntetni rendelték. Finomabb, bár hatásában nem kevésbé elidegenítő az a megkettőzés, amellyel a szerzőpáros a mai amerikai jogállapotokat jellemzi:

„A deprivilegizáltak joga nagymértékben »közjogi«, amit speciális állami szervek a politikai és adminisztratív célszerűség követelményeihez hangolva működtetnek. Működésük az ellenőrzésben merül ki, éthoszuk előíró és túlnyomórészt büntető jellegű. A deprivilegizáltak joga mellett azonban egy másik jog növekedését is megfigyelhetjük, mely jogosultság-központú, választásokat engedélyez és nagymértékben »magán«-jellegű. A privilegizáltak joga oltalmazza a tulajdont, és olyan önálló társadalmi cselekvéseket biztosít, mint például a végrendelkezés, a szerződés vagy a társulás. A lehetőség mértékéig mindez elszigetelt a politikától, szükség esetén önálló bíróságok működnek közre benne biztosításukban, arculatát pedig inkább precedenssel, semmint törvényhozással alakítják. Itt az állam jobbra passzív szerepet játszik: magánviták eldöntője és olyan szabályok őrzője lesz, amiket nem maga hozott létre.”⁴⁵⁸

Ad e) A jogi moralizmus az intézményesedésnek, tehát annak az erőfeszítésnek a gyakori beteges elfajulása, hogy minden értéket egyesítsenek és felhasználjanak az emberi magatartás befolyásolására. A moralitás „legalizálása” azonban súlyos következmények nélkül aligha mehet végbe. A „morális” ugyanis ilyenkor szükségképpen elszakad az „etikustól”. A pusztá konformitás önálló céllá válik, és az eszmények kritikai funkciója meggyengül. A konformizmus sugallatával így a jogi moralizmus is egy represszív szemléletű jog számára egyengeti a terepet, hiszen értékelése szerint a bűn immár nem egyszerűen és önmagában egy kötelezettség megszegése, hanem maga az engedetlenség aktusa.

A represszív jog legszembeeszköbb tulajdonsága következképpen az, hogy benne jog, politika, igazgatás és erkölcsi rend összemosódik. Azaz primitív instrumentalizmus érvényesül, ami még a saját szabályok alól is önfelmentést biztosító hivatali diszkréció széles körű elterjedésében fejeződik ki. NONET és SELZNICK azonban mindenekelőtt nem a represszív jog belső ellentmondásosságát, csekély hatékonyságát, hosszú távon megnyilvánuló diszfunkcionalitását emeli ki, hanem azt, hogy egy ilyen csupán eszköz-jog a hatalom legitimálását is csak meglehetősen nyersen szolgálhatja.

6.3.2. Autonóm jog

Az autonóm jog olyan viszonylagos önállósággal rendelkező jogi intézmények rendszere, amelyek megszabott keretek között saját meghatározásaik szerint működnek. Olyan képződmény tehát, amely a törvényesség eszméjének – a törvények, és nem az emberek uralma jelszavának – megfelelő. Mint rögtön látni

⁴⁵⁸ Nonet–Selznick *Law and Society...*, 45–46.

fogjuk, korlátai is ebből a viszonylagos önállóságból adódnak – abból tudniillik, hogy fenntartása túl sok energiát követel bármiféle egyéb jogi cél rovására. Jellemzői az alábbiak: *a)* a jog elkülönül a politikától: az igazságszolgáltatás függetlenségét hirdeti, és éles határvonalat húz jogalkotás s jogalkalmazás közé; *b)* a jogrend a „szabályok modelljére” épül: a hivatalos ellenőrzés lehetősége megnövekszik, a jog alkotó felhasználása és politikai szükségletekhez történő igazítása azonban gyengül; *c)* az új jelszó – „az eljárás a jog szíve” – a szabályszerű eljárást, nem pedig az igazságos eredményt illeszti a jog középpontjába; *d)* a joghoz való hűség szigorú formális engedelmességet követel, így a fennálló jog bírálata csak kívülről, politikai csatornákon keresztül történhet.

Ad a) Az egész jogfelfogásban a legszembeeszköbb változás egy „történelmi alku” terméke. Amint a szerzők kifejtik:

„A jogintézmények a tartalmi alárendelés árán eljárási önállóságra tesznek szert. A politikai közösség korlátozott autoritást ruház a jogászságra, amit politikai befolyástól mentesen gyakorolhat – azzal a feltétellel, hogy lemond a közösség politikájának alakításáról [...]. Mint viták megoldóinak – akár »közvetítenek«, akár »szabályok szerint döntenek« –, a bírának [...] funkciója az, hogy politikai jellegűktől megfosszák azokat a kérdéseket, amelyek egyébként magánháborúskodáshoz vagy a konfrontáció más robbanékony formáihoz vezetnének. Ezt könnyíti, hogy figyelmüket az előttük fekvő ügyre összpontosítják, elszigetelve azt a csoportkonfliktus szélesebb összefüggéseitől. A bíró [...] sikere attól függ, hogy mennyire tudja szűkíteni a különbségeket és visszavezetni azokat előre kialakított premisszákból adódó okfejtésekre. Ez a szerepkör olyannyira az autonóm jog éthoszát juttatja kifejezésre, hogy a vitaeldöntés a jogi folyamat leginkább központi összetevője lesz, a bírói hivatal pedig a jogi intézmény prototípusa. A bírói folyamatnak a jogi folyamattal való azonosítása a jogintézmények semlegességének egyik támogatója lesz, ugyanakkor a jog szerepének szűkítő felfogását is elősegíti.”⁴⁵⁹

Jog és politika szétválasztása a legitimáció új típusában úgyszintén megjelenik. Immár nem a hatalom forrásának láthatlan igazolásáról, hanem magának a hatalomnak mindenkor konkrét használata megerősítéséről van szó. Aligha lenne meggyőző, ha a hatalom nemcsak uralkodnék, de önmaga legitimítása megítélésében is döntőbíró kívánná lenni. Nos, ennek elkerülése érdekében a legitimálás itt külön társadalmi funkcióvá válik. Az pedig a legitimáció mesteriskolája, ahogyan ezt a jog és a politika szétválasztásával megoldják. Nevezetesen, a politikát alárendelik a jognak. Ezzel annak

⁴⁵⁹ Uo., 58–59.

megítélését, hogy a politikai elit döntéshozatala jogszerű-e vagy sem, egy önálló szervezetre, a jogi apparátusra bízzák. Ugyanakkor ez utóbbi szervezet viszont hangsúlyozni fogja a maga nem politikai jellegét. Hiszen tevékenysége csupán a kész jognak esetekre történő alkalmazásából áll, ahol is legfeljebb az eset „tényeit” lehet vitatni. „Eltérő intézmények – bíróságok és törvényhozók – történelmi létrejöttét így olybá vesszük, mintha gyökereiben eltérő funkciókról lenne szó” – vonják le ezért a következtetést NONET és SELZNICK.⁴⁶⁰

Ad b) Az autonóm jog tehát bíróközpontú, és szabályoktól kötött. Eszményképe, a „szabályok modellje” kellő pontossággal körülhatárolja a hivatalos autoritást, és ezzel világos kritériumokat teremt a hivatalos eljárás jogszerűségének elbírálásához. A bíróságok így persze hajlanak arra, hogy mindebben megközelítsék a mechanikus jogalkalmazás eszményét, vagyis csak az előírt rutinnal járjanak el. Ezzel megerősítik az önmagukról mint jogi technikusokról alkotott képet, valamint szerepük olyan felfogását, amely a bírói működést csupán a jogi folyamat passzív eszközeként látatja. A jogalkalmazók önállósága csak akkor lehetséges, ha a szabályalkalmazást is önálló mesterségként elfogadják. Erre hivatkozott már Sir EDWARD COKE is, amikor 1608-ban I. JAKAB Anglia ítéldbíróival tanácskozásba fogott. Ti.

„Ekkor a király azt mondta, hogy úgy gondolja: a jog az értelmén alapul, s értelemmel ő és mások is ugyanúgy rendelkeznek, mint a bírák. Erre azt válaszoltam: igaz ugyan, hogy Isten Őfelségét kitűnő tudománnyal és a természet adományaival egyaránt ellátta, Őfelsége azonban nem folytatott tanulmányokat angliai birodalmának törvényeit illetően, és ezért el kell mondanunk: ami alattvalóinak életét, örökségét, javait vagy várományait illeti, ezekben nem lehet döntené természetesen értelem, hanem csakis a jog mesterséges értelme és ítélete révén. A jog tehát mesterség, mely hosszas tanulmányokat és tapasztalatokat kíván, mielőtt valaki ismereténnek a birtokába juthatna.”⁴⁶¹

A törvényesség értékét illetően a szerzők mindazonáltal szkeptikusak. Kimondják tehát: „A jogszabályokra történő koncentráció arra ösztönöz, hogy szűkítsük a jogilag releváns tények körét és ezáltal elszakítsuk a jogi gondolkodást a társadalmi valóságtól. Ennek következménye a legalizmus, vagyis hajlandóságunk arra, hogy jogi tekintélyre hagyatkozzunk a

⁴⁶⁰ Uo., 59.

⁴⁶¹ 12 *Coke's Reports* 63, 65, 77 *English Reports* 1342, 1343 (King's Bench, 1608); az ügy pedig *Case of Prohibitions*, <https://bit.ly/3s7JVw4>. Mai logikai rekonstrukciót nyújt Jerome E. Bickenbach 'The »Artificial Reason« of the Law' *Informal Logic* XII (Winter 1990) 1, 23–32.

gyakorlati problémamegoldás kárára.”⁴⁶² Ebből arra következtetnek, hogy a modern bürokratikus szervezés kulcsfogalmaként magasztosított törvényesség a gyakorlatban túlságosan költségesnek bizonyulhat, hiszen pusztán formális engedelmességgel túl könnyen eleget lehet tenni elvont módon megfogalmazott jogszabályoknak. Ám ebben nincs is semmi meglepő. Hiszen – mint írják – „a bürokrácia nem egy problémamegoldásra szánt s céljait folytonosan megújító dinamikus intézmény, hanem inkább egy önmaga megőrzésére törekvő passzív rendszer, melynek fő foglalatossága éppen a kívülről készen kapott politikák gyakorlati megvalósítása.”⁴⁶³ Ez persze – folytatják – pontosan a lényegéből fakad:

„A hivatali integritás biztosításának fő bürokratikus eszköze az igazgatási diszkréció szűkítése. A politika kodifikált, a döntéshozatal rutinizált, a hatalomátruházás korlátozott, az autoritás pedig a csúcson koncentrált. Autonóm jogként tehát a szabályok minősülnek fő eszköznek az adminisztratív szabályszerűség biztosítására. Ezek szolgálnak az intézményi önállóság – a közszolgálat – oltalmára, miközben az uralkodó hatalomnak a politika megbízható végrehajtását ígéri.”⁴⁶⁴

Ad c) Az a körülmény, hogy az autonóm jogban az eljárás szabályszerűsége központi értéknek szerepel, biztosítja a jogi folyamat politikai immunitását. Nevezetesen a bíróság bármikor megkövetelheti, hogy az, aki a jog autoritására hivatkozik, ezt a jogi szabályszerűséget kielégítő módon tegye. Ugyanakkor mindez háttérbe szorítja azokat az elsődleges értékeket, amelyeknek szolgálatára a jog egész építménye hivatott. A szerzők megfogalmazása szerint „az eszközök moralitása a törvényesség és az igazságosság egészét kielégítővé válik. Maga az anyagi igazságosság úgy tűnik fel, mint valamiféle származtatott jelenség, mint egy minden vitán felül álló módszer remélt mellékterméke.”⁴⁶⁵ A joggyakorlatban ezért a társadalmi eredmények vizsgálata háttérbe szorul, hiszen az eredmények értékelése alááshatná a szabályalkalmazás elégségességébe vetett bizalmat.

Ad d) FELIX FRANKFURTER, az Egyesült Államok főbírája jegyezte meg: „Senki, bármily magas közhivatala, bármilyen jogos egyéni indítéka legyen is, nem lehet bíró saját ügyében. Ezért vannak a bíróságok [...]. Ha egyetlen embernek is megengednénk, hogy a maga számára meghatározza: mi a jog, úgy ezt bárki más is megtehetné. Ez elsőként káoszhoz, majd zsarnokság-

⁴⁶² Nonet–Selznick *Law and Society*..., 64.

⁴⁶³ Uo., 64–65.

⁴⁶⁴ Uo.

⁴⁶⁵ Uo., 67.

hoz vezetne.”⁴⁶⁶ E mögött a megjegyzés mögött – bármilyen magától értetődőnek tűnjék is – meghatározott jogszemlélet, a „jogrend” mentalitása rejlik. Ismét egy idézettel élve:

„A jogrend modelljének megfelelően az állampolgárok kötelesek az állam parancsoló szabályait feltétel nélkül betartani. Annak kérdése, hogy ezek a szabályok megfelelnek-e a polgárok igazságosságérzetének vagy sem, érdektelen, hiszen nem ítékezniük kell a jog fölött, hanem betartani [...]. Ez a modell nem szükségképpen jellemzőbb a diktatúrákra, mint a demokráciákra [...]. Bárhogyan születnek és bármiképpen rendelkeznek is a törvények, a jogrend modellje a polgártól mindig engedelmességet követel. Tehát a demokráciában a polgár szabadon bírálhatja a jogot, s keresheti megváltoztatása útjait a politikai folyamaton keresztül – ám addig, ameddig a jogot meg nem változtatják, engedelmességgel tartozik [...]. Bármilyen meggyőző alapokkal rendelkeznek is, nem jut itt hely a saját ítéletei számára. A szabálytól való eltérés elvileg a lázadás aktusával egyenértékű, s noha egy ilyen aktus morálisan olykor igazolható lehet, a jogrendszer sohasem igazolhatja, hogy fellázadjanak ellene.”⁴⁶⁷

Az autonóm jog kettős arculata itt világosan megjelenik: a jogintézmények olyan autoritást tételeznek fel, amely a hatalom birtokosait beszámoltathatóvá teszi, viszonzásul azonban mindez a jogszerű parancsoknak történő szoros engedelmességet követel a polgároktól.

6.3.3. Reszponzív jog

Az autonóm jog önvédelmező, önkorlátozó és konzervatív képződmény. Létét éppen az teszi lehetővé, hogy tudatosan visszavonul attól, hogy politikai vitákba bonyolódjék. Ám éppen ezért szükségessé válhat, hogy a joggal foglalkozók e jogot technikai köntösében bírálják, ami végül oda vezethet, hogy a változás dinamikáját is a jogrendbe beépítsék. Így jöhet létre a részponzív, vagyis a társadalmi kihívásokra *felelősen válaszoló* jog – olyan jogként, amely „a társadalmi szükségletekre érzékenyen válaszol”.⁴⁶⁸ Mindaz, amit az amerikai jogtudomány szociológiai és realista irányzata megkísérelt, a szerzők szerint korántsem nihilista magatartás a jog irányában, hanem egyszerűen a jog kapujának tágra

⁴⁶⁶ *United States v. United Mine Workers* 330 U. S. 258, 308, 9, 312 (1947).

⁴⁶⁷ Mortimer R. Kadish – Sanford H. Kadish *Discretion to Disobey A Study of Lawful Departures from Legal Rules* (Stanford: Stanford University Press 1973) x + 241, 96–97.

⁴⁶⁸ Jerome Frank 'Mr. Justice Holmes and Non-Euclidean Legal Thinking' *Cornell Law Quarterly* 17 (1932), 568–603 <https://bit.ly/3KGvcyD>, 586.

nyitása volt. A nyitottság és a joghoz hűség között megmutatkozó feszültség persze nemcsak a jog dilemmája; integritás és nyitottság konfliktusa képében ezt minden intézmény ismeri. A felelős jog számára egyértelmű, hogy a merevség mögött a célok hiánya rejlik. Ezt ki is fejtik: „Egy formalista, szabályoktól kötött intézmény nincs felkészülve arra, hogy felismerje: miről is van szó akkor, amikor a környezetével konfliktusba kerül. Valószínűleg opportunista módon fog válaszolni, mivel nincsenek kritériumai a meghaladott vagy meg nem felelő politikák racionális értékeléséhez.”⁴⁶⁹ A rezponzív jogot tehát az alábbiak jellemzik: *a)* a jogi okfejtésben a cél autoritása válik hangsúlyossá; *b)* a cél előtérbe kerülésének köszönhetően a jogi kötelezettség, a jognak való engedelmesség felfogása veszít merevségéből; *c)* nyitottságával és hajlékonyságával a jogi folyamat maga is politikaivá válik; *d)* mindezzel pedig olyan helyzet alakul ki, hogy a jogrend fennmaradása egyre nyíltabban a jogintézmények célszerűségének és hatékonyságának függvényévé lesz.

Ad a) A cél középpontba helyezésének következményeként a törvényesség „merev, rögzített” értelmezése is „hajlékony” értelmezésnek adja át helyét: a szabályokat s a szabályszerűséget immár nem önmagában, hanem a kérdéses problémák összefüggésében látja. A problémalátásnak a jogi gondolkodásba történő beépítése persze korántsem új, hiszen ez a jogértelmezés határhelyzeteiben, a szabályok és elvek megkülönböztetésében már megjelent. Ami új, az az autonóm jogra jellemző „mesterséges értelem” lerombolása vagy legalábbis fokozatos kiküszöbölése. Nem véletlenek itt az amerikai előzmények, hiszen a XIX. század Amerikájának jogfejlődését éppen az jellemezte, hogy a precedensek sugallta szűk szabályokat nem segítették érvényre juttatni a gazdasági szükségletekkel szemben, s így a stagnáló mezőgazdaságról az ipari és kereskedelmi fejlődésre történt egykori áttérést a bírák, mint „gyakorlatilag gondolkodó emberek”, maguk is támogathatták.

Ad b) Ha a jog nyitottabbá válik s ezzel a társadalmi valóság iránti érzékenysége is megnő, a jogi kazuisztika nyilvánvalóan veszít jelentőségéből. A jogi döntés logikája az erkölcsi s a gyakorlati döntések logikájához közeledik, és egy mereven fölöttünk álló represszív jog eszméje elenyészik. Egy olyan jog, amely saját szabályainak bírálatát támogatja, sőt az engedetlenséget is a bírálat eszközeként eltűri, jobban felkészült lesz arra, hogy az autoritással szembeni küzdelemben mérséklően hasson. Az a körülmény, hogy a szabályszegést magába a szabályba beépítik, nyilvánvalóan nem öncél: mindez a társadalmilag elérhető legnagyobb érték kedvéért történik. Ez pedig a jog olyan éthoszú újraépítése, amely immár a tár-

⁴⁶⁹ Nonet–Selnick *Law and Society...*, 77.

sadalom együttműködésére tart számot, mert a rendet alárendelés helyett egyeztetéssel éri el. A konfliktusmegoldás olyan mintái lebegnek tehát eszményként szeme előtt, amelyek újralétesítik a kapcsolatokat – ahelyett, hogy éppen elvágják ezeket.

Ad c) Az autonóm jog monolitikus-bürokratikus felfogásában erős a kísértés arra, hogy „a társadalmi rendezés minden formáját az állami autoritás gyakorlásává fordítsák át”,⁴⁷⁰ ugyanakkor ezek gyakorlati érvényesítését a vitathatóságot kizáró merev alkalmazás érdekében megfosszák politikai jellegétől. Nos, a felelős jog pontosan arra törekszik, hogy a jogi és az igazgatási folyamatokat politizálja.⁴⁷¹ A társadalmi viszonyok mai összetettségét figyelembe véve bizonyos, hogy egy központi tételező hatalom a társadalom egészének működését nem láthatja át, és ennek megfelelően a „közérdek” is, melynek nevében cselekszik, csupasz hivatkozási alappá lesz, mely objektíve aligha azonosítható.⁴⁷² A kiút tehát a központi autoritás lazítása s az együttműködő cselekvés hatékonyabbá tétele. Vagyis – és itt egy korabeli szovjet szerző idézése következik – a centralizált szabályközpontú jog akkor célszerű,

„ha tipikusan visszatérő, a jövőben is ismétlődő helyzetekről van szó. Ám ha a társadalom előtt új feladat áll, ha a népet olyasmire kell megszervezni, amit korábban sohasem végzett, s ami még a jövőben is, ha hasonló feladat merülne fel, nem a korábban véghezvittnak egyszerű ismétlése lenne, [...] problematikussá lesz, hogy központilag, közvetlenül írjuk elő azokat a konkrét cselekvésmódokat, amelyek ez összetett és sokoldalú feladatok véghezviteléhez szükségesek [...]” Mert ilyenkor „különbféle állami szervek egész sora” szükséges ahhoz, hogy „meglehetősen széles területen mutassák meg az utak és eszközök kiválasztásában kezdeményezőkézségüket, aktív szervező szerepüket, és a jogi normák megvalósításában a nép részvételével kapcsolatos felelősségüket.”⁴⁷³

Ad d) A felelős jog nem a törvényességet kérdőjelezi meg, hanem csupán az olyan legalizálást, amely az eljárási formalitásokban, a steril szabályszerűségben merül ki. A törvényességben a pusztán formálist kívánja tartal-

⁴⁷⁰ Lon L. Fuller 'Mediation – Its Form and Functions' *Southern California Law Review* 44 (Winter 1971) 2, 305–339, 339.

⁴⁷¹ Richard Stewart 'The Reformation of American Administrative Law' *Harvard Law Review* 88 (June 1975) 8, 1667–1813, 1711–1760.

⁴⁷² Glendon A. Jr. Schubert '»The Public Interest« in Administrative Decision-making' *American Political Science Review* 51 (June 1957) 2, 346–368.

⁴⁷³ С. А. Голунский 'К вопросу о понятии правовой нормы в теории социалистического права' *Советское государство и право* (1961) 4, 21–36, 21.

massá tenni, és ezzel az önkényt és igazságtalanságot a tételes jogból és a közigazgatásból kiküszöbölni. A felelős jog tehát nem szabályozatlanságra törekszik, hanem a szabályozást kívánja voltaképpeni társadalmilag érzékeny szerepébe az új körülmények között is beiktatni.

6.4. Instrumentális tipológiák és a jog gyakorlati fejlesztése

Az imént áttekintett elemzés a történeti tipologizálásra és egyúttal a fejlődési perspektívák megjelölésére több szempontból is figyelemre érdemes. Egyebek közt azért, mert sajátos jövőképi perspektívába helyezi az amerikai jogi gondolkodásra jellemző szociológiai és realista szemléletet, s így megkönnyíti ezek voltaképpeni mozgatóinak megértését. Ugyanakkor különösen számunkra itt és most lényeges, hogy felhívja figyelmünket az olyan tipológiák fontosságára, amelyek a jognak az adott társadalmi-gazdasági formációtól, az adott társadalmi és jogi kultúrától megszabott meghatározottságain túlmutatva a jog mint társadalmi rendezési technika tisztán eszközjellegű összetevőire koncentrálnak. Az pedig éppen nekünk, mindannyiunknak fontos, hogy leegyszerűsítő alkalmazásokkal szemben megkíséreljük egy valóban társadalomelméleti megalapozású, ugyanakkor a jog sajátos természetére érzékenyebben ügyelő jogelmélet alapjait lerakni – teljességgel függetlenül attól, hogy mindaz, amit NONET és SELZNICK elvégzett, korántsem kizárólag, szigorúan és tisztán tudományos érdekből történt. Szándékuk nem egyszerűen a pusztá megismerés, hanem ennek alapján a jogi valóság megváltoztatása volt.

A munka kétségtelen értékét előremutató jellege, reformtendenciája adja. Az amerikai jog talaján véghez vitt egész elemzésük annak meghaladottságára és diszfunkcionális következményeire utal, amit a kontinentális jog talaján MAX WEBER a bürokratikus tervezés és a formális racionális jog ideáltípusának mondott. Aligha szükséges külön bizonygatni, hogy nem a társadalom igazgatási és jogi szervezésének történetében elsajátított értékek megkérdőjelezéséről van itt szó, hanem arról, hogy ezeket a második, majd harmadik ipari forradalom feltételei között újragondoljuk.

Irodalom

- Abbott, Edwin Abbott *Flatland A Romance of Many Dimensions* (London: Seeley 1884) <https://bit.ly/3w28con>
- Abel, Richard L. 'Law as Lag: Inertia as a Social Theory of Law' *Michigan Law Review* 80 (1982) 4, 785–809
- Abraham, William W. *Divine Agency and Divine Action* III: Systematic Theology (Oxford: Oxford University Press 2018)
- Alchourrón, Carlos E. – Eugenio Bulygin *Análisis lógico y derecho* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales 1993) xxxvi + 625 [Derecho y justicia 24]
- Alderson, David L. – John C. Doyle 'Contrasting Views of Complexity and their Implications for Network-centric Infrastructures' *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics Part A: Systems and Humans* 40 (July 2010) 4, 839–852 <https://bit.ly/3Flxwdu>
- Allott, Antony *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980) xxii + 322
- Alvarez, Jose E. 'Promoting the »Rule of Law« in Latin America: Problems and Prospects' *George Washington Journal of International Law and Economics* 25 (1991) 2, 281–331
- Andrews, Stuart *Eighteenth-century Europe* The 1680s to 1815 (London: Longmans 1965) xiii + 402
- Anheier, Helmut – Marlies Glasius – Mary Kaldor (szerk.) *Globális civil társadalom* (Global Civil Society Yearbooks 2001 & 2002] I–II (Budapest: Typotex 2004)
- Arisztotelész *Nikomakhoszi etika* ford. Szabó Miklós (Budapest: Európa Kiadó 1997) 455
- Arnaud, André-Jean *Pour une pensée juridique européenne* (Paris: Presses Universitaires de France 1991) 304 (Les voies du droit)
- Arner, Douglas W. 'Adaptation and Resilience in Global Financial Regulation' *North Carolina Law Review* 89 (June 2011) 5, 1579–1628
- Arnold, Craig Anthony – Lance H. Gunderson 'Adaptive Law and Resilience' *Environmental Law Reporter News & Analysis* 43 (May 2013) 5, 10426–10443
- Ascarelli, Tullio 'L'idea di codice nel diritto privato e la funzione dell'interpretazione' [1955] in Tullio Ascarelli *Saggi giuridici* (Milano: Giuffrè 1969) 474, 48–49
- Assy, Rabeea 'Can the Law Speak Directly to its Subjects? The Limitation of Plain Language' *Journal of Law and Society* 38 (September 2011) 3, 376–404
- Aubert, Vilhelm 'Some Social Functions of Legislation' *Acta Sociologica* 10 (1967) 1–2, 97–120 (Vilhelm Aubert 'A törvényhozás néhány társadalmi funkciója' in *Jog és szociológia* szerk. Sajó András [Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1979], 319–328)

- Babeck, Wolfgang 'Stolpersteine des internationalen Rechtsexports' *Aus dem Westen was Neues* (2002) 4: Interessenpolitik durch Rechtsexport <https://bit.ly/3FcumZe>
- Baecker, Dirk *Wozu Kultur?* 2. bőv. kiad. (Berlin: Kadmos Kulturverlag 2001) 203 (részletében magyarul: 'A társadalom mint kultúra' *Magyar Lettre International* [2000. ősz] 38, 7–9 <https://bit.ly/3w5xRg8>)
- Bahr, Roland R. 'Rezeption als Kulturbegennung (Zur Notwendigkeit eines erweiterten Rezeptionsbegriffes für die Beurteilung moderner Rechtsrezeptionen)' *Ritsumeikan Law Review* (1987) 2, 35–62
- Basedow, Jürgen 'Codification of Private Law in the European Union: The Making of a Hybrid' *European Review of Private Law* 9 (2001) 1, 35–49
- BBC News Middle East* (2012. január 12.) <https://bbc.in/3LNytxE>
- Béchillon, Denys de 'L'imaginaire d'un code' *Droits* (1998) 27: »La codification« 3, 173–184
- Becker, Hans-Jürgen 'Kommentier- und Auslegungsverbot' in *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte II* (Berlin: E. Schmidt 1978), 963–974
- Beetham, David *The Legitimation of Power* (Atlantic Heights, New Jersey: Humanities Press International 1991) viii + 267 (Issues in Political Theory)
- Bender, Peter *Die Rezeption des römischen Rechts* im Urteil der deutschen Rechtswissenschaft (Frankfurt am Main & Bern: Lang 1979) 168 (Rechtshistorische Reihe 8)
- Bentham, Jeremy 'A Fragment on Ontology' in *Works* VIII, (ed.) J. Bowring (Edinburgh: William Tait 1843), 191–212 <https://bit.ly/3kB1BvU>
- Bentham, Jeremy *Of Laws in General* (ed.) H. L. A. Hart (London: Athlone Press 1970) xlii + 342 (Collected Works)
- Bentham, Jeremy *The Works of Jeremy Bentham I: Principles of Morals and Legislation, Fragment on Government, Civil Code, Penal Law* (1843) <https://bit.ly/3LJriGF>
- Béres András 'Az emberi lényeg marxista felfogása' *Korunk* 30 (1971) 2, 186–192
- Bergel, Jean-Louis 'Les méthodes de codification dans les pays de droit mixte' in *La formation du droit national dans les pays de droit mixte* (Aix-en-Provence: Presses Universitaires d'Aix-Marseille 1989) 239
- Berger, Klaus Peter 'The Principles of European Contract Law and the Concept of »Creeping Codification« of Law' *European Review of Private Law* 9 (2001) 1, 21–34
- Berger, Klaus Peter *The Creeping Codification of the Lex Mercatoria* (Formalisierte oder »schleichende« Kodifizierung des transnationalen Wirtschaftsrechts 1996) (The Hague: Kluwer Law International 1999) xxviii + 376
- Bickenbach, Jerome E. 'The »Artificial Reason« of the Law' *Informal Logic* 12 (Winter 1990) 1, 23–32
- Birks, Peter B. H. 'The Need for the Institutes in England' *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung*, 108 (1991), 708–715
- Blanco, Marta Gracia 'Codification et droit de la postmodernité: La création du nouveau Code pénal espagnol de 1995' *Droit et Société* (1998) 40, 509–534
- Bognár József 'Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői' in *Az 1970-es évtized a magyar történelemben A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok, Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közgyűlési együttes tudományos ülése* (Budapest, 1980. május 7.) szerk. Stier Miklós (Budapest: MTA KESZ Sokszorosító 1980) 273, 16–27
- Boguslawskij, Mark M. – Rolf Knieper *Konzepte zur Rechtsberatung in Transformationsstaaten* (Eschborn: Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit 1995)
- Bolding, Per Olof 'Reliance on Authorities or Open Debate? Two Models of Legal Argumentation' *Scandinavian Studies in Law* 13 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969), 59–71
- Bond, James White *Justice as Translation An Essay in Cultural and Legal Criticism* (Chicago: The University of Chicago Press 1990) xviii + 313

- Bork, Robert H. *Slouching towards Gomorrah* Modern Liberalism and American Decline (New York: Regan Books 1996) xiv + 382
- Bourdieu, Pierre 'Habitus, code et codification' *Actes de la recherche en sciences sociales* (1986) 64, 4–44
- Braibant, Guy 'Codification' in *Encyclopaedia Universalis* 6 (Paris: Encyclopaedia Universalis 1995), 39–42
- Brierley, John E. C. – Roderick A. Macdonald (eds.) *Quebec Civil Law* An Introduction to Quebec Private Law (Toronto: Edmond Montgomery Publications Ltd. 1993) lviii + 728
- Brinton, Crane *The Anatomy of Revolution* (New York: W. W. Norton 1938) 326
- Brown, Frederick Z. (ed.) *Rebuilding Cambodia* Human Resources, Human Rights, and Law: Three Essays (Washington, D.C.: Johns Hopkins University The Paul H. Nitze School of Advanced International Studies Foreign Policy Institute 1993) vi + 116
- Brožek, Bartosz 'On tû-tû' *Revus* (Online), 27 (2015), 15–22 <https://bit.ly/3vIlWWk>
- Burg, Elliot M. 'Law and Development: A Review of the Literature and a Critique of »Scholars in Self-Estrangement«' *American Journal of Comparative Law* 25 (1975) 3, 492–530
- Bussani, Mauro '»Integrative« Comparative Law Enterprises and the Inner Stratification of Legal Systems' *European Review of Public Law* 8 (2000), 85–99
- Bydlinski, Franz – Theo Mayer-Maly – Johannes W. Pichler (Hrsg.) *Renaissance der Idee der Kodifikation* Das neue niederländische Bürgerliche Gesetzbuch 1992 (Wien, Köln, Weimar: Böhlau 1992) 157 (Schriften zur Rechtspolitik 5)
- Campos, Paul F. *Jurismania* The Madness of American Law (New York: Oxford University Press 1998) x + 198
- Carbonnier, Jean 'Le Code Napoléon en tant que phénomène sociologique' *Revue de la Recherche juridique Droit prospectif* (1981) 3, 327–336
- Caroni, Pio *Lecciones catalanas sobre la historia de la codificación* (Lezioni catalane sulla storia della codificazione) (Madrid: Marcial Pons 1996) 177 (Publicaciones del Seminario de Historia del Derecho de Barcelona 1)
- Carothers, Thomas 'The Rule of Law Revival' *Foreign Affairs* 77 (1998) 2, 95–106
- Carty, Anthony (ed.) *Law and Development* (Aldershot: Dartmouth 1992) xxiii + 506 (The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 2)
- Catta, Elisabeth 'Codification et la loi fétiche' in *Interpréter le droit* Le sens, l'interprète, la machine (dir.) Claude Thomasset & Danièle Bourcier (Bruxelles: Bruylant 1997), 63–69
- Chua, Amy L. 'Markets, Democracy, and Ethnicity: Toward a New Paradigm for Law and Development' *Yale Law Journal* 108 (1998) 1, 1–107
- Clark, Robert C. 'The Interdisciplinary Study of Legal Evolution' *Yale Law Journal* 90 (April 1981) 5, 1238–1274
- Cohen, Stephen F. *Failed Crusade* America and the Tragedy of Post-Communist Russia (New York: Norton 2000) xiv + 304
- Collins, Hugh 'European Private Law and the Cultural Identity of States' *European Review of Public Law* 3 (1955), 353–365
- Commager, Henry Steele *The American Mind* An Interpretation of American Thought and Character since the 1880's (New Haven: Yale University Press 1950) ix + 476
- Cooter, Robert D. 'The Rule of State Law and the Rule-of-Law State: Economic Analysis of the Legal Foundations of Development' *Annual World Bank Conference on Development Economics* 1996 (Washington: The World Bank 1997), 191–217
- Corradini, Domenico *Garantismo e statualismo* Le codificazioni civilistiche dell'Ottocento (Milano: Giuffrè 1971) xiv + 143 (Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Pisa 39)

- Cover, Robert M. 'Nomos and Narrative' *Harvard Law Review* 97 (1983–1984) 1, 4–68 <https://bit.ly/3vF4yBP>
- Croce, Benedetto *Történelem és szabadság* szerk. Csécsy Imre (Budapest: Századunk 1940) 133
- Curran, Vivian Grosswald (dir.) *Porosités du droit / Law's Porosities* (Paris: Société de législation comparée 2020) 280 (Collection colloques 45)
- Curran, Vivian Grosswald 'Romantic Common Law, Enlightened Civil Law: Legal Uniformity and the Homogenization of the European Union' *The Columbia Journal of European Law* 7 (2001) 1, 63–126
- d'Iribarne, Philippe *Cultures et mondialisation* Gérer par-delà les frontières (Paris: Seuil 1998) 354 (Couleur des idées)
- Damaska, Mirjan 'On Circumstances Favoring Codification' *Revista Jurídica de la Universidad de Puerto Rico* 52 (1983) 2, 355–371
- David, René 'A Civil Code for Ethiopia: Considerations on the Codification of the Civil Law in African Countries' *Tulane Law Review* 37 (1962–1963) 2, 187–204
- David, René 'Existe-t-il un droit occidental?' in *XXth Century Comparative and Conflicts Law* Legal Essays in Honor of Hessel E. Yntema, (ed.) Kurt H. Nadelmann, Arthur T. von Mehren & John N. Hazard (Leyden: Sythoff 1961), 56–64
- David, René *French Law Its Structure, Sources and Methodology* (Baton Rouge: Louisiana State University Press 1972) xviii + 222
- Dawson, John P. *The Oracles of the Law* (Ann Arbor: University of Michigan Law School 1968) xix + 520
- Del Mar, Maksymilian 'Legal Fictions and Legal Change' *International Journal of Law in Context* 9 (December 2013) 4, 442–465
- Dewey, John 'My Philosophy of Law' in John Dewey *The Later Works 1925–1953*, vol. XIV, 1939–1941: Essays, Reviews and Miscellany, (ed.) Jo Ann Boydston (Carbondale: Southern Illinois University & London: Feffer & Simon), 115–122
- Dezalay, Yves – Bryant Garth 'The Import and Export of Law and Legal Institutions: International Strategies in National Palace Wars' in *Adapting Legal Cultures* (ed.) David Nelken – Johannes Feest (Oxford: Hart Publishing 2001) 241–255 (The Oñati International Institute for the Sociology of Law)
- Dickinson, John 'Legal Change and the Rule of Law' *Dickinson Law Review* 44 (March 1940) 3, 149–161
- Dieckmann, Hubertus-Emmanuel *Überpositives Recht als Prüfungsmaßstab im Geltungsbereich des Grundgesetzes? Eine kritische Würdigung der Rezeption der Radbruchschen Formel und des Naturrechtsgedankens in der Rechtsprechung* (Berlin: Duncker & Humblot 2006) 231 (Schriften zur Rechtstheorie 229)
- Dolan, Paul 'Social Responsiveness of State Courts' *University of Pittsburgh Law Review* 11 (Winter 1950) 2, 250–255
- Douglas, William O. *Stare Decisis* (New York: Association of the Bar of the City of New York 1949) 34 (Benjamin N. Cardozo Lectures 1949)
- Dölemayer, Barbara 'Zivilrechtliche Kodifikationen in Europa im 19. Jahrhundert' in *Evolution of the Judicial Law in XIXth Century* (ed.) Grzegors Górski = *Law in History* (Lublin) 1 (2000), 117–130
- Driver G. R. – John C. Miles (eds.) *The Babylonian Laws*, I–II (Oxford: Clarendon Press 1952–1955) (Ancient Codes and Laws of the Near East)
- Dupeyroux, Olivier 'La jurisprudence, source abusive du droit' in *Mélanges offerts à Jacques Maury II* (Paris: Dalloz Sirey 1960), 349–378
- Dworkin, Ronald *Justice for Hedgehogs* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press 2011) xi + 506

- Dworkin, Ronald *Law's Empire* (Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of the Harvard University Press 1986) xiii + 470
- Dworkin, Ronald 'The Model of Rule' *University of Chicago Law Review* 35 (1967) 1, 14–46
- Dyzenhaus, David *Legality and Legitimacy* Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar (Oxford: Clarendon Press 1997) xiv + 283
- Ebel, Wilhelm *Geschichte der Gesetzgebung in Deutschland* (Göttingen: Verlag Otto Schwartz 1958) 107 (Göttinger rechtswissenschaftliche Studien 24)
- Edgerton, Robert B. *Rules, Exceptions, and Social Order* (Berkeley: University of California Press 1985) ix + 328
- Ehrlich, Eugen 'Ein Institut für lebendes Recht' *Juristische Blätter* (1911) 20, 229–231 és (1911) 21, 241–244
- Ehrlich, Eugen *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft* Vortrag, gehalten in der Juristischen Gesellschaft in Wien (Leipzig: C. L. Hirschfeld 1903) 40 (In *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981), 73–98)
- Ehrlich, Eugen *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (München & Leipzig: Duncker & Humblot 1913) 409 <https://bit.ly/37bPnXs>
- Ehrlich, Eugen *Das lebende Recht der Völker der Bukowina* Fragebogen für das Seminar für lebendes Recht mit Einleitung vom Seminarleiter (Czernowitz: Allgemeine Druckerei 1913) 16
- Eisenberg, Melvin Aron 'Participation, Responsiveness, and the Consultative Process: An Essay for Lon Fuller' *Harvard Law Review* 92 (December 1978) 2, 410–432
- Eliantonio, Mariolina – Emilia Korkea-aho – Oana Stefan (eds.) *EU Soft Law in the Member States* Theoretical Findings and Empirical Evidence (online) (Oxford: Hart/Bloomsbury 2020) 496 [EU Law in the Member States 8]
- Engels, Friedrich *A természet dialektikája* (1898) ford. Gáspár Endre (Budapest: Szikra 1948) 118
- Engle Merry, Sally 'Law, Culture, and Cultural Appropriation' *Yale Journal of Law & the Humanities* 10 (Summer 1998) 2, 575–604
- Eörsi Gyula *Az amerikai igazságszolgáltatás* (Budapest: Jogi Kiadó 1953) 250
- Eörsi Gyula *Összehasonlító polgári jog* Jogtípusok, jogcsoporthok és a jogfejlődés útjai (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975) 632
- Esser, Josef 'Gesetzesrationalität im Kodifikationszeitalter und heute' in Hans-Jochen Vogel – Josef Esser *100 Jahre oberste deutsche Justizbehörde* Vom Reichjustizamt zum Bundesministerium der Justiz (Tübingen: Mohr 1977) 40 (Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart 470)
- Ewald, William 'Comparative Jurisprudence (II): The Logic of Legal Transplants' *The American Journal of Comparative Law* 43 (1995) 4, 489–510
- Farrar, John H. *Law Reform and the Law Commission* (London: Sweet and Maxwell 1974) xv + 151 (Modern legal studies)
- Feldman, Eric 'Patients' Rights, Citizen's Movements and Japanese Legal Culture' in *Comparing Legal Cultures* (ed.) David Nelken (Aldershot: Dartmouth 1997), 215–236
- Ferrajoli, Luigi 'The Past and the Future of the Rule of Law' in *The Rule of Law* History, Theory and Criticism, (ed.) Pietro Costa & Danilo Zolo (Dordrecht: Springer 2007), 323–352 (Law and Philosophy Library 80)
- Feyerabend, Paul *Against Method* Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge (London: NLB 1975) 339
- Feyissa, Hailegabriel G. *The Ethiopian Civil Code Project* Reading a »Landmark« Legal Transfer Case Differently (PhD) (University of Melbourne Law School 2017) vii + 272 <https://bit.ly/3MU3Y9n>

- Finer, S. E. *The History of Government From the Earliest Times, I–III* (Oxford: Oxford University Press 1997)
- Finkelstein, J. J. 'Ammi-Saduya's Edict and the Babylonian »Law Codes«' *Journal of Cuneiform Studies* 15 (1961) 3, 91–104
- Finkelstein, J. J. 'The Goring Ox' *Temple Law Quarterly* 46 (1973) 169–290 (reprint in *Transactions of the American Philosophical Society* 71 [1981] 2)
- Fisch, Jill E. 'Retroactivity and Legal Change: An Equilibrium Approach' *Harvard Law Review* 110 (March 1997) 5, 1055–1123
- Fischer Drew, Katherine 'The Barbarian Kings as Lawgivers and Judges' in Katherine Fischer Drew *Law and Society in Early Medieval Europe Studies in Legal History* (London: Variorum Reprints 1988), 7–29
- Fish, Stanley *Doing What Comes Naturally Change, Rhetoric and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies* (Durham & London: Duke University Press 1989) x + 613
- Fletcher, George P. *Loyalty An Essay on the Morality of Relationships* (New York: Oxford University Press 1993) xii + 211
- Flume, Werner 'Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung' *Zeitschrift für Insolvenz- und Wirtschaftsrecht* (2000), 1427–1430
- Franck, Thomas M. 'The New Development: Can American Law and Legal Institutions Help Developing Countries?' *Wisconsin Law Review* 12 (1972) 3, 767–801
- Frank, Jerome 'Mr. Justice Holmes and Non-Euclidean Legal Thinking' *Cornell Law Quarterly* 17 (1932), 568–603 <https://bit.ly/3KGvcyD>
- Frank, Jerome *Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt* Válogatott írások, ford. Badó Attila (Budapest: Szent István Társulat 2006) 164 (Jogfilozófiák)
- Frank, Jerome *Courts on Trial Myth and Reality in American Justice* (Princeton: Princeton University Press 1949) xii + 441
- Freeman, M. D. A. 'The Concept of Codification' *The Jewish Law Annual* 2 (1979), 168–179
- Friedman, Lawrence M. 'On Legal Development' *Rutgers Law Review* 24 (1969) 1, 11–64
- Frivaldszky János – Pokol Béla (szerk.) *Rudolf von Jhering és jogelméletének hatása* (Budapest: PPKE JÁK 2011) 263 (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei: Tanulmányok 2)
- Fukuyama, Francis *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press & Toronto: Maxwell Macmillan Canada 1992) xxiii + 418
- Fukuyama, Francis *Trust The Social Virtues and the Creation of Prosperity* (New York: Free Press 1995) xv + 457 (*Bizalom A társadalmi erények és a jólét megteremtése* [Budapest: Európa 2007] 615)
- Fuller, Lon L. 'Mediation – Its Form and Functions' *Southern California Law Review* 44 (Winter 1971) 2, 305–339
- Fuller, Lon L. 'The Forms and Limits of Adjudication' *Harvard Law Review* 92 (December 1978) 2, 353–409
- Gadamer, Hans-Georg *Truth and Method* 2nd (ed.) trans. Joel Winsheimer & Donald G. Marshall (London: Sheed and Ward 1993) xxxviii + 594
- Gambaro, Antonio 'Codes and Constitutions in Civil Law' in *Italian Studies in Law* 2, (ed.) Alessandro Pizzorusso (Dordrecht, Boston, London: Nijhoff 1994), 79–104
- Gardner, James A. *Legal Imperialism American Lawyers and Foreign Aid in Latin America* (Madison: University of Wisconsin Press 1980) xii + 401
- Garmestani, Ahjond S. – Craig R. Allen (eds.) *Social-ecological Resilience and Law* (New York: Columbia University Press 2014) vii + 404
- Gaudemet, Jean 'La codification, ses formes et ses fins' *Revue juridique et politique Indépendance et coopération* 40 (Janvier–Juin 1986) 3–4, 239–260

- Gaudemet, Jean 'Les transferts de droit' *L'Année sociologique* 27 (1976), 29–59 (Sociologie du droit et de la justice)
- Gaul, Wolfgang 'Sinn und Unsinn internationaler Rechtsberatung' in *Recht in der Transformation* Rechts- und Verfassungswandel in Mittel- und Osteuropa: Beiträge zur Debatte, (Hrsg.) Christian Boulanger (Berlin: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag 2002), 102–124 (Potsdamer Textbücher 7)
- Gaurieu, Dominique 'La rédaction des normes juridiques, source de la métamorphose du droit? Quelques repères historiques pour une réflexion contemporaine' *Revue générale de droit* (Ottawa) 31 (2001) 1, 1–85
- Gessner, Volkmar – Armin Hoeland – Csaba Varga (eds.) *European Legal Cultures* (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567 (Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I)
- Glenn, H. Patrick *Legal Traditions of the World Sustainable Diversity in Law* (Oxford & New York: Oxford University Press 2000) xxiv + 371
- Goëtzmann, Marc *Droit et changement social dans l'oeuvre de Henry Sumner Maine* (Master 1) (Paris: Sorbonne 2013) 155 <https://bit.ly/3LLbd35>
- Goldsmith, E. *The Way An Ecological World View* (London: Rider 1992) xxii + 442
- Golunskij, S. A. Голунский, С. А. 'К вопросу о понятии правовой нормы в теории социалистического права' *Советское государство и право* (1961) 4, 21–36
- Goodman, Nelson *Fact, Fiction, and Forecast* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1955) 126
- Gordley, James 'Common Law and Civil Law: Eine überholte Unterscheidung' *Zeitschrift für Europäische Privatrecht* 1 (1993), 498–518
- Gordley, James 'Myths of the French Civil Code' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994) 3, 459–505
- Gorla, Gino 'Dans quelle mesure la jurisprudence et la doctrine sont-elles des sources du droit?' *Il Foro Italiano* 97 (1974), Parte 5, 241/242–249/250
- Graveson, R. H. 'Les méthodes de réforme du droit' *Revue internationale de Droit comparé* 19 (avril–juin 1967) 2, 353–361 <https://bit.ly/3kPRPpO>
- Gray, Whitmore 'Codification, Decodification and Recodification: History, Politics and Procedure' in *Codification in International Perspective* Selected Papers from the 2nd IACL Thematic Conference, (ed.) Wen-Yeu Wang Cham (Heidelberg, New York Dordrecht, London: Springer 2014) xviii + 374 (Ius Comparatum)
- Green, Michael Steven 'Legal Revolutions: Six Mistakes about Discontinuity in the Legal Order' *North Carolina Law Review* 83 (January 2005) 2, 331–410
- Greenberg, David F. 'Law and Development in Light of Dependency Theory' *Research in Law and Sociology* An Annual Compilation of Research (Greenwich, Connecticut: JAI), 3 (1980), 129–159
- Grimarest, Jean-Léonor Le Gallois, sieur de *Mémoires sur la vie de Molière* publ. Aimé-Martin (Paris: Levrè MDCCCXXIV)
- Großfeld, Bernhard 'Comparatists and Languages' in *Comparative Legal Studies* Tradition and Transitions, (ed.) Pierre Legrand & Roderick Munday (Cambridge: Cambridge University Press 2003) vii + 520
- Grotius, Hugo *Inleidinge tot de hollandsche Rechtsgeleerdheid* (1631)
- Gu, Sharron *The Boundaries of Meaning and the Formation of Law* Legal Concepts and Reasoning in the English, Arabic, and Chinese Traditions (Montreal–Kingston: McGill–Queen's University Press 2006) xxi + 293 <https://bit.ly/3meOkKw>
- Gulliver, P. H. *Disputes and Negotiations* A Cross-cultural Perspective (New York: Academic Press 1979) xxi + 293 (Studies on Law and Social Control)

- Gustafsson, Håkan – Stellan Vinthagen 'Law on the Move: Reflections on Legal Changes and Social Movements' *Retfærd* 36 (2013) 2 (141), 23–59 <https://bit.ly/3sa9mgs>
- Haile, Liku Worku *A Critical Analysis of Ethiopian Civil Code In Light of the Core Features of Continental European Codification* (Diss.) (London: Institute of Advanced Legal Studies 2012) 47 <https://bit.ly/3NRp3l3>
- Haile, Liku Worku *A Critical Analysis of Ethiopian Civil Code In Light of the Core Features of Continental European Codification* (Diss.) (London: Institute of Advanced Legal Studies (2012) 47 <https://bit.ly/3yiMShr>
- Hailsham, Lord 'Obstacles to Law Reform' *Current Legal Problems* 34 (1981) 1, 279–290
- Halász Aladár *Szászy-Schwarz tanítása a jogalanyról* Doktori disszertáció (gépirat) (Budapest: 1967) 676
- Halpérin, Jean-Louis *L'impossible Code civil* (Paris: Presses Universitaires de France 1992) 309 (Histoires)
- Harmathy, Attila 'Codification in a Period of Transition' *U[niversity of]C[alifornia] Davis Law Review* 31 (Spring 1998) 3, 783–798
- Hart, H. L. A. *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon Press 1961) viii + 263 (*A jogfogalma* ford. Takács Péter [Budapest: Osiris 1995] 375 [Osiris könyvtár: Jog])
- Hathaway, Oona A. 'Path Dependence in the Law: The Course and Pattern of Legal Change in a Common Law System' *Iowa Law Review* 86 (January 2001) 2, 601–666 (John M. Olin Center for Studies in Law, Economics, and Public Policy Working Papers 270 [2003], 101–165) <https://bit.ly/3w6r7lD>
- Hattenhauer, Hans (Hrsg.) *Thibaut und Savigny Ihre programmatische Schriften* (München: Vahlen 1973) 298
- Hegel, Gottfried Wilhelm Friedrich *Előadások a világtörténet filozófiájáról* (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte [1840] IV [Berlin 1970–1976], 926) ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966) 821 (Filozófiai Írók Tára 28)
- Helmholtz, R. H. 'Continental Law and Common Law: Historical Strangers or Companions?' *Duke Law Journal* (1990) 6, 1207–1228 <https://bit.ly/3savQxS>
- Hendley, Kathryn 'Legal Development in Post-Soviet Russia' *Post-Soviet Affairs* 13 (1997) 3, 228–251
- Herman, Shael 'The Fate and the Future of Codification in America' in *Essays on European Law and Israel* (ed.) Alfred Mordechai Rabello (Jerusalem: The [Hebrew University] Harry and Michael Sacher Institute for Legislative Research and Comparative Law 1996), 89–129
- Hirsch, Ernst E. *Rezeption als sozialer Prozeß* Erläutert am Beispiel der Türkei (Berlin: Duncker & Humblot 1981) 139 (Schriftenreihe zur Rechtssoziologie und Rechtstatsachenforschung 50)
- Ho, Christina 'Law as Categorical Thinking and Health as Resilience?' in *Workshop on Legal Migrations, Vulnerability, and Resilience* (December 9–10, 2016, Atlanta, Emory University School of Law), 1–6
- Hoffman, Eva *Lost in Translation A Life in a New Language* (London: Minerva 1991) 281
- Holling, Crawford S. 'Resilience and Stability of Ecological Systems' *Annual Review of Ecology and Systematics* 4 (1973), 1–23
- Holmes, O. W. Jr. *The Common Law* (Boston: Little, Brown 1881) xvi + 422 <https://bit.ly/3kzAMs9>
- Holmes, Oliver Wendell 'Book Notices' (Langdell review) *American Law Review* 14 (1880), 233
- Hondius, Ewond 'Towards a European Civil Code' in *Towards a European Civil Code* (ed.) Arthur Hartkamp, 2nd ed. (Nijmegen: Ars Aequi Libri & The Hague, Boston: Kluwer 1998) xiii + 652
- Hooker, Richard *Of the Lawes of Ecclesiasticall Politie* I (London: Iohn Windet 1594)

- Horkay Hörcher Ferenc (szerk.) *Hayek és a brit felvilágosodás* A konstruktivista gondolkodás kritikája (Budapest: [Books in Print] 2002) xviii + 112 (Jogfilozófiák)
- Horváth Pál (szerk.) *Egyetemes állam- és jogtörténet* (Budapest: Tankönyvkiadó 1967) 304
- Horváth Sándor *A természetjogról* szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2012) vi + 332 (Jogfilozófiák)
- Horváth, Alexander *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin* (Graz: Ulrich Moser 1929) viii + 240
- Howard, Philip K. *Life without Lawyers* Liberating Americans from too much Law (New York: W.W. Norton & Co. 2009) 221
- Howard, Philip K. *The Rule of Nobody* Saving America from Dead Laws and Broken Government (New York: W.W. Norton & Company [2014]) x + 244
- Höland, Armin 'Évolution du droit en Europe centrale et orientale: assise-t-on à une renaissance du »Law and Development«?' *Droit et Société* (1993) 25, 467–488
- Humbert, Michel 'Les XII Tables, une codification?' *Droits* (1998) 27: »La codification« 3, 87–112
- Humby, Tracy-Lynn 'Law and Resilience: Mapping the Literature' *Seattle Journal of Environmental Law* 4 (2014) 1, 85–130 <https://bit.ly/3Fhunv>
- Husa, Jaakko 'Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law' *The Chinese Journal of Comparative Law* 6 (December 2018) 2, 129–150 <https://bit.ly/3wq8vK0>
- Huxley, Aldous *Szép új világ* ford. Szinnai Tivadar (Budapest: Pantheon 1934) 256 (Jó könyvek) <https://bit.ly/3wAICaf>
- Hübner, Heinz *Kodifikation und Entscheidungsfreiheit des Richters in der Geschichte des Privatrechts* (Königstein: Hanstein 1980) 74 (Beiträge zur neueren Privatrechtsgeschichte 8)
- IRIS – Internationales Rechtsinformatik *Symposium* (Salzburg, az Universität Wien Rechtswissenschaftliche Fakultät Prof. Erich Schweighofer vezette Arbeitsgruppe Rechtsinformatik szervezésében) <https://bit.ly/3s72WyP>
- Irti, Natalino *L'età della decodificazione* 2. kiad. (Minalo: Giuffrè 1986) 195 / Natalino Irti *L'età della decodificazione* (1972) 3. kiad. (Milano: Giuffrè 1989) 195
- Jackson, Bernard S. 'The Goring Ox again' *Journal of Juristic Papyrology* 18 (1974), 55–93
- Jain, Ankoor – Cally Jordan 'Diversity and Resilience: Lessons from the Financial Crisis' *University of New South Wales Law Journal* 32 (2009) 2, 416–446
- Jany János *Klasszikus iszlám jog* Egy jogi kultúra természetrajza (Budapest: Gondolat 2006) 521
- Jany János *A világ jogrendszerei* Civilizációelmélet és jogtudomány (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó 2021) 352
- Jennings, Ivor *The Approach to Self-Government* (Cambridge: Cambridge University Press 1956) viii + 204
- Jhering, Rudolf von *Der Kampf um's Recht* (Wien: Manz 1872) 100 <https://bit.ly/3kAZzfH> / Ihering Rudolf *Küzzelem a jogért* [bőv. 3. kiadás után] ford. Ballai Lajos – Lippe Vilmos (Budapest: Eggenberger-féle akad. könyvkereskedés 1874) 119 <https://bit.ly/3KILOFO> / Rudolf von Jhering *Küzzelem a jogért* ford. Szilassy Cézár (Budapest: Franklin 1907) 107 / in *Jog és filozófia* Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Osiris 1998) viii + 238 (Jogfilozófiák), 1–21
- Jolowicz, J. A. (ed.) *The Division and Classification of the Law* (London: Butterworths 1970) vi + 90
- Jóó Tibor (recenzió: Spengler *Der Mensch und die Technik* [1931]) in *Nyugat* (1931) 21, 485–487 <https://bit.ly/3PtIC4M>
- Kadish, Mortimer R. – Sanford H. Kadish *Discretion to Disobey* A Study of Lawful Departures from Legal Rules (Stanford: Stanford University Press 1973) x + 241

- Kahn-Freund, Otto 'Industrial Relations and the Law: Retrospect and Prospect' *British Journal of Industrial Relations* 3 (1969), 301–316
- Kant, Immanuel *Die Metaphysik der Sitten* (1797)
- Karácsony András 'A jog mint kulturális jelenség' *Jogelméleti Szemle* (2002) 4 <https://bit.ly/3FhudDP>
- Kelsen, Hans *Allgemeine Staatslehre* (Wien: J. Springer 1925) xvi + 433 (Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft: Abteilung Rechtswissenschaft XXIII)
- Kent, Martha – Mary C. Davis – John W. Reich *The Resilience Handbook Approaches to Stress and Trauma* (New York: Routledge 2014) xix + 318
- Khurana, Thomas 'Gattungswesen: Zur Sozialität der menschlichen Lebensform' *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 70 (2022) 3, 373–399
- Kiralfy, A. K. R. 'The Adaptation of Legal Institutions to New Uses' *University of New Brunswick Law Journal* 14 (1964), 21–34
- Kirkpatrick, Jeane J. 'Ésszerűség és tapasztalat a politikában' ('Introduction' in Jeane J. Kirkpatrick *Rationalism and Reason in Politics* [1982]) in *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [Akaprint] 1998) 122 (Windsor Klub könyvei II), 9–13
- Kleist, Heinrich von *Michael Kohlhaas Berlin* 1810, mit Kommentar von Axel Schmitt (Frankfurt am Main: Suhrkamp 2013) 242 (Suhrkamp BasisBibliothek 114)
- Koestler, Arthur *Sötétség délben* Regény, ford. Bart István (Budapest: Európa 1988) 197 <https://bit.ly/3NgWXzB>
- Kötz, Hein 'Schuldrechtsüberarbeitung und Kodifikationsprinzip' in *Festschrift für Wolfram Müller-Freienfels* (Hrsg.) Albrecht Dieckmann et al. (Baden-Baden: Nomos 1986) 395–407
- Kötz, Hein 'Taking Civil Codes Less Seriously' *Modern Law Review* 50 (1987) 1, 1–15
- Kraft, Julius 'Über das methodische Verhältnis der Jurisprudenz zur Theologie' *Revue internationale de la théorie du droit* (Brno) III (1928–1929), 52–56 ('On the Methodical Relationship between Jurisprudence and Theology' *Law and Critique* 4 [1993] 1, 117–123)
- Krawietz, Werner 'A jog lépcsős felépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja' ('Die Lehre vom Stufenbau des Rechts – eine säkularisierte politische Theologie?' in W. Krawietz/H. Schelsky [Hrsg.], *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen* [Hrsg.] Werner Krawietz – Helmut Schelsky = *Rechtstheorie* Beiheft 5 [1984], 255–272) *Jogtudományi Közlöny* 43 (1988) 5, 284–289
- Krzeczunowicz, G. 'The Ethiopian Civil Code: Its Usefulness, Relation to Custom and Applicability' *Journal of African Law* 7 (1963) 3, 172–177
- Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolution* (1962) 2nd enlarged (ed.) (Chicago: The University of Chicago Press 1970) xii + 210 (Foundation of the Unity of Sciences II:2)
- Kulcsár Kálmán 'Gazdasági »kihívás«, társadalmi »válasz«' in *Az 1970-es évtized a magyar történelemben* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiái és Történettudományok, Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közgyűlési együttes tudományos ülése (Budapest, 1980. május 7.) szerk. Stier Miklós (Budapest: MTA KESZ Sokszorosító 1980) 273, 28–41
- Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 227
- Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a magyar társadalom* Tanulmányok (Budapest: Magvető 1986) 428 (Elvek és utak)
- Kübler, Friedrich 'Kodifikation und Demokratie' *Juristenzeitung* (1969), 645–651
- Künnecke, Martina *Tradition and Change in Administrative Law An Anglo–German Comparison* (Berlin, etc.: Springer Verlag 2007) xii + 266
- Laage, Clea *Gesetzliches Unrecht* Die Bedeutung des Begriffs für die Aufarbeitung von NS-Verbrechen: Die Rezeption der radbruchschen Formel in Rechtsprechung und Rechtslehre nach

- 1945 (Frankfurt am Main: Peter Lang 2014) 164 (Beiträge zur Aufarbeitung der NS-Herrschaft 2)
- Lakoff, George – Mark Johnson *Metaphors we Live by* (Chicago: University of Chicago Press 1980) xiii + 242 (reprint: [2003] xiii + 276)
- Lakoff, George *Cognitive Sciences and the Law* (a paper presented at the Yale Law School Legal Theory Workshop on April 27, 1989) (soksz.) 49
- Lando, Ole 'Some Features of the Law of Contract in the Third Millennium' *Scandinavian Studies in Law* 40 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 2000), 343–402
- Landsberger, B. 'Die babylonischen Termini für Gesetz und Recht' in *Symbolae ad iura orientis antiqui pertinentes Paulo Koschaker dedicatae* II (Leiden: Brill 1939), 219–234
- Lasserre-Kiesow, Valérie 'La codification en Allemande au XVIIIe siècle: Réflexions sur la codification d'hier et d'aujourd'hui' *Archives de Philosophie du Droit* 42 (1998), 215–231
- Legrand, Pierre 'Brèves réflexions sur l'utopie unitaire en droit' *Revue de la common law* (Montréal) 3 (2000) 1–2, 111–125
- Legrand, Pierre 'De la profonde incivilité du Code Civil de Québec' *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* (1996) 36, 1–13
- Legrand, Pierre 'Form is also Culture' (1994) in Pierre Legrand *Fragments on Law-as-Culture* (Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1999), 4. fejt., 35–56 (Schoordijk Institute)
- Legrand, Pierre 'How to Compare Now' *Legal Studies* 16 (1996), 232–242
- Legrand, Pierre 'Legal Tradition in Western Europe: The Limits of Commonality' in *Transfrontier Mobility of Law* (ed.) Robert Jagtenberg, Esin Örüçü, Annie de Roo (The Hague, London, Boston: Kluwer 1995), 63–84
- Legrand, Pierre 'What »Legal Transplants«?' in *Adapting Legal Cultures* (ed.) David Nelken – Johannes Feest (Oxford: Hart Publishing 2001) x + 282 (Onati International Series in Law and Society), 55–70
- Leible, S. 'Die Rolle der Rechtsprechung des EuGH bei der europäischen Privatrechtsentwicklung' in *Auf dem Wege zu einem Europäischen Zivilgesetzbuch* (Hrsg.) Dieter Martiny – Norman Witzleb (Berlin – New York: Springer 1999) viii + 210 (Schriftenreihe der Juristischen Fakultät der Europa-Universität Viadrina Frankfurt [Oder])
- Lenin, V. I. *Materializmus és empiriokriticismus* Kritikai megjegyzések egy reakciós filozófiáról (1909) ford. Czöbel Ernő (Budapest: Szikra 1948) 396
- Levi, Margaret 'A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis' in *Comparative Politics Rationality, Culture, and Structure*, (ed.) Mark Irving Lichbach & Alan S. Zuckerman (Cambridge: Cambridge University Press 1977) xiii + 321 (Cambridge Studies in Comparative Politics), 19–41
- Levinson, Sanford – Steven Mailloux (eds.) *Interpreting Law and Literature A Hermeneutic Reader* (Evanston, Ill.: Northwestern University Press 1988) xvi + 502
- Levitsky, J. 'The Europeanization of the British Legal Style' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994) 2, 347–380
- Lewis, A. William Draper 'Adaptation of the Law to Changing Economic Conditions' *American Bar Association Journal* 11 (1925) 1, 11–14
- Lewis, Xavier 'The Europeanisation of the Common Law' in *Transfrontier Mobility of Law* (ed.) Robert Jagtenberg, Esin Örüçü, Annie de Roo (The Hague, London, Boston: Kluwer 1995), 47–61
- Líndal, Sigurður 'Law and Legislation in the Icelandic Commonwealth' *Scandinavian Studies in Law* 37, (ed.) Anders Victorin (Stockholm: Jurisförlaget 1993), 55–92
- Livius, Titus *A római nép története a város alapításától* (Rerum Romanorum ab Urbe condita libri) ford. Kis Ferencné, I–IV (Budapest: Európa 1963)
- Lobel, Orly 'The Paradox of Extralegal Activism: Critical Legal Consciousness and Transformative Politics' *Harvard Law Review* 120 (2007), 937–988 <https://bit.ly/38KXVoK>

- Lorenz, Werner 'On the »Calling« of Our Time for Civil Legislation' in *Questions of Civil Law Codification* (ed.) Attila Harmathy & Ágnes Németh (Budapest: Institute for Legal and Administrative Sciences of the Hungarian Academy of Sciences 1990), 118–129
- Luhmann, Niklas *Ausdifferenzierung des Rechts* Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981; 1999) 456
- Luhmann, Niklas *Law as a Social System* (Recht der Gesellschaft [Frankfurt am Main: Suhrkamp 1993]) trans. Klaus A. Ziegert (Oxford: Oxford University Press 2004) viii + 498 (Oxford Socio-legal Studies)
- Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Magvető 1976; ²1985)
- Lukács György *Az esztétikum sajátossága* I–II (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965 [1969; 1975])
- Lü, Xiaobo 'Rory Truex. Making autocracy work: representation and responsiveness in modern China. (New York: Cambridge University Press, 2016)' (book review) *China Quarterly* (December 2017) 232, 1118–1119
- MacCormick, D. Neil – Robert S. Summers (eds.) *Interpreting Precedents* A Comparative Study (Aldershot & Brookfield, USA: Ashgate/Dartmouth 1997) xi + 585 (Applied legal philosophy)
- Maghniyyah, Muhammad Jawad *The Five Schools of Islamic Law* Al-hanafi, Al-hanbali, Al-jafari, Al-maliki, Al-shafi'i (Qum [Iran]: Anssariyan 1995) xvi + 607
- Maine, Henry Sumner *Ancient Law Its Connection With The Early History Of Society And Its Relation To Modern Ideas* (London: Murray 1861) x + 415 (*A jog őskora*, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez, ford., bev. és jegyz. kísérté Pulszky Ágost [Budapest: Akadémia, 1875] 443 [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata] / *Az ősi jog: összefüggése a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszmékkel*, ford. Sárkány Mihály [Budapest: Gondolat 1988] 311 [Társadalomtudományi könyvtár])
- Maitland, Frederic William *The Constitutional History of England* A Course of Lectures Delivered (Cambridge: The University Press 1908) xxviii + 547
- Maitland, Frederic William 'The Making of the German Civil Code' in Frederic William Maitland *The Collected Papers* (ed.) H. A. L. Fisher, III (Cambridge: University Press 1911), 474–488
- Majone, Giandomenico 'The European Union Post-Brexit: Static or Dynamic Adaptation' *European Law Journal* 23 (March 2017) 1–2, 9–27
- Malagrino, Dylan Oliver 'Change: A Constant Variably Defined: Law and Anthropology Perspectives on Historical Changes to the Rule of Law' *Northern Kentucky Law Review* 41 (2014) 1, 93–118
- Markesinis, Basil A. 'The Destructive and Constructive Role of the Comparative Lawyer' [eredetileg in *Rebels Zeitschrift* (1993), 438–448] in Basil A. Markesinis *Foreign Law and Comparative Methodology* A Subject and a Thesis (Oxford: Hart 1997), 36–46
- Markesinis, Basil S. (ed.) *The Coming together of the Common Law and the Civil Law* (Oxford & Portland, Oregon: Hart 2000) vii + 255 (The Clifford Chance Millennium Lectures)
- Markesinis, Basil S. 'Our Debt to Europe: Past, Present, and Future' in *The Coming together of the Common Law and the Civil Law* (ed.) Basil S. Markesinis (Oxford & Portland, Oregon: Hart 2000) vii + 255 (The Clifford Chance Millennium Lectures), 37–66
- Markesinis, Basil *The Gradual Convergence* Foreign Ideas, Foreign Influences and English Law on the Eve of the 21st Century (Oxford: Clarendon Press 1994) xlv + 275
- Marsh, Norman S. 'Tort Law in America. An Intellectual History by G. Edward White' (review) *International & Comparative Law Quarterly* 30 (April 1981) 2, 486–488
- Marshall, Chief Justice in *Marbury v. Madison* 5 U.S. (1 Cranch) 163 (1803) <https://bit.ly/3K-Fz4Qj>

- Marx, Karl – Friedrich Engels *A német ideológia* (Die deutsche Ideologie) ford. Kislégyi Nagy Dénes (Budapest: Magyar Helikon / Európa 1974) 796 (eredetiben: <https://bit.ly/37WIhGZ>)
- Mattei, Ugo 'The New Ethiopian Constitution: First Thoughts on Ethnical Federalism and the Reception of Western Institutions' in *Transplants, Innovation, and Legal Tradition in the Horn of Africa* (ed.) Elisabetta Grande (Torino: L'Harmattan Italia 1995), 111–129
- Maturana, Humberto R. – Francisco J. Varela *Autopoiesis and Cognition The Realization of the Living* (Dordrecht & Boston: D. Reidel 1980) xxx + 141 (Boston Studies in the Philosophy of Science 42)
- Mengoni, Luigi *L'Europa dei codici o un codice per l'Europa?* (a *Rivista critica del diritto privato* X [dicembre 1992] 4, 515–528 különnymataként) (Roma: Centro studi e ricerche di diritto comparato e straniero 1993)
- Merry, Sally Engle 'Anthropology and the Study of Alternative Dispute Resolution' *Journal of Legal Education* 34 (June 1984) 2, 277–283
- Merryman, John Henry – David S. Clark – Lawrence M. Friedman *Law and Social Change in Mediterranean Europe and Latin America A Handbook of Legal and Social Indicators for Comparative Study* (Stanford: Stanford University Press & Dobbs Ferry, N.Y.: Oceana 1979) xvi + 618 (Stanford Studies in Law and Development)
- Merryman, John Henry 'Comparative Law and Social Change: On the Origins, Style, Decline & Revival of the Law and Development Movement' *American Journal of Comparative Law* 25 (1975) 3, 457–491
- Minow, Martha 'Law and Social Change' *UMKC Law Review* (University of Missouri-Kansas City) 62 (1993) 1, 171–183
- Mitchell, Melanie *Complexity A Guided Tour* (Oxford: Oxford University Press 2009) xvi + 349
- Mitchell, Michael 'National Suicide' *Harvard International Review* (2012. július 7.) <https://bit.ly/3MRt2O4>
- Monateri, Pier Giuseppe – Alessandro Somma '»Alien in Rome«: L'uso del diritto comparato come interpretazione analogica ex art. 12 preleggi' *Il Foro Italiano* 122 (1999) 2, 47/48–55/56
- Mousourakis, George 'Conceptualizing Legal Change: A Comparative Law Approach' *Acta Juridica Hungarica* 48 (2007) 3, 259–280
- Murillo, M. L. 'The Evolution of Codification in Civil Law Legal Systems: Towards Decodification and Recodification' *Journal of Transnational Law & Policy* 11 (2001) 1, 10–13
- Münzel, Franz 'Chinese Thoughts of the Heritability of Law' *Review of Socialist Law* 6 (1980) 3, 261–291
- Nagy Zoltán András 'Gondolatok az elévülés – visszaható hatály kérdéseiről' *Miskolci Jogiszemle* 14 (2019), 2. különszám, 2. kötet, 253–263
- Neheimer, Kurt *Der Mann, der Michael Kohlhaas wurde* Ein historische Bericht (Düsseldorf–Köln: Diederichs 1979) 283
- Nelken, David 'Criminal Law and Criminal Justice: Some Notes on their Irrelation' in *Criminal Law and Justice* Essays from the W. G. Hart Workshop, 1986, (ed.) Ian H. Dennis (London: Sweet & Maxwell 1987) xvii + 253
- Nelken, David 'Towards a Sociology of Legal Adaptation' in *Adapting Legal Cultures* (ed.) David Nelken – Johannes Feest (Oxford: Hart Publishing 2001), 7–54 (The Oñati International Institute for the Sociology of Law)
- Newman, Dwight – Michelle Biddulph – Amy Gibson 'Grappling with the Future of Law in the Context of Ongoing Change' *Saskatchewan Law Review* 76 (2013) 1, 51–72
- Nicholson, Pip 'Roots and Routes' Comparative Law in a Post-modern World [ms] (Melbourne: University of Melbourne Asian Law Centre 2001)

- Nietzsche, Friedrich *A hatalom akarása* Minden érték átértékelésének kísérlete, ford. Romhányi Török Gábor (Budapest: Cartaphilus 2002) [https:// bit.ly/3LLu3r0](https://bit.ly/3LLu3r0)
- Nonet, Philippe – Philip Selznick *Law and Society in Transition* Toward Responsive Law (New York: Harper & Row 1978) vi + 122 (Harper Colophon Books) (újra nyomva Robert A. Kagan előszavával in [New Brunswick: Transaction Publishers 2001] xxviii + 122)
- Northrop, F. S. C. *The Complexity of Legal and Ethical Experience* Studies in the Method of Normative Subjects (Boston: Little, Brown 1959) 331
- OECD 'Regulatory Management and Reform in OECD Countries: Major Conclusions' in *Note by the Secretariat of Public Management Committee* (7th Session of the Committee) (Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development 1993)
- Ogden, C. K. *Bentham's Theory of Fictions* (London: Kegan Paul, Trench, Trübner 1932 [reprint: New York: AMS Press 1978]) xlii + 161
- Olden, Jan Van 'Legal Development Cooperation: Transplanting or Transforming Legal Systems' in Kees Kouwenaar – Jan van Olden *Legal Development and Corruption* CILC Seminar in Tribute for Jan Van Olden, The Hague, December 10, 2002 (Leiden: Centre for International Legal Cooperation 2002) 36
- Oppenheim, A. Leo *Ancient Mesopotamia* Portrait of a Dead Civilization (Chicago: University of Chicago Press 1964) ix + 433 (fordításban A. Leo Oppenheim *Az ókori Mezopotámia* Egy holt civilizáció portréja [Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, rev. ed. 1977] ford. Gödény Endre [Budapest: Gondolat 1982] 571)
- Orwell, George *Állatfarm Tündérmese*, ford. Szíjgyártó László (Budapest: Európa 1989) 119 <https://bit.ly/37R7hiC>
- Ost, François 'Le code et le dictionnaire: Acceptabilité linguistique et validité juridique' *Sociologie et sociétés* 18 (avril 1986) 1, 59–75
- Paasiliehto, S. 'Legal Cultural Obstacles to the Harmonisation of European Private Law' in *Function and Future of European Law* Proceedings of the International Conference on the Present State, Rationality and Direction of European Legal Integration (Institute of International Economic Law), (ed.) Veijo Heiskanen – Kati Kulovesi (Helsinki: Helsinki University Press 1999), 100–103
- Pan, Wei *Democracy or Rule of Law? China's Political Future* [ms] (presented at Conference on China's Political Options at Vail, Colorado, 19–21 May 2000) (végső változatában 'Toward a Consultative Rule of Law Regime in China' *Journal of Contemporary China* 12 [2003], No. 34, 3–43)
- Parent, Sylvie 'Le Code civil de Québec: incivilité ou opportunité' *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* (1996) 36, 15–25
- Parise, Agustín – Lars van Vliet (eds.) *Re- De- Co-dification? New Insights on the Codification of Private Law* (The Hague: Eleven International Publishing 2018) ix + 247 (Maastricht Law Series 6)
- Partsch, Josef *Vom Beruf des römischen Rechts in der heutigen Universität* (Bonn: Friedrich Cohen 1920) 58
- Pattaro, Enrico – Corrado Roversi (ed.), *Legal Philosophy in the Twentieth Century* The Civil Law World, Tome 1: Language Areas (Dordrecht: Springer 2016) xxxix + 1062 & Tome 2: Main Orientations and Topics (Dordrecht: Springer 2015) xxvi + 827 (A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence 12) <https://bit.ly/3xfbOVU>
- Pedersen, Ole W. 'The Janus-Head of Human Rights and Climate Change: Adaptation and Mitigation' *Nordic Journal of International Law* 80 (2011) 4, 403–424
- Perelman, Chaïm *Droit, morale et philosophie* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1968) 149 (Bibliothèque de Philosophie du Droit VIII)

- Perelman, Chaïm 'Legal Ontology and Legal Reasoning' *Israel Law Review* 16 (1981) 3, 356–367 (magyar fordításban in *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba [Budapest: Osiris 2000 és 2006]) (Jogfilozófiák) <https://bit.ly/37SiYWp>, 276–286
- Peschka Vilmos *A jog sajátossága* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988) 159
- Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965) 497
- Piaget, Jean *L'équilibration des structures cognitives* Problème central du développement (Paris: Presses Universitaires de France 1975) 188 (Études d'épistémologie génétique 33) <https://bit.ly/3KDEs6B>
- Pierson, P. 'The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis' *Comparative Political Studies* 29 (1996), 123–163 <https://bit.ly/3LKtKfU>
- Planiol, Marcel *Traité élémentaire de droit civil* I (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1900)
- Poddighe, Elisabetha 'Aristotle on Legal Change' *Araucaria Revista Iberoamericana de Filosofía, Política, Humanidades y Relaciones Internacionales* 21 (2019), 42, 183–207
- Pokol Béla 'Az alkotmányi jog kérdéseiből' in a *Jogelméleti Szemle* sorozataként *Law Working Papers* 2 (2019) 100 <https://bit.ly/3ydWU37>
- Pokol Béla *A bírói hatalom* (Budapest: Századvég 2003) 255
- Pokol Béla *Double State and the Doubling of the Legal System* Constitutional Law and the Duplication of the Branches of Law (Budapest: Ludovika University Press 2021) 207
- Pokol Béla *Európai jurisztokrácia* Az Európai Unió jurisztokratikus szerkezetének kérdései (Budapest: Dialóg Campus 2019) 190
- Pokol Béla 'A jog rétegei' *Jogtudományi Közöny* 44 (1990) 4, 201–209
- Pokol Béla *Jogelmélet* (Budapest: Századvég 2005) 461 (Társadalomtudományi trilógia II) <https://bit.ly/3NBIZzP>
- Pokol Béla *A jurisztokratikus állam* (Budapest: Dialóg Campus 2017) 159
- Pokol Béla *Kettős állam és jogduplázódás* Alkotmányi jog és a jogrendszer duplázódása (Budapest: Jogállam és Igazság Nonprofit Kft. Alapjogokért Központ 2020) 400
- Popper, Karl *The Logic of Scientific Discovery* (New York: Basic Books 1959) 480
- Portalis, J. E. M. *Écrits et discours juridique et politique* (Aix-Marseille: Presses Universitaires d'Aix-Marseille 1988), 398–399, idézve kivonatos újranyomásként J. E. M. Portalis (1746–1807) *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le XVIIIe siècle* I–II (Paris 1820, 3e éd. 1834)
- Posner, Richard A. 'Creating a Legal Framework for Economic Development' *World Bank Research Observer* 13 (1998) 1, 1–11
- Pound, Roscoe *Jurisprudence* I: The End of Law (St. Paul: West Publishing Co. 1959)
- Pritsch, Ernst 'Das Schweizerische Zivilgesetzbuch in der Türkei – seine Rezeption und die Frage seiner Bewährung' *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 59 (1957) 1, 123–180
- Radbruch, Gustav 'Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht' (*Süddeutsche Juristenzeitung* 1 [1946] 5, 105–108) magyar fordításban in *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* szerk. Varga Csaba (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977), 129–139
- Raitt, George 'Insights for Legal Reasoning from Studies of Literary Adaptation and Intertextuality' *Deakin Law Review* 18 (2013) 1, 191–206
- Rawls, John *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 1971) v + 607
- Reynolds, Noel B. 'Rule of Law in Legal and Economic Theory' in *Law at the Turn of the 20th Century* International conference, Thessaloniki, 1993, (ed.) L. E. Kotsiris (Thessaloniki: Sakoulas Publications 1994), 357–376

- Rheinstein, Max 'Comparative Law – Its Functions, Methods and Usages' *Arkansas Law Review* 22 (1968) 3, 415–425
- Ringelheim, Julie 'Droit, contexte et changement social' *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* 70 (2013) 1, 157–163 <https://bit.ly/3848jIb>
- Roberts-Wray, Kenneth 'The Adaptation of Imported Law in Africa' *Journal of African Law* 4 (Summer 1960) 2, 66–78
- Rose, Carol V. 'The »New« Law and Development Movement in the Post-Cold War Era: A Vietnam Case Study' *Law and Society Review* 32 (1998) 1, 93–140
- Ross, Alf 'Tû-Tû' *Harvard Law Review* 70 (March 1957) 5, 812–825 (in *Jog és nyelv* szerk. Szabó Miklós – Varga Csaba, ford. Bragyova András [Budapest: Osiris 2000], 121–131 [Jog-filozófiák])
- Rousseau, Jean-Jacques *Értekezés és filozófiai levelek* ford. Kis János (Budapest: Magyar Helikon 1978) 858 (eredetiben <https://bit.ly/3ydNzIM>)
- Rudden, Bernard 'Tortiles' *Tulane European and Civil Law Forum* 6 (1991–1992) 6–7, 105–130
- Ruhl, J. B. 'Law's Complexity: A Primer' *Georgia State University Law Review* 24 (Summer 2008) 4, 885–911
- Ruhl, J. B. 'Managing Systemic Risk in Legal Systems' *Indiana Law Journal* 89 (Spring 2014) 2, 559–604
- Sacco, Rodolfo 'Codificare: mode supremato di legifare?' *Rivista di diritto civile* 29 (1983) 1, 117–135
- Sainte-Laguë, André de *Az ismerttől az ismeretlenig (Du connu à l'inconnu* [Paris: Gallimard 1941] 234 [L'avenir de la science 13]) ford. Vas Gábor (Budapest: Pantheon 1943) 237
- Sajó András 'Az emberi jogok mint tudásrendszer' *Állam- és Jogtudomány* 45 (2004) 1, 3–38
- Sajó András *Társadalmi-jogi változás A társadalmi változás jogszociológiája* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988) 211
- Samaha, Adam M. 'On the Problem of Legal Change' *Georgetown Law Journal* 103 (November 2014) 1, 97–156
- Samu Mihály (Hrsg.) *Die rechts-theoretischen Probleme von der wissenschaftlichen Grundlegung der Rechtspolitik / Правового-теоретические проблемы научного обоснования правовой политики* (Budapest: Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztály 1986) 322
- Sandström, Marie *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft* (Lund 1989) xiii + 281 (Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning Grundat av Gustav och Carin Olin I: Rättshistoriskt Bibliotek XLIV)
- Sandström, Marie *Rättsvetenskapens princip* Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning 2004) 291 (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning I: Rättshistoriskt Bibliotek 6)
- Savigny, Friedrich Carl von *Von Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (Heidelberg 1814)
- Schafer, Burkhard 'Form Follows Function Fails – As a Sociological Foundation of Comparative Law' *Social Epistemology* 13 (1999) 2, 113–128
- Schmid, Christoph U. 'Legitimacy Conditions for a European Civil Code' *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 8 (2001) 3, 277–298
- Schmidt, Karsten *Die Zukunft der Kodifikationsidee* Rechtsprechung, Wissenschaft und Gesetzgebung vor den Gesetzeswerken des geltenden Rechts (Heidelberg: C. F. Müller 1985) 79 (Schriftenreihe Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe 167)
- Schmitt, Carl *Politikai teológia* (Politische Theologie [1922]) ford. Paczolay Péter (Budapest: Akaprint 1992) xxii + 41 (Jogfilozófiák) (eredetiben <https://bit.ly/3vWguy0>)

- Schubert, Glendon A., Jr. '»The Public Interest« in Administrative Decision-making' *American Political Science Review* 51 (June 1957) 2, 346–368
- Schuck, Peter H. 'Legal Complexity: Some Causes, Consequences, and Cures' *Duke Law Journal* 42 (October 1992) 1, 1–52
- Schulze, Reiner 'Vergleichende Gesetzesauslegung und Rechtsangleichung' *Zeitschrift für Rechtsvergleichung, internationales Privatrecht und Europarecht* (1997), 183–197
- Schwartz, Andreas B. 'Rezeption und Assimilation ausländischer Rechte' in Andreas B. Schwartz *Rechtsgeschichte und Gegenwart* Gesammelte Schriften zur Privatrechtsgeschichte und Rechtsvergleichung, (Hrsg.) Hans Thieme – Franz Wiacker (Karlsruhe: Müller 1960), 149–160 (Freiburger staats- und rechtswissenschaftliche Abhandlungen 13)
- Schwartzberg, Melissa *Democracy and Legal Change* (Cambridge: Cambridge University Press 2007) xii + 228 (Cambridge Studies in the Theory of Democracy)
- Seager, Henry Rogers 'Discussion of the Adaptation of Written Constitutions to Changing Economic and Social Conditions' in »Efficient Government (October 26, 1912)« *Proceedings of the Academy of Political Science in the City of New York* 3 (January 1913) 2, 70–72
- Sealey, Raphael *The Justice of the Greeks* (Ann Arbor: The University of Michigan Press 1994) xiii + 164
- Seidman, Ann – Robert B. Seidman 'Using Reason and Experience to Draft Country-Specific Laws' in *Making Development Work* Legislative Reform for Institutional Transformation and Good Governance, (ed.) Ann Seidman – Robert B. Seidman – Thomas W. Wälde (The Hague & Boston: Kluwer Law International 1999) xxvi + 380, 249–283
- Seidman, Robert B. *The State, Law and Development* (New York: St. Martin's Press 1978) 483
- Sève, René 'Système et code' *Archives de Philosophie du Droit* 31: »Le système juridique« (Paris: Sirey 1986), 22–86
- Shinar, Adam 'Enabling Resistance: How Courts Facilitate Departures from the Law, and Why This May Not Be a Bad Thing' *New York University Journal of Legislation and Public Policy* 17 (2014) 4, 989–1054
- Simonović, Ivan 'Uloga prava u društvenoj stabilnosti (The Role of Law in Social Stability and Social Change)' *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 40 (1990) 5–6, 691–701
- Sinkó Ervin *Egy regény regénye* Moszkvai naplójegyzetek, 1935–1937 (1961) (Újvidék: Forum 1985) 626 (Sinkó Ervin művei)
- Smith, Viktor 'Linguistic Diversity and the Convergence of European Legal Systems and Cultures: Is Legrand's Pessimism Justified?' (előpublikáció gyanánt) in *Copenhagen Studies in Language* 29 (2003), 139–151
- Spengler, Oswald *Der Mensch und die Technik* Beitrag zu einer Philosophie des Lebens (München: Beck 1931) v + 88 (*Gép és ember* Egy új életfilozófia gondolatai, ford. Sz. Mátrai Sándor [Budapest: Egyetemi Nyomda 1932 / Budapest: Pannon Alapítvány 2001] 101; *Ember és gép* Egy új életfilozófia vázlata, ford. Sz. Mátrai Sándor [Budapest: Danubia 1943] 92)
- Stammler, Rudolf *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* Eine sozialphilosophische Untersuchung (Leipzig: Veit 1896) viii + 668
- Stein, Peter 'Logic and Experience in Roman and Common Law' *Boston University Law Review* 59 (1979) 3, 433–451 (magyar fordításban in *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba [Budapest: Osiris 2000 és 2006] [Jogfilozófiák] <https://bit.ly/3lioIvz>, 251–264)
- Stein, Peter *Roman Law in European History* (Cambridge: Cambridge University Press 1999) x + 137
- Stewart, Richard 'The Reformation of American Administrative Law' *Harvard Law Review* 88 (June 1975) 8, 1667–1813

- Stillings, Zackary L. 'Human Rights and the New Reality of Climate Change: Adaptation's Limitations in Achieving Climate Justice' *Michigan Journal of International Law* 35 (Spring 2014) 3, 637–671
- Stjernqvist, Per 'How are Changes in Social Behaviour Developed by Means of Legislation?' in *Legal Essays A Tribute to Frede Castberg on the Occasion of his 70th Birthday*, 4 July 1963 (Oslo: Universitetsforlaget 1963) 153–169
- Stolzenber, Nomi Maya 'Bentham's Theory of Fictions – A »Curious Double Language«' *Cardozo Studies in Law and Literature* 11 (1999), 223–261 <https://bit.ly/3vGgkXX>
- Stone, Bailey *The Anatomy of Revolution Revisited A Comparative Analysis of England, France, and Russia* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) xiii + 529
- Stone, Julius *Legal System and Lawyers' Reasonings* (London: Stevens 1964) xxiv + 454
- Strakosch, Henry E. *State Absolutism and the Rule of Law The Struggle for the Codification of Civil Law in Austria, 1753–1811* (Sydney: Sydney University Press 1967) vii + 267
- Svensson, Roswitha *Konkretisierung von Rechtsnormen* (Berlin[-East]: Akademie-Verlag 1982) 72
- Szolzenyicini, Alekszandr *A gulag szigetszoport 1918–1956, I–II* (Budapest: Új Idő 1989)
- Takashima, Kazuya 'La théorie du langage de Bentham: Sa structure, son originalité et son importance pour son radicalisme politique' *Revue d'études Benthamiennes* (2019), 16 <https://bit.ly/3847sHt>
- Tárány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Gondolat 1981) 901 (Társadalomtudományi Könyvtár)
- Tay, Alice Erh-Soon – Eugene Kamenka 'Marxism-Leninism and the Heritability of Law' / Frank Münzel 'Chinese Thoughts of the Heritability of Law' *Review of Socialist Law* 6 (1980) 3, 261–291
- Teubner, Gunther 'How the Law Think? Toward a Constructivist Epistemology of Law' *Law & Society* 23 (1989) 5, 727–758
- Teubner, Gunther 'Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences' *The Modern Law Review* 61 (1998) 1, 11–32
- The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 1–51 (1969–2019) <https://bit.ly/38PKy6T>
- The Oxford English Dictionary, The Compact Edition of* (1971) Complete Text Reproduced Micrographically, I–II (Oxford: Oxford University Press) xii + 4116
- Thibaut, Anton Friedrich Justus *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts in Deutschland* (Heidelberg 1814)
- Thomas, Carl 'Asztrálsík – Istenek világa' <https://bit.ly/3yLWzF9>
- Thomas, J. A. C. *Textbook of Roman Law* (Amsterdam: North Holland 1976) xix + 562
- Timsit, Gérard 'La codification: transcription ou transgression de la loi?' in Gérard Timsit *Archipel de la norme* (Paris: Presses Universitaires de France 1997), 145–159
- Toope, Stephen J. 'Programming in Legal and Judicial Reform: An Analytical Framework for Canadian International Development Agency Engagment' [ms] (report) (1997) 25
- Tóth J. Zoltán (szerk.) *A jog többrétűsége* (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara 2020) 254 (Acta Caroliensia Conventorum Scientiarum Iuridico-Politicarum XXX)
- Toynbee, Arnold *Change and Habit The Challenge of our Time* (1966) (Oxford: Oneworld 1992) 211
- Tönnies, Ferdinand *Gemeinschaft und Gesellschaft Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Leipzig: Fues 1887) (Hrsg.) Arno Bammé (München: Profil Verlag 2017) 573 (Materialien der Ferdinand-Tönnies-Arbeitsstelle am Institut für Technik- und Wissenschaftsforschung der Alpen-Adria-Universität Klagenfurt 28) (*Közösség és társadalom* ford. Berényi Gábor és Tatár György (Budapest: Gondolat 1983) 356 [Társadalomtudományi Könyvtár])
- Trubek, David M. 'Toward a Social Theory of Law: An Essay on the Study of Law and Development' *Yale Law Journal* 82 (1972) 1, 1–50

- Trubek, David M. – Marc Galanter 'Scholars in Self-estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States' *Wisconsin Law Review* (1974) 4, 1062–1102
- Tryzna, Jan 'Is the Principle of Legal Certainty a Human Right? The Legitimacy of the Retroactive Application of Laws' in *Legal Change and Political Philosophy* (ed.) Maciej Chmieleński – Michał Rupniewski (London & New York: Routledge 2020), 234–249
- Tsagourias, Nicholas – Russell Buchan (eds.) *Research Handbook on International Law and Cyberspace* (Cheltenham: Elgar 2015) xxvii + 517 (Research handbooks in international law series 2. kiad. [online] [2021] 672)
- Tunc, André 'Codification: The French Experience' in *Problems of Codification* (ed.) Samuel Jacob Stoljar (Canberra: The Australian National University 1977), 63–89
- Tuori, Kaarlo *Critical Legal Positivism* (Aldershot: Ashgate 2002) xvi + 349
- Turpin, C. C. 'The Reception of Roman Law' *The Irish Jurist* III (Summer 1968) 1, 162–174
- Unger, Josef *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts* I, 5. kiad. (Leipzig: Breitkopf und Härtel 1892) xviii + 650
- Uruszczak, Waław 'Les codes de droit en Europe à l'époque de la renaissance' in *La codification européenne du Moyen-Age au siècle des Lumières* éd. Stanisław Salmonowicz (Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne 1997), 69–102
- Uzunoglu, Nurettin *The Islamic Law Based on Hanafi, Shafee, Maliki, Hanbali – Four Schools of Thought* (İstanbul [Turkey]: Acar Matbaacılık yayıncılık Hizmetleri 1997) 502
- Vaihinger, Hans *Die Philosophie des als ob* System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus (Berlin: Reuther & Reichard 1911) xxxv + 804
- van Alstine, Michael P. 'The Costs of Legal Change' *UCLA Law Review* 49 (February 2002) 3, 789–870
- van Caenegem, R. C. *An Historical Introduction to Private Law* (Cambridge: Cambridge University Press 1992) viii + 215
- van Caenegem, R. C. *Judges, Legislators & Professors* Chapters in European Legal History (Goodhart Lectures 1984–1985) (Cambridge: Cambridge University Press 1987) x + 205
- van der Linden, Joannes *Regtsgeleerd, practicaal en koopmans handboek* (Amsterdam: [J. Al-lart] 1806)
- van Leeuwen, Simon *Het Roomsche-hollandsche recht* (1780)
- van Niekerk, B. J. 'Customary Law in Botswana: Substitution or Adaptation' *Comparative and International Law Journal of Southern Africa* 3 (1970) 2, 242–247
- van Selms, A. 'The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law' *Archiv Orientalni* 18 (1950), 321–330
- Vanderlinden, Jacques *Codifying for Developing Countries* A Case-study of the Ethiopian Civil Code (A paper prepared in advance for the Faculty of Arts seminar, H.S.I.U. [1965] 6) (Addis Ababa: Haile Sellassie I University 1965) 5
- Varela, F. J. – H. R. Maturana – R. Uribe 'Autopoiesis: The Organization of Living Systems, its Characterization and a Model' *Biosystems* 5 (May 1974) 4, 187–196 <https://bit.ly/3sIrrmi>
- Varga Csaba 'Alan Watson: Kodifikáció vagy precedenseken nyugodjék-e az önálló Skócia jogalkotása?' *Jogi Tudósító* 10 (1979) 13–14, 5–10 (<https://bit.ly/3wvfD7P>, 341–346)
- Varga Csaba 'Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott kereszteshadjárat?' *Po-LiSz* (2002. december – 2003. január), 68, 18–28 (<https://bit.ly/3LghYcc>, 405–422)
- Varga Csaba 'Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok' *Jogtudományi Közlöny* 57 (2002) 7–8, 309–322 (<https://bit.ly/3FStDg6>, 114–144)

- Varga Csaba 'Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása' *Állam- és Jogtudomány* 28 (1985) 3, 528–555 (<https://bit.ly/3yHHhRK>, 139–208)
- Varga Csaba 'Auto poiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése' *Jogtudományi Közlemény* 43 (1988) 5, 264–268 (<https://bit.ly/37RgCHc>, 418–430)
- Varga Csaba 'A bécsi iskola' in *Jogbölcsélet XIX–XX. század*, Előadások, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 1999), 60–68 (Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae)
- Varga Csaba 'A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában' *Magyar Filozófiai Szemle* 53 (2009) 1–2, 96–117 (<https://bit.ly/3PtgRcr>, 473–487)
- Varga Csaba *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (1992) 2., jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó ³2003) 210 <https://bit.ly/3Lnzo6A>
- Varga Csaba 'A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között' *Állam- és Jogtudomány* 25 (1982) 3, 464–485 (<https://bit.ly/3wx39wC>, 389–412)
- Varga Csaba 'Buts et moyens en droit' in *Giovanni Paolo II Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio* (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato) a cura di Aldo Liodice & Massimo Vari (Roma: Bardi Editore & Libreria Editrice Vaticana 2003), 71–75 / erőteljesen bővítve 'Célok és eszközök a jogban' in *Közjogi intézmények a XXI. században* Jog és jogászok a XXI. század küszöbén (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) Jogfilozófiai és politikatudományi szekció, szerk. Andrassy György – Visegrád Antal (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 2004), 145–156 <https://bit.ly/3lieIm5> / in Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. [Budapest: Szent István Társulat 2004] <https://bit.ly/3yICbF5>, 467–479)
- Varga Csaba 'Civil szerveződések – állami politikák: Egymásmellettiségek, kapcsolatok, lehetséges torzulások' *Iustum Aequum Salutare* 14 (2018) 1, 133–139 <https://bit.ly/3FYRsmQ>
- Varga Csaba 'Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban' *Állam- és Jogtudomány* 59 (2018) 3, 73–97 <https://bit.ly/3wx7YWJ>, 457–500)
- Varga Csaba »...csak múltunk törvény...« Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly (Budapest: Kairosz Kiadó 2012) 142 (Magyarnak lenni CIII) <https://bit.ly/3sH2x6C>
- Varga Csaba 'Az emberi jogok problematikája' *Társadalomkutatás* 32 (2013) 2, 1–15 (<https://bit.ly/3FZlmY6>, 351–369)
- Varga Csaba 'Eszményből bálvány? A jogállamiság és színeváltozásai' in *Jog és politika határán* Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után, szerk. Gárdos-Orosz Fruzsina – Sente Zoltán (Budapest: HVG-Orac 2015) <https://bit.ly/38yk7mh>, 261–282
- Varga Csaba 'Eszményből bálvány? A »joguralom« és csapdahelyzetei (Gondolatok egy könyv ürügyén)' *Valóság* 59 (2016) 2, 28–40 <https://bit.ly/3wkwHyc>
- Varga Csaba 'Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében' *Jogtudományi Közlemény* 31 (1976) 8, 434–441 (<https://bit.ly/3FU0Oaf>, 319–335)
- Varga Csaba 'A jog belső szerkezete (Konstruáltság, viszonylagosság, kölcsönösség gyakorlati hermeneutikai összefüggésben)' *Állam- és Jogtudomány* 45 (2004) 1–2, 39–49 (<https://bit.ly/38yjQjf>, 387–397)
- Varga Csaba 'Jog, erkölcs, gazdaság: Autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve?' in *Placet experiri* Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára, szerk. Raffai Katalin (Budapest: Print Trade 2004), 338–348 (<https://bit.ly/3vHO6ks>, 173–186)
- Varga Csaba 'A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés határaitól' *Állam- és Jogtudomány* 28 (1985) 4, 796–810 (<https://bit.ly/3Nj4Bez>, 361–394)

- Varga Csaba 'A jog és simulacrumai: Jagon belüli és kívüli versengés a jog meghatározásáért' *Iustum Aequum Salutare* 16 (2020) 2, 87–99 <https://bit.ly/39wqAhR>
- Varga Csaba 'A jog funkciója és a kodifikáció' *Jogtudományi Közlöny* 27 (1973) 1, 673–675 <https://bit.ly/3wllakcj>
- Varga Csaba *A jog helye Lukács György világgképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 (Gyorsuló idő) <https://bit.ly/39tjvhl>
- Varga Csaba 'Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben)' *Magyar Jog* 54 (2007) 11, 641–648
- Varga Csaba 'Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány' *Iustum Aequum Salutare* 17 (2021) 1, 191–219 <https://bit.ly/38F4IR0>
- Varga Csaba 'A jog mint elméleti és történeti kutatások tárgya' in *Kölcsönhatások Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*, szerk. Mezey Barna (Budapest: Gondolat 2021) 357 (Jogtörténeti Értekezések 50), 324–331 <https://bit.ly/3MFP2vX>
- Varga Csaba *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: Akaprint 1998) 234 (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5) <https://bit.ly/3Nh4D4T>
- Varga Csaba *Jogállami? Átmenetünk?* (Pomáz: Kráter 2007) 241 (PoLiSz sorozat könyvei 5) <https://bit.ly/3wCF33l>
- Varga Csaba *Jogállamiság – viták közegében* (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó 2022) (megjelenés alatt)
- Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* (1996/1998) jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 <https://bit.ly/3LYcjZH>
- Varga Csaba *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben) (Budapest: Szent István Társulat 2009) 282 (Az uniós tagság következményei a magyar jogrendszerre és a közigazgatásra) és (Jogfilozófiák) <https://bit.ly/37TYuMP>
- Varga Csaba 'A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához' *Jogtudományi Közlöny* 24 (1970) 9, 502–509 (<https://bit.ly/3PrFh5Z>, 215–222)
- Varga Csaba 'Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Állam- és Jogtudomány* 23 (1980) 2, 286–298 (<https://bit.ly/3NeGs6U>, 191–203)
- Varga Csaba 'Jogelmélet – jogi néprajz, avagy a népszokásvizsgálatok teoretikus hozadéka' *Társadalomkutatás* 26 (2008) 3, 275–298 <https://bit.ly/3wunBOC>
- Varga Csaba 'Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában' in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004) 450 (Jogfilozófiák) (<https://bit.ly/3yafglJ>, 47–66)
- Varga Csaba '»Jogi kultúra« és »jogi kultúrák«: A jog alakváltozatai és felfogásmódjai' <https://bit.ly/3t57lmv> (2020) 25
- Varga Csaba 'Jogi mintaadás egy globalizálódó korban' *Társadalomkutatás* 24 (2006) 1, 33–60 <https://bit.ly/3PsT4cQ>
- Varga Csaba 'A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról' *Állam- és Jogtudomány* 14 (1971) 2, 249–285 (<https://bit.ly/3wv6LR7>, 15–53)
- Varga Csaba 'A jogmeghatározás kérdése a '60-as évek szocialista elméleti irodalmában' (1967) *Állam- és Jogtudomány* 22 (1979) 3, 475–488 (<https://bit.ly/3Pm2aYR>, 17–30)
- Varga Csaba 'A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben' *Állam- és Jogtudomány* 10 (1967) 1, 143–156 (<https://bit.ly/3yHGqk0>, 3–16)
- Varga Csaba 'Jogtechnika és jogdogmatika' in *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére* szerk. Bándi Gyula (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar 2002), 144–155 (<https://bit.ly/3sCo5Rt>, 431–449)
- Varga Csaba 'A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése' *Állam- és Jogtudomány* 13 (1970) 3, 589–613 (<https://bit.ly/3wBeqMg>, 219–233)

- Varga Csaba 'Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában' *Valóság* 45 (2002) 9, 1–10 (<https://bit.ly/3FR2xGr>, 98–113)
- Varga Csaba 'Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)' *Állam- és Jogtudomány* 29 (1986) 4, 569–591 (<https://bit.ly/3Lhc185>, 271–304)
- Varga Csaba 'Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában' *Állam- és Jogtudomány* 44 (2003) 1–2, 65–93 (<https://bit.ly/3lgwHcH>, 379–403)
- Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (1979) 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 <https://bit.ly/3sHcZL4>
- Varga Csaba 'Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – Jogontológiai tanulmány' *Állam- és Jogtudomány* 57 (2016) 2, 278–301 <https://bit.ly/3NpqM14>
- Varga Csaba '»Külső« és »belső« a jogban' *Jogtudományi Közlöny* 38 (1983) 11, 683–688 (<https://bit.ly/3PrFh5Z>, 401–412)
- Varga Csaba 'Lenin és a forradalmi jogalkotás' *Állam- és Jogtudomány* 13 (1970) 1, 45–57 (<https://bit.ly/3PtTKhO>, 63–75)
- Varga Csaba 'Lukács és a jog lételméleti lehetőségei' *Magyar Jog* 65 (2018) 7–8, 443–454 (<https://bit.ly/3FXV4oM>, 193–216)
- Varga Csaba '»Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója' *Iustum Aequum Salutare* 11 (2015) 3, 154–166 <https://bit.ly/3t57beT>
- Varga Csaba 'Makroszociológiai jogelméletek: a jogászai világréptől a jog társadalomelmélete felé' *Szociológia* (1983) 1–2, 53–78 (<https://bit.ly/3ljMnvK>, 267–296)
- Varga Csaba 'Mi kell a joghoz?' *Valóság* 32 (1989) 3, 1–17 (<https://bit.ly/37RdBXm>, 25–49)
- Varga Csaba 'Múltkutatás, jövőkeresés Közép-Európa jogában' *Valóság* 58 (2015) 7, 1–18 <https://bit.ly/3yKaTOv>
- Varga Csaba 'Nehézségek az alkotmányos átmenetben: Belső ellentmondások az elévületlenség és elévülhetetlenség törvényi megerősítésében' *Iustum Aequum Salutare* 7 (2011) 4, 9–18 <https://bit.ly/3LlgKfL>
- Varga Csaba 'Népi jogszokástól a jogi népszokásig' *Jogtudományi Közlöny* 36 (1981) 10, 880–886 <https://bit.ly/3FTm7li>
- Varga Csaba 'Az öncélúság önvesszélyessége: Jogászprofesszor – mértékről és értékről' (Kipke Tamás interjúja) *Új Ember* 60 (2004. június 20.) 25 (2915), 3 <https://bit.ly/3sDJg5O>
- Varga Csaba 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* (Várkonyi Nándor: Az ötödik ember c. művéről) szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom 2000), 61–93 (<https://bit.ly/38s0a0A>, 208–243)
- Varga Csaba 'Összehasonlító jogi kultúrák: Szempontok a fogalmi körülhatároláshoz' *Jogtudományi Közlöny* LII (1997) 1, 45–49 (<https://bit.ly/3yFsGq7>, 22–27)
- Varga Csaba 'Összehasonlító jogi kultúrák?' *Jogtudományi Közlöny* 56 (2001) 10, 409–416 (<https://bit.ly/39qUuDZ>, 28–46)
- Varga Csaba 'Összehasonlító módszer és jogelmélet' (1973?) in Varga Csaba *Útkeresés* Kísérletek – kéziratban (Budapest: Szent István Társulat 2001) 167 (Jogfilozófiák) (<https://bit.ly/3mgkViO>, 97–101)
- Varga Csaba (szerk.) *Összehasonlító jogi kultúrák* (Budapest: Books in Print 2000) xl + 397 (Jogfilozófiák)
- Varga Csaba 'Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megiskértése' *Világosság* 44 (2003) 7–8, 93–102 <https://bit.ly/37WPhDH> (in *Carl Schmitt jogtudománya* Tanulmányok Carl Schmittől, szerk. Cs. Kiss Lajos [Budapest: Gondolat 2004], 308–322 [ELTE Bibliotheca Iuridica, Acta Congressuum 9])
- Varga Csaba 'Per Olof Bolding: A jogi érvelés két módjáról: Autoritásokban való bizalom vagy nyílt vita?' *Jogi Tudósító* 1 (1970) 7–8, 80–82 (<https://bit.ly/37SRK1L>, 278–290)

- Varga Csaba 'Presumption and Fiction, Or the Gist of Legal Technicalities' *Pázmány Law Review* 6 (2018) (<https://bit.ly/39z5Vtu>, 105–130)
- Varga Csaba 'A preambulomok problémája és a jogalkotási gyakorlat' *Állam- és Jogtudomány* 13 (1970) 2, 249–307 <https://bit.ly/3yGckNM>
- Varga Csaba 'Racionalitás és jogkodifikáció' *Szociológia* (1975) 3, 359–378 (<https://bit.ly/3Nk-drXH>, 293–318)
- Varga Csaba 'A racionális jogszemlélet eredendő ambivalenciája: Emberi teljességünk széttörése a fejlődés áraként?' in *A jogtudomány és a büntetőjog dogmatikája, filozófiája* Tanulmánykötény Békés Imre születésének 70. évfordulójára, szerk. Busch Béla – Belovics Ervin – Tóth Dóra (Budapest: Osiris 2000), 270–277 (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei) (<https://bit.ly/3G0TnHu>, 316–329)
- Varga, Csaba *Rule of Law – Contesting and Contested* (Budapest: Ferenc Mádl Institute of Comparative Law 2021) 408 <https://bit.ly/38v0YSn>
- Varga Csaba 'Tehetlenség és kölcsönzés mint a jogfejlődés döntő tényezői' (Alan Watson 'Comparative Law and Legal Change' *The Cambridge Law Journal* 37 (1978) 2, 315–336 szemléjeként) *Jogi Tudósító* 10 (1979) 11–12, 4–9 (újrányomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből [Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum 1994] xix + 503 [Jogfilozófiák] <https://bit.ly/3Lg8QEw>)
- Varga Csaba 'Tételezések rendszeréből áll-e a jog?' *Jogtudományi Közöny* 39 (1984) 9, 483–486 (<https://bit.ly/3wo20Zv>, 282–290)
- Varga Csaba 'Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozása (On the Classification of Legal Systems)' in *Ius unum, lex multiplex* Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcelet köréből) szerk. H. Szilágyi István & Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005), 219–242 (<https://bit.ly/38tRoPG>, 417–441)
- Varga Csaba 'A törvényhozó közbenső döntése és a házagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében' *Jogtudományi Közöny* 25 (1971) 5, 42–45 (<https://bit.ly/3PnAoem>, 262–265)
- Varga Csaba 'Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága' in *Regula iuris* Szabály és/vagy norma a jogelméletben (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga) szerk. Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor Kiadó 2004), 23–30 (*Prudentia Iuris* 22) (<https://bit.ly/39FpksR>, 147–157)
- Varga Csaba 'A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekin-tésben' (2003) in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004) (Jogfilozófiák) (<https://bit.ly/3wC6LgK>, 251–302)
- Varga Csaba 'Az ún. nem-kormányzati szervezetek' *Kommentár* (2021) 4, 51–59 <https://bit.ly/3wjsOJV>
- Varga Csaba 'Vélelem és fikció mint a jogtechnika eszközei' (Szájér Józseffel társszerzőségben) *Állam- és Jogtudomány* 37 (1995) 3–4, 275–301 (<https://bit.ly/3wyfb8X>, 234–270)
- Varga Csaba 'Lenin és a jog (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről)' *Valóság* 62 (2019) 5, 82–105 <https://bit.ly/3wpu9PV>
- Varga Csaba *Válaszúton – húsz év múltán* Viták jogunk alapjairól és céljairól (Pomáz: Kráter 2011) 256 (PoLiSz sorozat kötetei 7) <https://bit.ly/3Ms4DyO>
- Varga, Csaba (ed. & introd.) *Comparative Legal Cultures* (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: New York University Press 1992) xxiv + 614 (The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1)

- Varga Csaba 'Richard A. Wasserstrom *The Judicial Decision* Toward a Theory of Legal Justification (Stanford: Stanford University Press & London: Oxford University Press 1961) 197' *Állam- és Jogtudomány* 10 (1967) 2, 311–312 (<https://bit.ly/3yItF8M>, 143–144)
- Varga Zs. András *Eszményöl bálvány? A joguralom dogmatikája* (Budapest: Századvég 2015) 227
- Vassalli, Giuliano *Radbruchsche Formel und Strafrecht* Zur Bestrafung der »Staatsverbrechen« im postnazistischen und postkommunistischen Deutschland (Berlin: Walter de Gruyter 2010) xv + 300 (Strafrechtswissenschaft und Strafrechtspolitik 22)
- Vaughan, F. 'Hawkins' *Juridical Society Papers* 3 (1865), 110ff
- Viel, H.-Dieter (ed.) *The Complete Code of Hammurabi* English & Akkadian, 1–2 (München: LINCOM Europa 2005) 799
- Villey, Michel *Réflexions sur la philosophie du droit* Les Carnets (Paris: Presses Universitaires de France 1995) 533
- Waelde, Thomas W. – James L. Gunderson 'Legislative Reform in Transition Economies: Western Transplants – A Short-Cut to Social Market Economy Status?' *International and Comparative Law Quarterly* 43 (1994) 2, 347–378
- Wallace, Jude 'A New Kind of Legal Change' *Legal Service Bulletin* (Melbourne) 3 (December 1978) 6, 245–249
- Walther, Arnold *Das altbabylonische Gerichtswesen* (Leipzig: J. C. Hinrichs 1917) xii + 274
- Wasserstrom, Richard A. *The Judicial Decision* Toward a Theory of Legal Justification (Stanford: Stanford University Press 1961) 197
- Watson, Alan 'Aspects of Reception of Law' *The American Journal of Comparative Law* 44 (Spring 1996) 2, 335–351
- Watson, Alan 'Comparative Law and Legal Change' *Cambridge Law Journal* 37 (November 1978) 2, 313–336
- Watson, Alan 'The Importance of »Nutshells«' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994) 1, 1–23
- Watson, Alan 'Justinian's Corpus Iuris Civilis: Oddities of Legal Development, and Human Civilisation' *Journal of Comparative Law* 1 (2006) 2, 461–466
- Watson, Alan 'Legal Change: Sources of Law and Legal Culture' *University of Pennsylvania Law Review* 131 (1982–1983) 5, 1121–1158
- Watson, Alan 'Legal Evolution and Legislation' *Brigham Young University Law Review* (1987) 2, 353–380
- Watson, Alan 'Legal Transplants and European Private Law' *Electronic Journal of Comparative Law* 4 (December 2000) 4 (Ius Commune Lectures on European Private Law 2) www.ejcl.org/ejcl/44/44-2.html
- Watson, Alan 'Society's Choice and Legal Chance' *Hofstra Law Review* 9 (Summer 1981) 5, 1473–1484
- Watson, Alan 'Two-Tier Law: A New Approach to Law Making' *The International and Comparative Law Quarterly* 27 (1978) 3, 552–575
- Watson, Alan *Legal Transplants* (Edinburgh: Scottish Academic Press 1974) xiv + 106
- Watson, Alan *Legal Transplants* 2nd ed. (Athens, Ga.: University of Georgia Press 1993) xvi + 121
- Watson, Alan *Sources of Law, Legal Change, and Ambiguity* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1984) xviii + 164
- Weiler, J. H. H. 'The Function and Future of European Law' in *Function and Future of European Law* Proceedings of the International Conference on the Present State, Rationality and Direction of European Legal Integration (Institute of International Economic Law) (ed.) Veijo Heiskanen – Kati Kulovesi (Helsinki: Helsinki University Press 1999), 9–22
- Weiss, Gunther A. 'The Enchantment of Codification in the Common-Law World' *Yale Journal of International Law* 25 (2000), 435–532

- Welzel, Hans *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit* Prolegomena zu einer Rechtsphilosophie (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1951) 200 (Jurisprudenz in Einzeldarstellungen 4)
- Westbrook, Raymond 'Biblical and Cuneiform Law Codes' (*Revue Biblique* 92 [1985], 247–264) in *Folk Law Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, (ed.) Alison Dundes Renteln & Alan Dundes (New York & London: Garland 1994), 495–511
- White, James Boyd *Heracles' Bow* Studies in the Rhetoric and Poetics of Law (Madison: University of Wisconsin Press 1985) xviii + 251 (Rhetoric of Human Sciences)
- White, James Boyd *The Legal Imagination* Studies in the Nature of Legal Thought and Expression (Boston: Little, Brown 1973) xxxv + 986 & (abridged ed.) (Chicago: University of Chicago Press 1985) xxv + 302
- Wieacker, Franz *A History of Private Law in Europe* (with particular reference to Germany) (Privatrechtsgeschichte der Neuzeit [1952] 2nd ed. rev. [1967]) trans. Tony Weir (Oxford: Clarendon Press 1995) xvi + 509
- Wiegand, Wolfgang 'Back to the Future?' *Rechtshistorisches Journal* (1993), 12, 283
- Wilcock, I. D. 'Judges at Work: Making Law and Keeping to the Law' *Juridical Review* 27 (1982), 237
- Windscheid, Bernhard Joseph Hubert 'Das römische Recht in Deutschland' in Bernhard Joseph Hubert Windscheid *Gesammelte Reden und Abhandlungen* (Hrsg.) Paul Oertmann (Leipzig: Duncker & Humblot 1904), 25–49
- Winter, Steven L. *A Clearing in the Forest* Law, Life, and Mind (Chicago: University of Chicago Press 2001) xx + 426
- Wintgens, Luc J. *Legisprudence* Practical Reason in Legislation (Farnham, Surrey & Burlington, Vermont: Ashgate 2012) 341 (Applied Legal Philosophy)
- Wolff, Christian *Institutes juris naturae et gentium...* (Halae Magd. 1763)
- Woltag, Johann-Christoph *Cyber Warfare* Military Cross-Border Computer Network Operations Under International Law (Cambridge: Intersentia 2014) xviii + 313 (International Law 14)
- Wright, R. George 'The Illusion of Simplicity: An Explanation of Why the Law Can't Just Be Less Complex' *Florida State University Law Review* 27 (Spring 2000) 3, 715–744
- Wrobel, Hans *Die Kontroverse Thibaut–Savigny im Jahre 1814 und ihre Deutung in der Gegenwart* (Bremen, Diss.) (1975) v + 307
- Wróblewski, Jerzy 'Law as an Instrument of Social Homeostasis' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 67 (1981) 1, 1–13
- Yablon, Charles M. 'Law and Metaphysics' *The Yale Law Journal* 96 (1987) 3, 613–636
- Yaron, Reuven 'The Goring Ox in Near Eastern Laws' *Israel Law Review* 1 (1966), 396–406
- Zagaris, Bruce 'Law and Development or Comparative Law and Social Change – The Application of Old Concepts in the Commonwealth Caribbean' *University of Miami Inter-American Law Review* 19 (1988), 549–593
- Zajtay, Imre 'Die Rezeption fremder Rechte und die Rechtsvergleichung' *Archiv für die civilistische Praxis* 156 (1957) 5, 361–381
- Zapatero, Gómez Virgilio *The Art of Legislating* (El arte de legislar, Thomson-Aranzandi 2009) (Cham: Springer 2019) xiv + 228 (Legisprudence Library 6)
- Zimmermann, Reinhard 'Codification: History and Present Signification of an Idea' *European Review of Private Law* 8 (1995) 1, 95–120
- Zimmermann, Reinhard 'Der europäische Charakter des englischen Rechts: Historische Verbindungen zwischen civil law and common law' *Zeitschrift für Europäisches Recht* 1 (1993), 4–51
- Zimmermann, Reinhard *Roman Law, Contemporary Law, European Law* The Civilian Tradition Today (Oxford: Oxford University Press 2001) xx + 197 (Clarendon Law: Lectures)
- Zitelmann, Ernst 'Zur Begrüssung des neuen Gesetzbuches' *Deutsche Juristen-Zeitung* 5 (1900) 1, 2–6

Zódi Zsolt 'Jog és jogtudomány a Big Data korában' *Állam- és Jogtudomány* 58 (2017) 1, 95–114
Zódi Zsolt 'The Limits of Plain Legal Language: Understanding the Comprehensible Style in Law' *International Journal of Law in Context* 15 (2019) 3, 246–262.

Zweigert, Konrad – Hans-Jürgen Puttfarcken 'Allgemeines und besonderes zur Kodifikation' in *Festschrift für Imre Zajtay* (Hrsg.) Ronald H. Graveson et al. (Berlin: Duncker & Humblot 1982) xxiii + 594

Zweigert, Konrad – Hein Kötz *Introduction to Comparative Law I: The Framework*, 2nd rev. ed. trans. Tony Weir (Oxford: Clarendon Press 1987)

Материалы международного симпозиума „Традиционное право Узбекистана и Японии: проблема сохранения законодательства” (11–13 сентября 2002 г.) (Ташкент: Ташкентский государственный институт права и экономики 2002) 174

Неновски, Нено *Приемственность в правото* (София: Наука и изкуство 1975) 168 (oroszul *Преемственность в праве* (Москва: Юридическая литература 1977) 165)

Tárgymutató

adaptáció / asszimiláció / akkomodáció
• 37–40

adaptív / nem adaptív jog • 40–43

adequatio rei et intellectus • 72

angol jogfejlődés • 33

autopoiesis jogban • 25–26

általános / különös rész • 91

bizalom jogban • 27

bizonyosság jogban • 64

biztonság jogban • 15, 29

bíróági gyakorlat jogfejlesztése • 56–59

– *reportálása* • 49

black box • 39

checks & balances • 52, 56

common law bizonytalanságai pozitívuma • 59

– *lebegése* • 58

de lege lata / ferenda • 10

dekodifikáció • 80

dikaion • 90

end of history • 47

Európai Unió magánjogi kodifikációja • 85–88

élő jog • 21, 61

értékek jogban, fundamentális/instrumentális
• 20

fikció jogban • 74–75

fogalmiság hiánya angol jogban • 90–91,
92–93

– jogban • 72–73

forradalmi mézeshetek • 86

francia mentalitás • 87

gyarmati jogátvétel • 16

hagyomány • 66

hatásgyakorlás jogban • 32–33

hermeneutika • 63

– jogban • 60

hermeneutikum jogban • 24

homogenitás/heterogeneitás jogban • 20–21

jelenre koncentráltság • 69

jog állóképessége • 15

– embertől függő volta • 65–66

– lehetőségei • 76

– presztízse • 77

jogalkotás/jogalkalmazás/jog gyakorlatba
ültetése • 75

jogalkotói/jogalkalmazói jogváltoztatás
• 31–32, 49–50, 57, 66

jogantropológia jogfelfogása • 17, 28

jogfogalom viszonylagossága jogversengés-
ben • 23

joggyakorlat jogforrási jellege • 23

jogmegtestesítés • 60

jogobjektíválás/jogobjektiváció • 24

jogpolitika • 51

jogtechnika • 9

jogváltozás • 7–8, 10, 30, 50

– állandósítása • 27

– dezintegratív hatása • 27

– költsége • 50–51

juristokratia • 53

juristopathia • 52

kánonok joggyakorlatban • 26

kétrétégű törvényhozás • 45

kodifikáció • 11, 78–103

– angolszász jogban • 61

– mint memóriasegítő • 62–63

– új (mai) fogalma • 64–65

- kodifikációs jogmeghatározás/érvelésorientálás • 46
 – joguralás elhalványodása • 79–80, 82–83
 konkrét • 66
 konvencionalitás • 72
 konvergencia kontinentális/angol jog közt
 • 88–92
 közvetítettség oldása jogban • 44–48
 kultúra és jog • 17
 law in book / action • 21, 61, 74
 legitimitás • 29
 logika / tapasztalat • 34
 modernizáció joggal/jogban • 76–77
 nyelv • 67, 70–72
 – fikcionalitása • 61
 – referenciája • 68
 – szimbolizmusa • 61
 nyelvi hordozottság, jogé • 66–67
 objectivatio / reificatio / alienatio • 71
 önzonosság jogban • 16
 összehasonlító jog / jogi kultúrák • 18
 parlamenti ciklusváltás hatása • 52
 patterned pattern • 44, 65, 68
 plain language • 71, 74–75
 racionalizáltság irracionálissá válása • 48
 rendszertani kockázat • 19
 reszponzív jog • 45, 47
 retrospektivitás precedensrendszerben • 31, 57
 reziliencia • 36–37
 rész/egész változása • 35
 Roman–Dutch law • 16
 reform jogkibocsátással helyettesíthetetlenlensége
 • 77
 római jogrecepció • 33
 sabotage judiciaire • 51
 social engineering • 41
 – planning • 52
 socio-positivisme juridique • 46, 150
 statikum/dinamikum • 9, 28
 szabály / eov • 30
 szerénység jogváltoztatásban • 13
 szervesülés jogban • 16
 szómágia • 137
 teologikus gondolkodás jogban • 63, 75
 tényállásszerűsítés • 18–19
 tézis/antitézis/szintézis • 47
 törvény elsődlegességének látszólagossága
 • 54, 79
 törvényhozás visszaszorulása • 53
 Törvényhozási Intézet (Moszkva), Összszövetá
 ségi • 152
 törvényprolifерáció • 56
 trial and error • 52
 tudományos-technikai fejlődés és a jog • 12
 utópiák jogban • 48
 útfüggőség • 19
 változás • 8–9
 Verfüllungssystem • 68
 versengés jogon belül • 22
 zárt/nyílt vita • 44

Jogszabálymutató

Amerikai Egyesült Államok

Marbury v. Madison 5 U.S. (1 Cranch) 163
(1803) • 56

7 United States v. United Mine Workers 330
U. S. 258, 308, 9, 312 (1947) • 172–173

Amerikai Egyesült Államok / Louisiana

louisianai büntetőködex • 79

Amerikai Egyesült Államok / Massachusetts

Biblia • 95

Anglia

Magna Carta (1215) • 63, 151

12 Coke's Reports 63, 65, 77 English Reports
1342, 1343 (King's Bench, 1608) • 171

Ausztria

Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (1811)
• 98

Babilónia

Hammurápi törvényoszlopa
(Kr. e. XVIII–XVII. század) • 61, 62, 93,
151

barbár királyságok

Recceswinth (654) egységesített (vizigót és
római) kódexének Erwig (681) által javí-
tott változata, II. könyv 1. cím • 94

Bizánc

Hexabiblos (1345) • 95

Hexabiblos megerősítése (1835. február 23.)
• 95

Dél-Afrika

Harminchárom cikkely, 31. szakasz • 95

Grondwet (1859. szeptember 19.), 1. függelék
• 95

Etiópia

Civil Code • 123

Európai Unió

McCann and Others v United Kingdom Series
A, 324, Application No. 18984/91(1995) •
149–150

Franciaország

Coutumes de la ville d'Ypres (1535) • 94
Code civil (1804) • 46, 54, 81, 84, 95, 96,
101

Görögország

polgári törvénykönyv (1946. február 23.) • 95

Hollandia

Burgerlijk wetboek (1838) • 95
civilkódex (1967–1992) • 78

Izland

Konungsbók [*Codex regius*] (930–1262) • 94

Kanada/Québec

Code civil de Québec (1865) • 78, 179

Code civil de Québec (1991–1994) • 78, 187, 190

Kelet-Afrika

East Africa Order in Council (1902) • 16

Lengyelország

lengyel civilkódex (1964) • 79

Litvánia

Litvániai Nagyhercegség statútumai (1529) • 94

Magyarország

Büntető Törvénykönyv (2012) • 79

Polgári Törvénykönyv (2013) • 79

Németország

Bericht über Erbfälle und über etliche Mißbräuch reformációja (Kurköln, 1538) • 94

Gerichts- und Landordnung (Solms, 1571) • 94

Gerichtsordnung und Landrecht, auch Polizei-, Holz-, Hütten-, Bergordnung und Reformation (Wildenburg a. d. Sieg, 1592) • 94

Rechtsordnung (Kurköln, 1663) • 94

Bürgerliches Gesetzbuch első tervezete (1888) • 99

Bürgerliches Gesetzbuch (1900) • 92, 100

német kötelmi jog újrakodifikálás (2002) • 79

Oroszország

Moszkvai Nagyhercegség szudebnikjai (1497 és 1550) • 94

civilkódex • (1994–2006) • 79

Poroszország

Allgemeines Landrecht (1792) • 95

Publikationspatent (1794), art. XVIII • 100

Portugália

civilkódex (1967) • 78

római jog

XII táblás törvény [*Leges Duodecim Tabularum*] • 62, 151

Corpus Iuris Civilis / *Institutiones* / *Digesta* • 33

Spanyolország

büntető kódex (1995) • 79

Svájc

Zivilgesetzbuch (1907), 1. § • 91, 106

Névmutató

Abbott, Edwin Abbott • 149, 177
Abel, Richard L. • 114, 177
Abraham, William W. • 142, 177
Alchourrón, Carlos E. • 55, 177
Alderson, David L. • 41, 177
Allen, Craig R. • 36, 182
Allott, Anthony • 119, 153, 177
Alvarez, Jose E. • 126, 177
Andrews, Stuart • 96, 177
Anheier, Helmut • 154, 177
Arisztotelész • 49, 91, 177
Arnaud, André-Jean • 82, 84, 177
Arner, Douglas W. • 19, 177
Arnold, Craig Anthony • 37, 177
Ascarelli, Tullio • 84, 177
Assy, Rabeca • 71, 177
Aubert, Vilhelm • 76, 177
Austin, John • 166

Babeck, Wolfgang • 106, 178
Baecker, Dirk • 147, 178
Bahr, Roland R. • 106, 178
Barach, Eugen A. • 161
Basedow, Jürgen • 85, 178
Becker, Hans-Jürgen • 100, 178
Beetham, David • 29, 178
Bender, Peter • 106, 178
Bentham, Jeremy • 54, 61, 71, 74, 178, 190,
194
Bergel, Jean-Louis • 81, 178
Berger, Klaus Peter • 86, 178
Béchillon, Denys • 81, 178
Bickenbach, Jerome E. • 171, 178

Biddulph, Michelle • 13, 189
Birks, Peter B. H. • 102, 178
Blanco, Marta Gracia • 79, 178
Bognár József • 163, 178
Boguslawskij, Mark M. • 112, 178
Bolding, Per Olof • 163, 178, 198
Bond, James White • 116, 178
Bork, Robert H. • 53, 179
Bourdieu, Pierre • 84, 179
Braibant, Guy • 81, 82, 179
Brierley, John E. C. • 78, 179
Brinton, Crane • 86, 179
Brown, Frederick Z. • 65, 179
Brożek, Bartosz • 73, 179
Buchan, Russell • 150, 195
Bulygin, Eugenio • 55, 177
Burg, Elliot M. • 125, 179
Bussani, Mauro • 91, 179
Bydlinski, Franz • 78, 179

Cambacérès, Jean Jacques Régis de • 54
Campos, Paul F. • 52, 179
Capito, Gaius Ateius • 140
Carbonnier, Jean • 97, 179
Caroni, Pio • 85, 179
Carothers, Thomas • 123, 179
Carroll, Lewis • 119
Carty, Anthony • 112, 179
Catta, Elisabeth • 81, 179
Chua, Amy L. • 127, 179
Cicero, Marcus Tullius • 63, 151
Clark, David S. • 125, 189
Clark, Robert C. • 52, 179

- Cohen, Stephen F. • 124, 138, 179
 Coke, Edward • 171
 Collins, Hugh • 91, 179
 Commager, Henry Steele • 10, 141, 179
 Cooter, Robert D. • 127, 179
 Corradini, Domenico • 95, 179
 Cover, Robert M. • 24, 180
 Croce, Benedetto • 35, 180
 Curran, Vivian Grosswald • 88, 133, 180

d'Iribarne, Philippe • 92, 180
 Damaska, Mirjan • 82, 83, 180
 Darwin, Charles • 52
 David, René • 33, 84, 91, 123, 180
 Davis, Mary C. • 36, 186
 Dawson, John P. • 92, 180
 Descartes, René • 87
 Del Mar, Maksymilian • 69, 180
 Dewey, John • 76, 180
 Dezalay, Yves • 111, 180
 Dicey, Albert Venn • 166
 Dickinson, John • 52, 180
 Dieckmann, Hubertus-Emmanuel • 141, 180
 Dolan, Paul • 57, 180
 Douglas, William O. • 15, 180
 Doyle, John C. • 41, 177
 Dölemayer, Barbara • 84, 180
 Driver, G. R. • 62, 180
 Dupeyroux, Olivier 135, 180
 Dworkin, Ronald • 30, 66, 117, 166, 180–181
 Dyzenhaus, David • 10, 22, 141, 181

Ebel, Wilhelm • 94, 181
 Edgerton, Robert B. • 73, 181
 Ehrlich, Eugen • 21, 48, 61 181
 Eisenberg, Melvin Aron • 58, 181
 Eliantonio, Mariolina • 133, 181
 Engels, Friedrich • 61, 64, 147, 181, 188
 Engle Merry, Sally • 17, 162, 181
 Eörsi Gyula • 22, 135, 181
 Erwig (vizigót király) • 94
 Esser, Josef • 79, 181
 Ewald, William • 114, 181

 Farrar, John H. • 181
 Feldman, Eric • 124, 181
 Ferrajoli, Luigi • 55, 181
 Feyerabend, Paul • 115, 181

 Feyissa, Hailegabriel G. • 123, 181
 Fichard, Joh. • 94
 Finer, S. E. • 96, 182
 Finkelstein, J. J. • 62, 93, 182
 Finnis, John • 154
 Fisch, Jill E. • 57, 182
 Fischer Drew, Katherine • 94, 182
 Fish, Stanley • 117, 118, 182
 Fletcher, George P. • 59, 182
 Flume, Werner • 91, 182
 Franck, Thomas M. • 124, 182
 Frank, Jerome • 173, 182
 Frankfurter, Felix • 172–173
 Freeman, M. D. A. • 84, 182
 Friedman, Lawrence M. • 125, 182, 189
 Frivaldszky János • 140, 182
 Fukuyama, Francis • 59, 122, 182
 Fuller, Lon L. • 18, 175, 182

Gadamer, Hans-Georg • 116, 182
 Galanter, Marc • 125, 194
 Gambaro, Antonio • 85, 100, 182
 Gardner, James A. • 122–123, 182
 Garmestani, Ahjond S. • 36, 182
 Garth, Bryant • 111, 180
 Gaudemet, Jean • 99, 107, 182–183
 Gaul, Wolfgang • 112, 183
 Gaurieu, Dominique • 82, 183
 Gessner, Volkmar • 89, 183
 Gibson, Amy • 13, 189
 Glasius, Marlies • 154, 177
 Glenn, H. Patrick • 59, 144, 183
 Goëtzmann, Marc • 74, 183
 Goldsmith, E. • 126, 183
 Голунский, С. А. • 175, 183
 Goodman, Nelson • 30, 183
 Gordley, James • 96, 183
 Gorla, Gino • 135, 183
 Graveson, R. H. • 49, 183
 Gray, Whitmore • 80, 183
 Green, Michael Steven • 29, 183
 Greenberg, David F. • 126, 183
 Grimarest, Jean-Léonor • 111, 183
 Großfeld, Bernhard • 19, 183
 Grotius, Hugo • 95, 183
 Grunis, Asher • 154
 Gu, Sharron • 18, 183
 Gulliver, P. H. • 162, 183
 Gunderson, James L. • 127, 200

Gunderson, Lance H. • 37, 41–42, 177
Gustafsson, Håkan • 20, 47, 49, 75, 184

Haile, Liku Worku • 123, 184
Hailsham, Lord • 53, 184
Halász Aladár • 35, 109, 184
Halpérin, Jean-Louis • 95, 184
Hammurápi (babiloni király) • 61, 62, 93, 151
Harmathy Attila • 83, 184
Hart, H. L. A. • 113, 164, 166, 184
Hathaway, Oona A. • 19, 184
Hattenhauer, Hans • 96, 184
Harmenopoulos, Constantine • 95
Hayek, Friedrich August von • 35, 97, 185
Hegel, Gottfried Wilhelm Friedrich • 47, 100, 184
Helmholtz, R. H. • 88, 184
Hendley, Kathryn • 127, 184
Herman, Shael • 82, 184
Hillel, I. • 140
Hirsch, Ernst E. • 106, 184
Ho, Christina • 19, 184
Hobbes, Thomas • 166
Hoffman, Eva • 116, 184
Holland, Sir Thomas • 93
Holling, Crawford S. • 36, 184
Holmes, Oliver Wendell, Jr. • 34, 184
Hondius, Ewond • 87, 184
Hooker, Richard • 106, 184
Horkay Hörcher Ferenc • 97, 185
Horváth Barna • 115
Horváth Pál • 135, 185
Horváth Sándor/Alexander • 159, 185
Howard, Philip K. • 55, 185
Höland/Hoeland, Armin • 124, 183, 185
Humbert, Michel • 84, 185
Humby, Tracy-Lynn • 37, 185
Husa, Jaakko • 19, 185
Huxley, Aldous • 158, 185
Hübner, Heinz • 100, 185

Ionascu, Traian • 161
Irti, Natalino • 80, 100, 185

Jackson, Bernard S. • 62, 185
Jain, Ankoor • 52, 185
Jakab, I. (angol király) • 171
Jany János • 12, 60, 142, 185

Jennings, Ivor • 16, 185
Jézus Krisztus • 140
Jhering, Rudolf von • 140, 182, 185
Johnson, Mark • 132, 186
Jolowicz, J. A. • 93, 185
Joó Tibor • 150, 185
Jordan, Cally • 52, 185
Jusztiniánusz [I. Iusztinianosz] (bizánci császár) • 51

Kadish, Mortimer R. • 173, 185
Kadish, Sanford H. • 173, 185
Kahn-Freund, Otto • 27, 186
Kaldor, Mary • 154, 177
Kamenka, Eugene • 161, 194
Kant, Immanuel • 65, 91, 157, 186
Karácsony András • 147, 186
Kelsen, Hans • 29, 68, 100, 133, 134, 144, 166, 186
Kent, Martha • 36, 186
Kiralfy, A. K. R. • 58, 186
Kirkpatrick, Jeane J. • 97, 186
Kleist, Heinrich von • 65, 186
Knieper, Rolf • 112, 178
Koestler, Arthur • 158, 186
Kopernikusz [Nicolaus Copernicus] • 156
Korkea-aho, Emilia • 133, 181
Koskenniemi, Martti • 26, 198
Kötz, Hein • 83, 91, 102, 115, 117, 186
Kraft, Julius • 63, 186
Krawietz, Werner • 63, 73, 186
Krzeczunowicz, G. • 123, 186
Kuhn, Thomas S. • 115, 186
Kulcsár Kálmán • 16, 77, 124, 163, 186
Kübler, Friedrich • 79, 80, 186

Laage, Clea • 141, 186
Labeo, Antistius Marcus • 140
Lakoff, George • 9, 132, 187
Lando, Ole • 87, 187
Landsberger, B. • 93, 187
Lassalle, Ferdinand • 122
Lasserre-Kiesow, Valérie • 80, 85, 187
Legrand, Pierre • 91, 92, 115, 116, 117, 119, 187
Leible, S. • 87, 187
Leibniz, Gottfried Wilhelm von • 90
Lenin, V. I. • 28, 61, 135, 187, 198, 199
Levi, Margaret • 19, 187

- Levinson, Sanford • 117, 187
 Levitsky, J. • 90, 187
 Lewis, A. William Draper • 57, 187
 Lewis, Xavier • 92, 187
 Livius, Titus • 62, 187
 Líndal, Sigurður • 95, 187
 Lobel, Orly • 20, 187
 Lorenz, Werner • 83, 188
 Luhmann, Niklas • 29, 188
 Lukács György • 32, 35, 40, 43, 44, 67, 68,
 122, 131, 138–139, 187
 Lü, Xiaobo • 33, 188

 McCormick, D. Neil • 23, 188
 Macdonald, Roderick A. • 78, 179
 Maghniyyah, Muhammad Jawad • 142, 188
 Mailloux, Steven • 117, 187
 Maimonidész [Mose ben Maimon] • 66
 Maine, Henry Sumner • 74, 166, 183, 188
 Maitland, Frederic William • 33, 100, 188
 Majone, Giandomenico • 28, 188
 Malagrino, Dylan Oliver • 28, 188
 Markesinis, Basil A. • 88, 90, 91, 188
 Marsh, Norman S. • 93, 188
 Marshall, John (Chief Justice) • 56, 188
 Marx, Karl • 23, 24, 35, 47, 61, 64, 122, 124,
 135, 146–147, 159, 162, 164, 166, 189,
 199
 Mattei, Ugo • 126, 189
 Maturana, Humberto R. • 25, 189, 195
 Mayer-Maly, Theo • 78, 179
 Mátrai László • 44
 Melkevik, Bjarne • 155
 Mengoni, Luigi • 92, 189
 Merriam, C. E. • 167–168
 Merry, Sally Engle • 17, 162, 181
 Merryman, John Henry • 125, 189
 Miles, John C. • 62, 180
 Minow, Martha • 28, 189
 Mitchell, Melanie • 48, 189
 Mitchell, Michael • 154, 189
 Molière [Jean-Baptiste Poquelin] • 111,
 183
 Monateri, Pier Giuseppe • 87, 189
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat •
 49, 96
 Mousourakis, George • 55, 189
 Murillo, M. L. • 79, 189
 Münzel, Frank • 161, 189

 Nagy/II. Frigyes (porosz császár) • 51, 100
 Nagy/II. Katalin (orosz cárnő) • 51
 Nagy Zoltán András • 70, 189
 Napoleon, Bonaparte • 81, 96, 97, 99, 179
 Naschitz, Anita M. • 161
 Neheimer, Kurt • 65, 189
 Nelken, David • 25, 108, 110, 189
 Неновски, Нено • 161, 202
 Newman, Dwight • 13, 189
 Newton, Isaac • 72, 156
 Nékám, Alexander [Sándor] • 66, 198
 Nicholson, Pip • 124,
 Nietzsche, Friedrich • 147, 190
 Nonet, Philippe • 45, 163–176, 190
 Northrop, F. S. C. • 15, 34, 190

 Ogden, C. K. • 71, 190
 Olden, Jan Van • 128, 190
 Oppenheim, A. Leo • 93, 94, 190
 Orwell, George • 158, 190
 Ost, François • 84, 190

 Paasilehto, S. • 91, 190
 Pan, Wei • 127, 190
 Parent, Sylvie • 78, 190
 Parise, Agustín • 80, 190
 Partsch, Josef • 92, 190
 Pascal, Blaise • 96
 Pattaro, Enrico • 10, 190
 Pedersen, Ole W. • 21, 190
 Perelman, Chaïm • 35, 140, 147, 190–191
 Peschka Vilmos • 23, 135, 139, 191
 Piaget, Jean • 38–40, 191
 Pichler, Johannes W. • 78, 179
 Pierson, P. • 28, 191
 Planiol, Marcel • 96, 191
 Poddighe, Elisabetta • 27, 31, 191
 Pokol Béla • 53, 131, 135, 137, 140, 182, 191
 Popper, Karl • 115, 191
 Portalis, J. E. M. • 87, 96–97, 191
 Posner, Richard A. • 127, 191
 Pound, Roscoe • 8, 12, 21, 61, 74, 166, 191
 Pritsch, Ernst • 106, 191
 Puttfarken, Hans-Jürgen • 79, 201

 Radbruch, Gustav • 141, 180, 186, 191, 199
 Raitt, George • 59, 191
 Rawls, John • 30, 149, 191
 Recceswinth (nyugati gót király) • 94

Reich, John W. • 36, 186
 Reynolds, Noel B. • 73, 191
 Rheinstein, Max • 116, 192
 Ringelheim, Julie • 75, 192
 Roberts-Wray, Kenneth • 16, 53, 192
 Rose, Carol V. • 126, 192
 Ross, Alf • 73, 192
 Rousseau, Jean-Jacques • 152, 192
 Roversi, Corrado • 10, 190
 Rudden, Bernard • 93, 192
 Ruhl, J. B. • 15, 41, 192

Sacco, Rodolfo • 79, 80, 192
 Sainte-Laguë, André de • 149, 192
 Sajó András • 27, 76, 136, 192
 Samaha, Adam M. • 57, 192
 Samu Mihály • 51, 192
 Sandström, Marie • 143, 192
 Savigny, Friedrich Carl von • 86, 92, 95–96, 184, 192, 201
 Schafer, Burkhard • 115, 192
 Schmid, Christoph U. • 87, 88, 192
 Schmidt, Karsten • 82, 192
 Schmitt, Carl • 69, 148, 192
 Schubert, Glendon A., Jr. • 175, 193
 Chuck, Peter H. • 18, 193
 Schulze, Reiner • 87, 193
 Schwartz, Andreas B. • 106, 193
 Schwartzberg, Melissa • 28, 193
 Seager, Henry Rogers • 57, 193
 Sealey, Raphael • 94, 193
 Seidman, Ann • 128, 193
 Seidman, Robert B. • 128, 193
 Selznick, Philip • 45, 163–176, 189
 Sève, René • 84, 193
 Shammai [Sammáj] • 140
 Shinar, Adam • 57, 193
 Simonović, Ivan • 13, 193
 Sinkó Ervin • 64, 193
 Smith, Viktor • 116, 193
 Somma, Alessandro • 87, 189
 Sólyom László • 74
 Spengler, Oswald • 150, 185, 193
 Stammler, Rudolf • 101, 147, 193
 Stefan, Oana • 133, 181
 Stein, Peter • 95, 140, 193
 Stewart, Richard • 175, 193
 Stillings, Zackary L. • 21, 194
 Stjernqvist, Per • 76, 194

Stolzenber, Nomi Maya • 74, 194
 Stone, Bailey • 86, 194
 Stone, Julius • 194
 Strakosch, Henry E. • 98, 194
 Suarez, Carl Gottlieb • 95
 Summers, Robert S. • 23, 188
 Svensson, Roswitha • 23, 194

Szájer József • 121, 200
 Szoltsenyicin, Alekszandr • 119, 194
 Sztálin, Joszif Visszarionovics • 134, 161

Takashima, Kazuya • 71, 194
 Tamás, Aquinói Szent • 159, 185
 Tay, Alice Erh-Soon • 161, 194
 Tárkány Szűcs Ernő • 22, 135, 194
 Teubner, Gunther • 25–26, 118, 120, 157, 194
 Thibaut, Anton Friedrich Justus • 95–96, 184, 194, 201
 Thomas, Carl • 149, 194
 Thomas, J. A. C. • 58, 194
 Timsit, Gérard • 81, 194
 Toope, Stephen J. • 127, 194
 Toynbee, Arnold • 16, 194
 Tóth J. Zoltán • 53, 194
 Tönnies, Ferdinand • 166, 194
 Trubek, David M. • 125, 194
 Tryzna, Jan • 29, 195
 Tsagourias, Nicholas • 150, 195
 Tunc, André • 91, 195
 Tuori, Kaarlo • 30, 195
 Turpin, C. C. • 106, 195

Unger, Josef • 91, 195
 Uribe, R. • 25, 195
 Uruszczak, Waław • 94, 195
 Uzunoğlu, Nurettin • 142, 195

Vaihinger, Hans • 61, 195
 Varela, Francisco J. • 25, 189, 195
 Van Alstine, Michael P. • 51, 195
 Van Caenegem, R. C. • 84, 195
 Van der Linden, Johannes • 95, 195
 Van Leeuwen, Simon • 95, 195
 Van Niekerk, B. J. • 16, 195
 Van Selms, A. • 62, 195
 van Vliet, Lars • 80, 190
 Vanderlinden, Jacques • 123, 195
 Varela, F. J. • 25, 189, 195

- Vassalli, Giuliano • 141, 200
Vaughan, F. • 200
Viel, H.-Dieter • 62, 200
Villey, Michel • 46–47, 60, 66–67, 200
Vinhagen, Stellan • 20, 47, 49, 75, 184
Visinszkij, Andrej Januarjevics • 134
- Waelde, Thomas W. • 127, 200
Wallace, Jude • 76, 200
Walther, Arnold • 93, 200
Wasserstrom, Richard A. • 44, 163, 199, 200
Watson, Alan • 8, 17, 31, 33, 45, 50, 54, 58, 61, 91, 95, 106, 107–108, 110, 114–115, 117, 118, 120, 195, 199, 200
Weber, Max • 46, 163, 176
Weiler, J. H. H. • 87, 200
Weiss, Gunther A. • 105, 200
Welzel, Hans • 102, 201
Westbrook, Raymond • 94, 201
White, James Boyd • 116, 118, 148, 201
Wieacker, Franz • 91, 201
Wiegand, Wolfgang • 86, 201
- Wilcock, I. D. • 31, 201
Windscheid, Bernhard Joseph Hubert • 99, 201
Winter, Steven L. • 132, 200
Wintgens, Luc J. • 29, 200
Wittgenstein, Ludwig • 132
Wolff, Christian • 95, 101, 200
Woltag, Johann-Christoph • 150, 200
Wright, R. George • 18, 200
Wrobel, Hans • 96, 200
Wróblewski, Jerzy • 76, 200
- Yablon, Charles M. • 117, 201
Yaron, Reuven • 62, 201
- Zagaris, Bruce • 125, 201
Zajtay, Imre • 106, 177
Zapatero, Gómez Virgilio • 56, 201
Zimmermann, Reinhard • 84, 90, 92, 98, 99, 101, 102, 201
Zitelmann, Ernst • 99, 201
Zódi Zsolt • 56, 71, 202
Zweigert, Konrad • 79, 91, 115, 117, 202